

LEVENSBEEELD

VAN

JOHANN FREDERIK RIEDEL,

UIT DE MINAHASSA OP CÉLEBES,

VERKORT NAAR HET HOOGDUITSCH,

BEWERKT DOOR

J. J. H. BANGE,

Evang. Luth. Predikant te Sappemeer.

SNELPERSDRUK VAN
J. MULDER Tz., TE YEENDAM

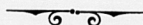
Kast 169

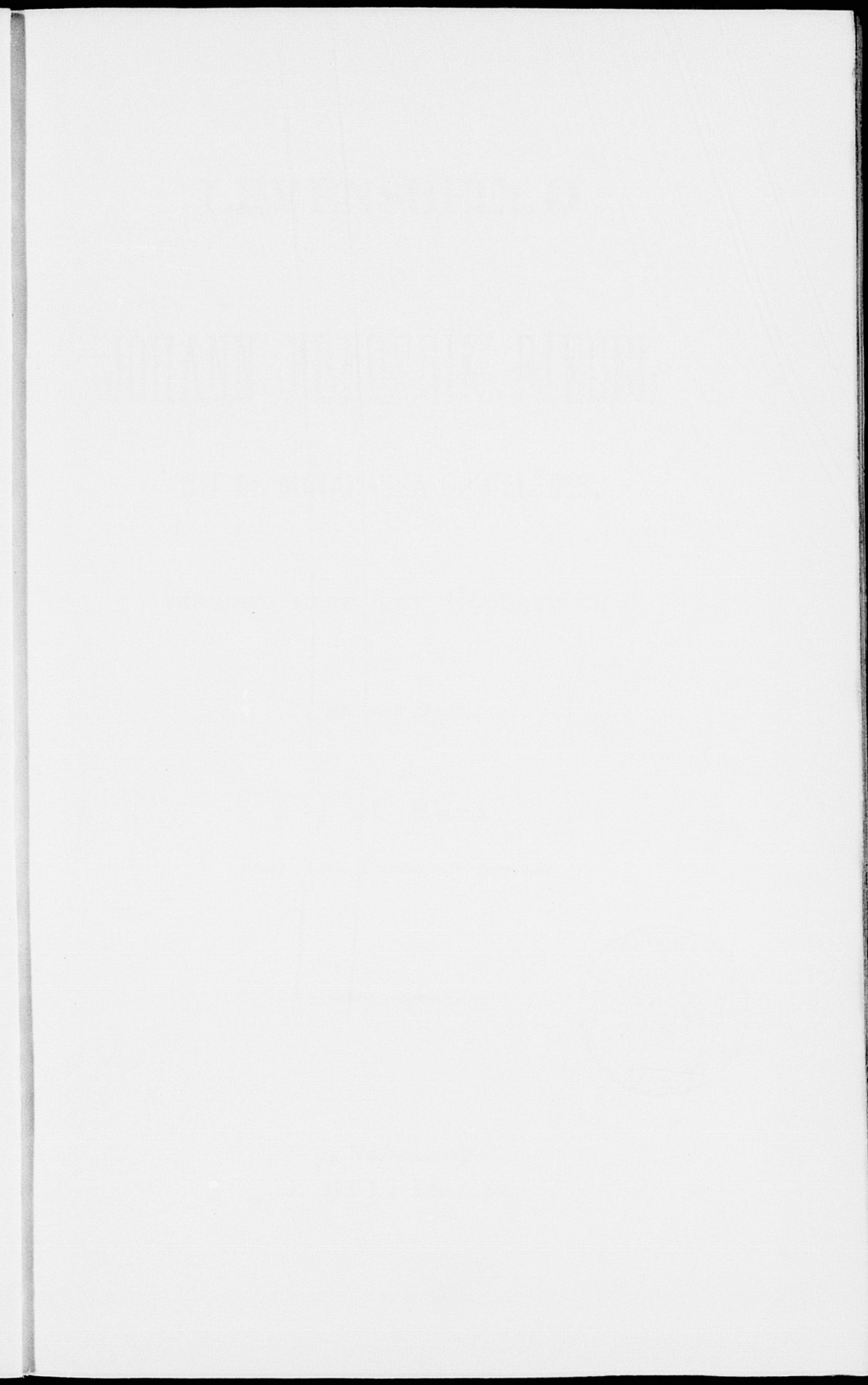
Pl. D N°. 12

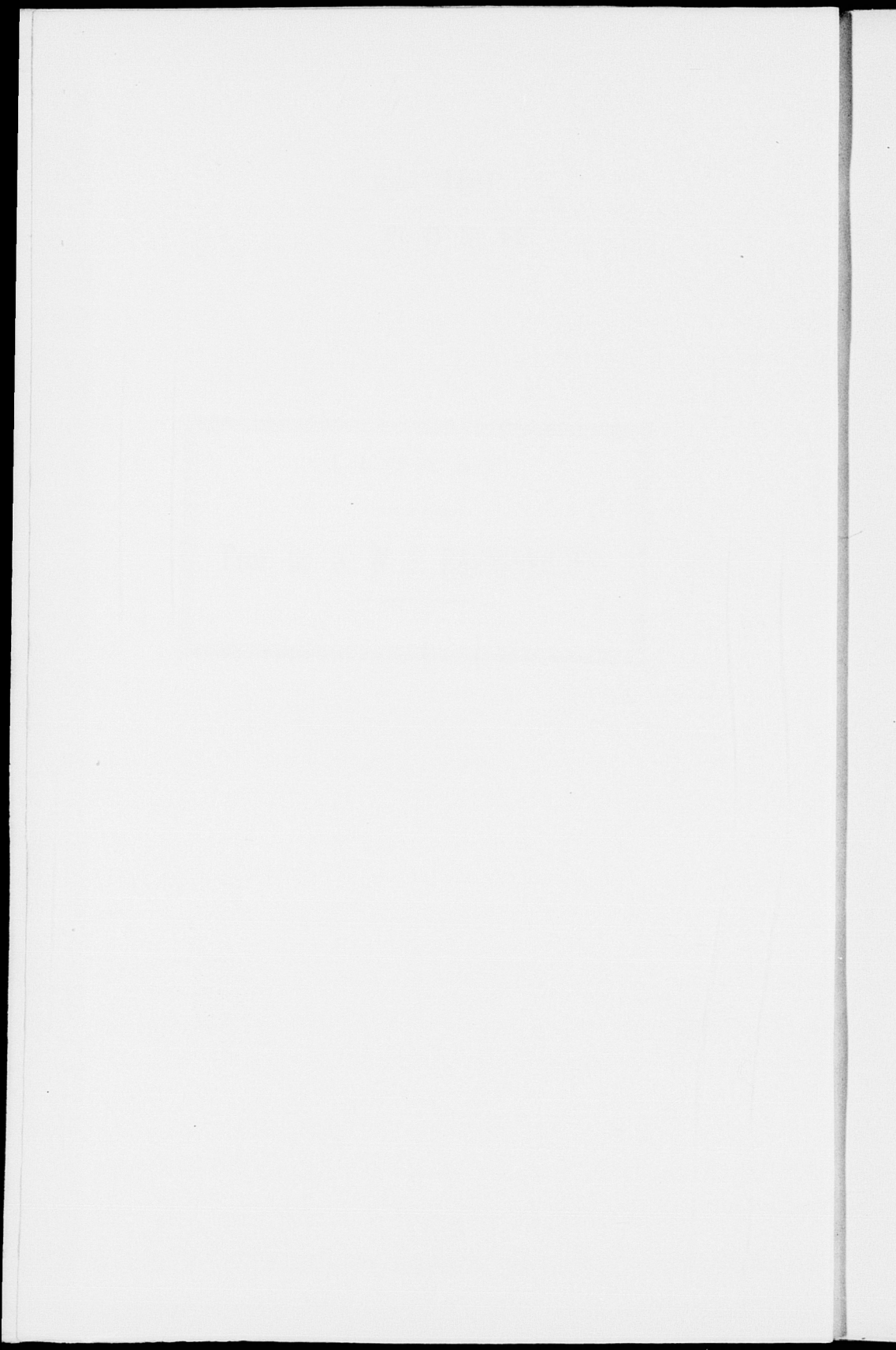
LEG A A T

VAN WIJLEN

Prof. Dr. N. W. P. RAUWENHOFF.

169, D. 12

LEVENSBEELD

VAN

JOHANN FREDERIK RIEDEL

UIT DE MINAHASSA OP CELÉBES,

VERKORT NAAR HET HOOGDUITSCH,

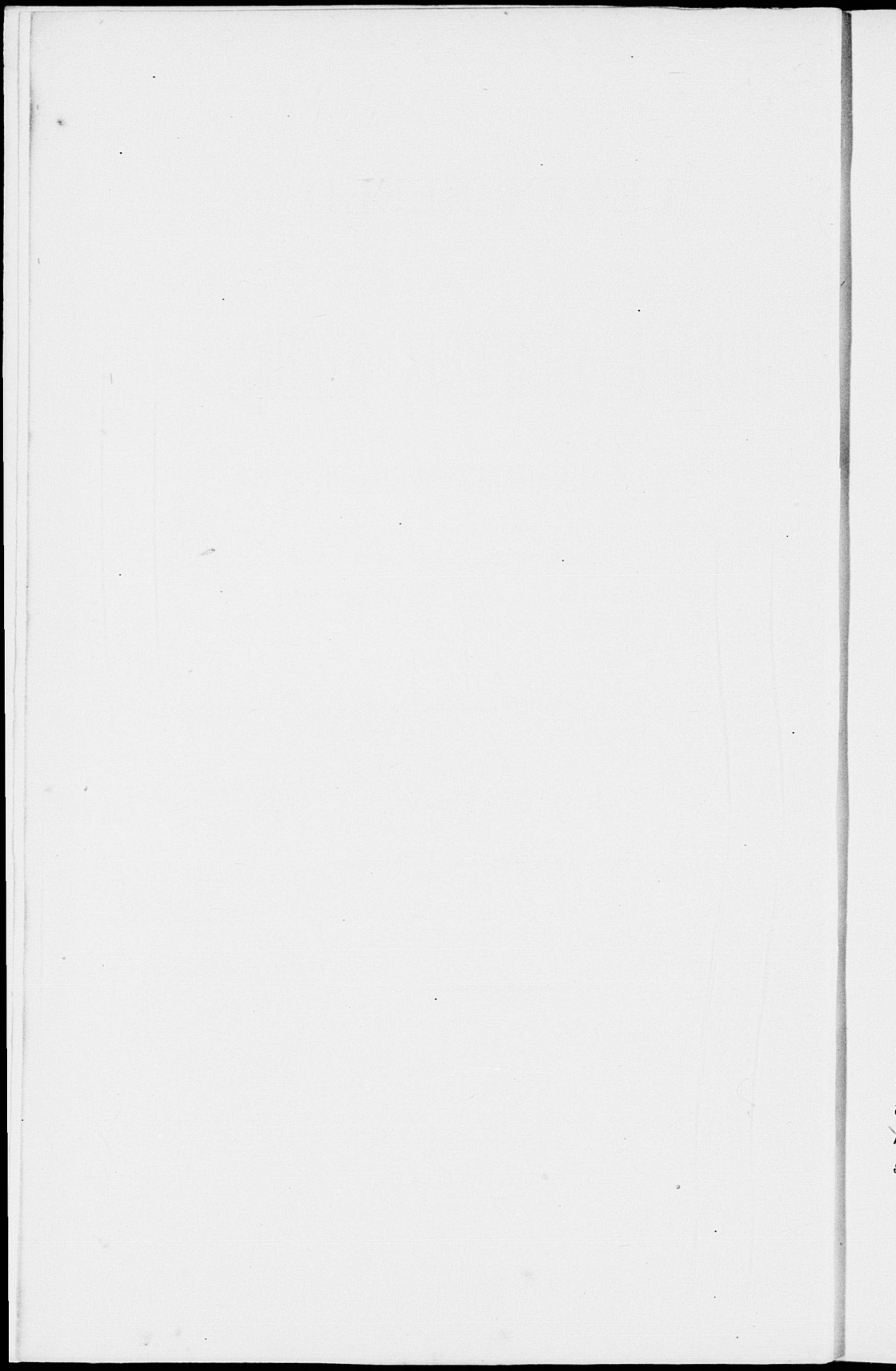
BEWERKT DOOR

J. J. H. BANGE,

Evang. Luth. Predikant te Sappemeer

TE VEENDAM BIJ
J. MULDER T.ZN.

H. D. J.!

Met veel genoegen heb ik de overzetting van dit gedeelte der „Lebensbilder aus der Heiden-mission durch Herrn Dr. Grundemann“ bearbeid. Moge het mijne lezers bij de lezing even zóó gaan.

Uit deze bladen zal ieder blyken, dat het Christelyk onderwijs der jeugd en eene getrouwe Christus-prediking de grootste zegeningen zijn, die men een volk kan geven. Wil iemand den toestand van de weleer Heidensche met dien van de thans reeds meer dan $\frac{2}{3}$ Christelyke Minahassa gaan vergelijken, dan zal het hem dadelijk in het oog springen, dat de diep gevallene menschheid alleen door ootmoedig geloof in den éénigen Heiland, onzen Heer Jezus-Christus en zijn levendmakend Woord opgericht, tot bewustheid van hare zonden, tot de rechte kennis van God en van hare goddelyke roeping, tot heiligmaking gebracht, van de slavernij der zinnelykheid verlost, van bij- en on-geloof gereinigd, verlicht en geheiligd kan worden. Treffend toch is het, om te lezen: welk eene hooge achting die eenvoudige Christenen dáár voor den Bijbel koesteren en hoe begeerig zij zijn, om den weg des heils te leeren kennen; hoe honderden elken Zondag mijlen ver komen, in scharen Psalmen aanheffende optrekken naar hunne bedehuizen

en zich verdringen, om het Woord te kooren; hoe de jeugdige gemeente van Christus, zich dáár helder bewust geworden, dat zij eene gemeente van geroepene heiligen behoort te zijn, naar de heiligmaking waarlijk worstelt en niet verzuimt, onderling ook zedelijke tucht te oefenen.

Verder toonen deze bladen, dat de Zending met zeer groote bezwaren heeft te kampen en dat, wat door sommigen ook nog tegen de zending moge worden ingebracht, deze heiligste zaak der menschheid waarlijk aller liefde en werkdadige ondersteuning ten volle waardig is. Dat deze bladen daartoe althans iets mogen bijdragen en zij ook mogen strekken, om echt Christelijken zin onder de zonen en dochteren van het in vele opzichten zoo rijk gezegende Nederland aan te kweeken, is eene vurige bede mijns harten. Daartoe gebiede de Heer Zijnen onmisbaren zegen ook over den arbeid van

den bewerker

SAPPEMEER.

J. J. H. BANGE.

LEVENSBEELD

VAN

Johann Frederik Riedel.

I.

In de geboorteplaats.

't Was een sombere herfstdag van een der laatste jaren der vorige eeuw, waarop de groote torenklok van de koopmanskerk te *Erfurt* den inwoners dier stad met haar dof gebrom eene begrafenisplechtigheid aankondigde. Langzaam trok de lange lijkstoet door de nauwe en bochtige straten. Achter den lijkwagen liep, aan het hoofd der vrouwenrij, snikkend en wankelend eene jeugdige weduwe, van vijf kinderen vergezeld, waarvan het jongste nog geen vier jaren telde en even luid weende als zijne broertjes en zusjes, hoewel het zijn groot verlies nog niet kon beseffen. Het jongste kind lag in het sterfhuis in de wieg, aan de zorg van zijne grootmoeder opgedragen.

't Was het stoffelijk omhulsel van den heer CHRISTIAAN IMMANUEL RIEDEL, een zeer geacht koopman in *Erfurt*, dat men grafwaarts geleidde. Zeer velen vergezelden het lijk, om den man de laatste eer te bewijzen.

In de lijkpreek ontbrak het, naar de gewoonte dier dagen, niet aan opsomming van 's mans goede hoedanigheden. Treffend was het te hooren, toen de redenaar, die over de

vergankelijkheid van al het aardsche sprak, zijne toeoorders wees op eene in den loop der jaren reeds groen bemost geworden zerk, die het stoffelijk hulsel van den grootvader des nu te begraven mans dekte, maar die eens der gemeente van *Erfurt* als een waardig herder met het goede voorbeeld van een levend geloof en goede werken was voorgegaan en wiens nagedachtenis daarom bij het toen levende geslacht nog in zegenend aandenken was.

Ondanks de welsprekendheid van den begaafden redenaar oefende die lijkrede evenwel op de diep bedroefde weduwe dien vertroostenden invloed niet uit, dien zij had moeten teweegbrengen. En toen kort daarna de aardkluiten, dof dreunend op de lijkstede nederbondsden, zou zij zeker zijn ineengezakt, zoo niet een oud man, wien reeds menige traan in den grijzen baard was gevloeid, haren arm gegrepen en haar ondersteund had. Leunende op zijnen arm keerde ook de diep geschokte weduwe naar hare woning terug, nadat hare lieve onschuldigen elk een bloemkrans op vaders graf hadden nedergelegd.

„Lieve dochter!” — zóó sprak nu de oude der treurende vrouw toe — „ons kan in de wereld niets overkomen, zonder den wil van God; want de haren op onze hoofden zijn zelfs alle door Hem geteld; en hetgeen Hij doet, is altoos wijs en heilig, hoe treurig het ons ook moge schijnen. Ja SABINA! de Vertrouster der weduwen en Vader der weezen zal ook U niet verlaten, zoo gij Hem niet verlaat.”

En na nu eene poos te hebben gezwegen, vervolgde hij: „Gij komt voorloopig met Uwe kinderkens maar bij ons in huis. In onze groote kamer met het uitstek zult gij ruimte genoeg vinden en de lieve God, die zelfs de muschjes en de wormpjes voedt, zal het ook U en den Uweu niet aan het noodige levensonderhoud laten ontbreken.”

In het huis des geklaags was grootmoeder bij het jongste kind achtergebleven en had met haar zuiver wit linnen voorschoot menigen traan weggewischt. In hare gedachten had de oude ziel ook den lijkstoet gevolgd, maar was menigmaal door de bel aan de winkeldeur gestoord, die telkens een nieuwen kalant aankondigde. De verlangde koopwaar werd dan meestal met eenige woorden van beklag in ontvangst genomen, ten zij eene praatzieke buurvrouw een ietwat langer gesnap daaraan poogde vast te knopen. Zoo sprak er eene: „Ja grootmoeder MULLER, ik heb van Uw schoonzoon altijd gezegd dat hij — God moge zijne ziel in genade hebben aangenomen! — veel te goed was. Van hoe menigeen heeft hij de rekening jaren lang open laten staan en als 't

dan eindelijk nog tot betalen kwam, zijne geheele winst er wel dubbel afgetrokken. En dan, hoe vele aalmoezen gaf hij. De bedelaars hebben in hun gansche leven niet blijder gekeken, dan als zij uit RIEDELS winkel kwamen. Ja, ja, ik zeg maar, een mensch moet niet al te goed zijn! Iemand, die in zijn tijdelijk voordeel had willen werken, zou hier goede zaken gemaakt en een aardig stuivertje overgehouden hebben."

Grootmoeder MULLER hoorde dat alles zwijgend aan en verwijderde zich, zoodra de kleine in de wieg begon te schreien. „Stil toch. mijn FRITSJE! moeder komt spoedig terug" sprak zij tot den kleine en tilde hem op haren schoot; maar FRITSJE werd niet stil, voor zijne moeder was teruggekeerd.

Dat kind, hetgeen zoo vroeg zijn vader moest verliezen, was JOHANN FREDERIK RIEDEL, aan wiens leven en werken de volgende bladen zijn toegewijd.

Het huis en de winkel van RIEDEL waren verkocht. Men weet het der goedhartigheid van den afgestorvene, dat er, toen alles was vereffend, slechts weinig was overgebleven. En niet ten onrechte; want weldoen was van oudsher de lust der RIEDELS, zoo als dan ook in *Erfurt* algemeen bekend is. Dat dus aan de weduwe ANNA SABINA RIEDEL, geboren MULLER met hare zes telgen geen ruim levenslot ten deel viel, is te begrijpen, maar toch was zij tegen broodsgebrek beveiligd in haars vaders huis.

Hier zien wij onzen JOHANNES FREDERIK in den kring zijner naaste bloedverwanten opgroeien. De grootouders waren eenvoudige, maar godvreezende lieden. Zij namen de kleinkinderen in liefde aan en grootvader poogde vooral hun in de opvoeding den zoo vroeg verloren vader te vergoeden. Op verstandige wijs wist hij ernst en gestrengheid met liefde te vereenigen. In alles eischte hij van zijne kleinkinderen nauwgezetheid en stipte orde. Zoo moesten hunne school-schriften hem dagelijks op het bepaalde uur vertoond worden en waren deze wild en vluchtig geschreven of beklad, dan moest hetzelfde werk nog eens netter overgemaakt worden. In verkeerd gezelschap werden de kinderen niet geduld en altijd onder opzicht gehouden. 's Morgens en 's avonds moesten de oudsten een hoofdstuk uit den Bijbel voorlezen en elken dag des Heeren nam de wakkere oude

de gansche ^schaar mede naar de kerk. Ook FRITS mocht niet meer te huis blijven, toen hij vijf jaren oud geworden was, ofschoon hij toen nog zijne grootste opmerkzaamheid schonk aan de gebeeldhouwde Engeltjes met bolle wangen, die boven het orgel geplaatst waren en op de Christelijke feestdagen hunne bazuinen bij afwisseling aan den mond brachten en weêr nederzetterden.

Weldra echter werd de knaap aandachtiger. Er vertoonden zich bij hem vroeg sporen van geestelijk leven. „In mijn tiende levensjaar” — zoo schreef hij in een brief, die in het archief van het Ned. Z. G.schap te Rotterdam berust — „overviel mij eene zware ziekte, die de Heer als middel gebruikte, om mij nader aan Hem te verbinden. Mijn verdorven toestand werd mij duidelijk. Ik gevoelde, dat ik een zondaar was en dus niet zalig kon worden. Ik ging evenwel niet tot de rechte bron, niet tot den Heer Jezus Christus, maar poogde door goede werken mijne schulden uit te wisschen en met God verzoend te worden en verviel alzoo tot eene werkeiligheid, die mijn hart voor het geloof in Christus Jezus ontoegankelijk maakte.

Nogtans liep de weg van onzen RIEDEL naar de genoemde bronwel heen, hoewel zij nog verre lag. Nog leidde hij een leven onder de Wet, maar de Wet is de tuchtmeesteres, die tot Christus, den Verlosser voert.

Met zeldzame nauwgezetheid beijverde hij zich nu reeds, om alles onberispelijk te doen. Grootvaders vermaning, dat hij een braaf man moest zoeken te worden, was hem altijd voor den geest. Zijn hart was vol goede voornemens. Dikwijls heeft hij toen reeds de beeldtenis van zijn overgrootvader, die in eene schilderij aan den wand hing, beschouwd met de gedachte: „Zulk een waardig man wil ik ook trachten te worden.”

Die beeldtenis stelde den waardigen leeraar voor als eene rijzige gestalte in geestelijk gewaad met breeden geplooiden halskraag, het zachte gelaat door dikke, gevulde lokken omgeven, met den rechter wijsvinger wijzende op een, door de linker hand aan den voet van een gekruisigd Christusbeeld vastgehouden Evangelie, waarin deze woorden waren opgeslagen: „Kinderkens! laat ons Hem liefhebben; want Hij heeft ons eerst liefgehad”. *Magister* JOHANNES HENRICUS RIEDEL”. Zoo ver kon de achterkleinzoon het onderschrift lezen, maar voor de nu volgende Latijnsche regels had hij altijd het hoofd gestooten, tot een der *Erfurtsche* predikanten, die dikwijls bij MULLER aan huis kwam, hem de volgende vertaling gaf, die hij spoedig in het hoofd had

geprent: „Hier worden wel het gelaat en de lippen van RIEDEL, die nu bij de heilige Engelen in den hemel leeft, afgebeeld, maar 's mans geloof, godsvrucht, wetenschap, in één woord, zijne geestesgaven laten zich door de teekenstift niet afmalen. De gemeente beweent het verlies van den welsprekenden redenaar, haren waardigen herder; de vrouw, de kinderen en de armen dat van eenen weldadigen vriend.” — FREDERIK nam zich ernstig voor, dien man gelijkvormig te worden. Hij werd dan ook als aankomende knaap om zijne vlijt en zedigheid door zijne leermeesters bemind en was vooral grootvaders hoop en vreugde.

De tijd, waarop hij zijne belijdenis zou doen, naderde. Maar 't godsdienstig onderwijs, hetgeen hij had ontvangen, was weinig meer geweest, dan opscherping van zedelijk gevoel. De leeraar, die hem had onderwezen, was rationalist en daarenboven een man, die veel van een zoogenaamd goed leven hield en wiens gedrag wel eens aanleiding tot ergernis gaf. RIEDEL gewaagt later althans van „een zeer onchristelijk gedrag,” van dezen man, waarvan hij zelf in zijns grootvaders huis getuige was geweest en waardoor zijn eerbied voor dezen zielzorger grootelijks was verminderd.

Reeds in die dagen ontwaakte in den jongen RIEDEL een dorst naar innerlijken vrede. Zijn geweten verweet hem zijne zonden; vooral bij zijne eerste Avondmaalsviering kwelde hem het gevoel, dat hij de groote liefde des Heeren Jezus geheel onwaardig was. Lang verkropte hij dat smartelijk gevoel. Eindelijk openbaarde hij het aan zijnen zielzorger. Maar deze verstond meesterlijk de kunst, om de inwendig glorende vlam uit te dooven. „Och Frijs!” — zoo sprak hij — „met welke dwaze gedachten kwelt gij U! Gij zijt een deugdzaam jongeling; Uwe leermeesters prijzen U; Uwe moeder en grootouders beleven vreugde aan U en gij spreekt over Uwe onwaardigheid? . . . Zeer natuurlijk kunnen wij in dit leven zóó heilig niet zijn, als de Engelen Gods. Dat komt later. Hier heeft ieder zijne kleine gebreken en meent gij, dat God zich daarover bekommert of dat Hij niet toegevend zou zijn? Blijf braaf en wees goeds moeds, en zet U zulke dweepachtige grillen van onwaardigheid geheel uit het hoofd!”

't Is te begrijpen, dat zoodanige zielzorg den jongen RIEDEL ras van zijne bekommeringen bevrijdde. Was hij bij zijne aanneming tot lidmaat, ook diep geroerd, de bestraffingen van zijn nog teeder geweten werden ras tot zwijgen gebracht en er verliepen jaren, eer zij zich op nieuw krachtvol deden hooren. De werkheiligheid was weder aan het roer en overheerschte RIEDEL, als hij kleine struikelingen

ernstiger opnam, dan zijn zielzorger dit noodig achtte.

Op zijne schooljaren volgden de leerjaren. Zijne moeder bezat de middelen niet, om hare kinderen eene hoogere vorming te geven. De zonen moesten een handwerk leeren. Twee waren reeds als verwers op reis. FRITS werd bij een kleedermaker besteld. Dat hij een bekwaam kleedermaker zou zijn geworden, laat zich uit zijne strenge opvoeding en zucht tot nauwgezetheid vermoeden. Aangaande zijne drie leerjaren kunnen wij niets mededeelen, omdat ons daarvoor de bronnen ontbreken.

II.

In den vreemde.

„O reizen! O reizen! gij vreugde voor levenslustige jongelingen”, zoo heeft het in de harten van duizende Duitsche jongelieden weêrklonken, lang vóór men het reislied zong, dat met deze woorden aanvangt. Te recht is door de Duitschers aan het reizen van jongelieden een groot gewicht toegekend; want daarin ligt een middel tot beschaving en vorming van het karakter. In onzen tijd wordt het zeldzamer; maar ik vrees ook, dat de karakters zeldzamer zullen worden, die zich vroeger door het reizen hebben gevormd. Ook RIEDEL was de man niet geworden, zooals wij hem hebben te schetsen, wanneer hij niet in den vreemde had omgedoold. Maar zijn hart drong hem met vollen reislust.

Daar staat hij, de rijzige en slanke jongeling, pas 18 jaren oud, den wel voorzien ransel op den rug, den knoestigen stok in de hand, gereed, om van de zijnen afscheid te nemen. Het moederhart wordt vol, nu ook haar laatste zoon zal heentrekken in de wijde, wijde wereld. Grootvader, die een grijsaard is geworden, vermaant den kleinzoon nog eenmaal: „Fris! houd God en Zijne geboden voor oogen!” Nog een laatste kus en handdruk en — voorwaarts gaat het de wijde wereld in. Ook den scheidenden jongeling willen de oogen overloopen, maar hij dringt de traanen terug. Eerst op de straat bekomen zij den vrijen loop, maar worden spoedig weggewischt, opdat zijn vriend, die met hem zal heentrekken en aan de poort hem opwacht, zijne weekhartigheid niet bemerkte. Die vriend was WILLEM GILS, een zeepzieder.

Met bedaarden tred wandelen beiden over berg en dal. De weg gaat door Frankenland, Zwaben, Beieren en Tirol naar Stiermarken. Overal staan hart en oogen open voor de schoonheid van Gods heerlijke werken in de Schepping en voor de merkwaardigheden in de steden. Hier en daar wordt werk gezocht, om met de verdiende penningen verder te kunnen reizen.

Het liefelijk gelegen *Grätz*, de hoofdstad van Stiermarken was het eerste doelwit der reis. Deze stad, in een gezegend dal met kostelijke wijngaarden en gouden korenvelden gelegen, heeft reeds menigeen, die uit de overweldigende Alpenwereld daar binnentrad, doen denken: „Hier is het goed zijn. Hier willen wij hutten bouwen.” Ook RIEDEL besloot, hier een geruimen tijd te vertoeven, vooral toen hij dáár een van zijne broeders mocht aantreffen.

Maar ook in *Grätz* wordt de rust niet volkomen gevonden. Een tijd lang ging alles goed; maar weldra werden de Evangelische kameraden door hunne Katholieke makkers en meester gedrongen, om tot de zoogenaamde alleen zaligmakende kerk over te gaan. Deze eisch werd echter niet ondersteund door het onzedelijke leven, hetgeen destijds velen hunner leidden in deze streng Katholieke stad.

Om aan dien dikwerf herhaalden drang een einde te maken, namen de broeders RIEDEL den wandelstaf weder in handen en trokken naar Hongarije, waar zij bij eene Protestantsche bevolking, onder zulke gunstige omstandigheden werk vonden, dat zij besloten, hier te verblijven.

Maar ook hier kwam dat voornemen niet tot uitvoering. Onze RIEDEL toch werd hier door eene krankheid overvallen, die door hem zelven *de Hongaarsche* is genoemd. Op herstelling was geene hoop, zeide de geneesheer, zoo lang hij in dit land vertoefde. Zijn broeder wilde zijne schoone verdiensten niet laten varen, alzoo moest hij de reis alleen aanvaarden. Maar hoe geheel anders ging nu de reis! Met slependen tred ging nu de gebogene gestalte daarheen en nogtans drong zijn hart hem, om zich voort te spoeden. Eindelijk was Silezië bereikt. Maar wat nu? Bij menigen meester vroeg de ziekelijke jongeling om werk, maar niemand wilde hem in dienst nemen. Met moeite sleepte hij zich verder. Zijn spaarpenningen waren bijkans verteed. Zijn toestand werd steeds troostelooser. Eindelijk nam iemand in *Liegnitz* hem in het werk; maar nu brak de kracht zijner krankheid eerst recht los. Wel wierp zij hem niet op het ziekbed, maar noodzaakte hem, met groote smarten zijn arbeid te verrichten, terwijl zijn sober loon niet eens toereikend

was, om de verordende geneesmiddelen zich aan te schaffen. „Schrijf aan Uwe goede moeder. Zij zal u geld doen toekomen” fluisterde eene stem in zijn hart; maar „neen!” antwoordde de hoogmoed weêr „die schande doe ik mij nog niet aan!” Die hoogmoed zou echter spoedig gefnuikt worden. „Indien ik” — zoo sprak hij tot zich zelf — „nu hier mijn aardse leven eens moest eindigen? . . . En wij moeten allen voor den rechterstoel van Christus Jezus gesteld worden, opdat een iegelijk ontvange, naar hetgeen hij bij 's lijfs leven gedaan heeft, hetzij 't goede, hetzij 't kwade” — bij deze gedachten voer hem eene koude rilling door zijne matte leden en wederom klonk in RIEDELS ziele eene stem met bazuïngeklank: „Gij zijt een zondaar en gij gaat verloren!” en ditmaal was er niemand, die deze stem smoorde. Evenwel vond hij ook thans de bronwel van genade nog niet, waar zondaren alleen genezing wordt bereid. Steeds stond hem het geluk van den mensch nog voor oogen, als door zijn eigen gedrag bepaald. Daardoor kwam hij dan ook tot de gelofte: „Heere, mijn God! als Gij mij van den dood redt en den dierbaren schat der gezondheid weder wilt schenken, zal mijn geheele leven U zijn toegewijd.”

Onevangelisch was het God voorwaarden te stellen voor zijne gehoorzaamheid, maar RIEDEL wist nog niet beter. Hij meende het echter wél. Maar ook deze gelofte stortte hem geene rust in 't hart; want het „Ja en Amen van Boven” ontbrak er aan. Gedurende 14 weken zweefde zijn leven in gevaar. Hij gevoelde zich zeer verlaten; want hij had geen mensch, voor wien hij zijn hart kon uitstorten. Na die 14 ongelukkige weken nam zijne krankheid een keer en verzekerde de geneesheer hem, dat hij zou herstellen. Van dien tijd af pogde hij met ernst zijne gelofte te vervullen en daarmede begon eerst de moeilijke strijd.

Op eenen zomeravond des jaars 1818 zien wij den rijzigen, doch nu zeer vermagerden jongeling buiten de poort van *Liegnitz* langzaam voortstappen. Twee vroolijke kameraden hebben hem spoedig ingehaald. „Hei daar, Erfurter broeder!” — roept de een — „laat ons heden eens eene kruik bier drinken met elkander. Dat zal kracht geven aan uw dor gebeente!” — „Och, laat toch dat bidden” — valt de ander hem in de rede met honend gelach — „deze Erfurter

daar heeft weder zijn stommen dag." En voorwaarts spoeden beiden zich naar de naastbij zijnde kroeg.

RIEDEL bleef zwijgen, ofschoon een hooge bios van toorn zijn doodsbleek gelaat overtoog. Ook hij had, als de anderen het straks ontvangen weekloon in den zak, maar wilde er een beter gebruik van maken. Onmatig was hij nimmer geweest, in ruwe vermaken had hij nooit smaak gevonden, maar van nu af, wilde hij den dorpel van eene herberg niet meer, dan uit noodzakelijkheid overschrijden. Hij meende daarmede in één stuk zijne gelofte te kunnen vervullen. In de laatste weken had hij het ervaren, hoe moeielijk het is, om heilig te leven in eene wereld, die ons gestadig nieuwe verzoeken aanbiedt. Hoe meer hij struikelde, des te vaster bond hij zich zijne gedane gelofte op het hart. Zoo had hij zich dezen dag voorgenomen, om geen onbetamelijk woord te spreken en nogtans waren er in het morgenuur, door het tergen van zijne kameraden reeds weer eenige woorden over zijne lippen gekomen, die hem later berouwden. Daarom had hij zich voorgenomen, het overige gedeelte van den dag te zwijgen en des te ijveriger de naald gebruikt. Dit was wel eene zegepraal over zijne tong, maar nog niet over zijn hart. Buiten de poort wandelende hield zijn geweten hem al de bitterheid voor, waarmede hij den spot zijner kameraden in zijn hart had beantwoord, al had ook zijn mond geen woord gesproken en diep zuchtend sprak hij tot zich zelf: „Alweêr voor mijne heiligmaking één dag verloren!”

RIEDEL keerde naar de stad terug en drukte een armen blinden man, die daar in een hoek gedrukt stond en de voorbijgangers om aalmoezen bad, een goed gedeelte van zijn weekloon in de hand. Dit had hij reeds meermalen gedaan.

Een half uur later vinden wij RIEDEL in zijne enge slaapcel op de knieën en hooren we hem half luid bidden. Maar hij zegt van buiten geleerde gebeden op. Geruimen tijd breekt de draad van het geheugen niet af, maar eindelijk blijft hij steken. Hij beproeft voorttegaan, maar kan niet. Hij staat op, neemt een boek van eene plank aan den wand, bladert er in, maar de schemering veroorlooft hem niet meer om te lezen. Hij legt het boek weêr weg en zegt met eene diepe zucht: „Ik kan ook niet meer bidden!”

Vermoeid legt hij zich ter ruste; maar lang na middernacht, als zijne kameraden half beschonken te huis komen, heeft nog geen slaap zijne oogleden geloken. De ernstige vraag heeft hem wakeud gehouden: „Wat moet ik doen, om over mijne zondige natuur te zegepralen, opdat het werk der heiligmaking mij voortaan beter gelukke?” Schrijftuur-

plaatsen, uit zijne vroege jeugd hem bijgebleven, waarin over vasten en bidden wordt gesproken, vallen hem in. „Ja, dit ontbreekt mij nog” zegt hij — „het vasten. Vasten wil ik, dan zal het met het bidden ook beter worden.” Bij dat voornemen verwijlden zijne gedachten, toen de weldadige slaap, die balsem voor alle kranken en vermoeiden, eindelijk zijne oogen sloot.

Wat harde dienstbaarheid is toch die dienst van de werk-heiligheid! RIEDEL begon nu zijn verzwakt lichaam werkelijk met twee of meermalen vasten in de week te kwellen, hoewel voedzame spijs, met matigheid en dankzegging aan God genomen, voor hem zeer noodig en heilzaam zou zijn geweest. Ook het knielend bidden, dat hij dikwijls tot een half uur uitrekte, was eene kastijding voor zijne matte leden en onnoodig geweest, als hij God had aangeroepen in geest en in waarheid. Zijne kameraden noemden hem daarom „den gek geworden Erfurter,” maar hij verdroeg gedwee dien spot. Zoo verliep zijn leven in *Liegnitz* tot aan het begin der maand September 1818.

In deze maand vinden wij hem op reis naar *Breslau*. Meer nog dan de spot zijner kameraden, heeft innerlijke onrust hem voortgedreven. Ondanks de kastijdingen, die hij zich willekeurig aandeed, klonk in zijn binnenste gedurig eene stem: „Gij blijft een verlorene!” Hij hoopte ergens in de wereld iemand te ontmoeten, wien het met de heiligmaking beter gelukt was en die hem daarin behulpzaam wilde zijn.

Die wensch zou vervuld worden, hoewel op andere wijs als hij dacht. Werk gevonden hebbende in *Breslau*, vernam hij, dat daar eene vereeniging was van Christenen, die ook in de week tot onderlinge stichting bijeenkwamen. Hij besloot daaraan ook deel te nemen. Men bracht hem in eene ruime zaal zonder eenige versiering. De ernstige stilte, die er onder de verzamelden heerschte, maakte een diepen indruk op zijn gemoed. Er werd in stilte gebeden. De zuchten, die hij hoorde, zeiden hem: „Hier zijn menschen, die hetzelfde gevoelen, als gij!” Daarna werd gezongen:

„Jezus neemt de zondaars aan,
 „Roep dit troostwoord toe aan allen,
 „Die van 's levens rechte baan
 „Op een dwaalweg zijn vervallen;
 „'t Rechte pad leert Hij hen gaan,
 „Jezus neemt de zondaars aan.

„Komt gij allen, komt tot Hem!
 „Zondaars komt! wat zou u hind'ren?
 „Jezus roept u, hoort zijn stem;
 „Hij maakt zondaars tot Gods kind'ren;
 „Vrij moogt gij tot Jezus gaan;
 „Jezus neemt de zondaars aan. *)

Die woorden grepen hem in de ziele. Vervolgens werd er in eenvoudige woorden een hartelijk gebed uitgesproken, waarbij de gansche vergadering op de knieën zonk en eindelijk eene gedrukte preek van SCHUBERT voorgelezen, waarin „de rechtvaardiging uit genade door het geloof” werd geschetst.

Door een en ander werd, onder Gods leiding, het hart van RIEDEL op eene nog nooit door hem ondervonden zins verkwt. Van dien 22 Sept. 1818 af dagteekent in RIEDEL de aanvang van een nieuw leven en tot aan zijn levens einde is die dag voor hem onvergetelijk gebleven. Nu eerst begon hij Jezus te zoeken als den Verlosser, die helpt, die zich zelve niet kunnen helpen en door gemeenschap met Hem werd het zegel van het kindschap Gods steeds duidelijker op al zijn doen en laten afgedrukt.

Gelijk de stoffelijke schepping herleeft, als in de lente een zoele luchtstroom de ijzige boeien slaakt, waarin de winterkoude het aardrijk had gekluisterd en beemden en boomen beginnen groen te worden en weldra in nieuwen lentedos te prijken, zoo was door den gloed van Jezus liefde nu ook RIEDELS ziel, tot hiertoe in vrees en angstige worsteling naar de heiligmaking verstijfd, van deze knellende banden losgemaakt, gekoesterd en verwarmd en kwam ook voor hem de lente van een herboren gemoed en nieuw geestelijk leven. In dezen broederkring vond hij vrede en nu eerst was hij op den rechten weg, om zijne gelofte te kunnen vervullen, niet door de verdienstelijkheid van zelf uitgekozene goede werken, maar door standvastige toewijding van zijn hart en leven aan dien Heiland, die door Zijne ons betoonde liefde den zondaar gestadig tot nieuwe gehoorzaamheid en Gode welbehagelijke werken aandrijft.

In dien tijd was de zaak der zending nog weinig bekend aan het Duitsche volk, hoewel er in Engeland en Nederland reeds veel werk van werd gemaakt. Ondanks die onbekendheid dachten evenwel velen met diep medelijden aan de miljoenen blinde Heidenen, die nog in de duisternis wandelen.

*) Herv. Gez. 39; vs. 1 en 4.

In den straks gemelden kring te *Breslau* werd ook voor hunne bekeering dikwijls gebeden. RIEDEL bad dan van ganscher ziele mede. Zoo werd zijn blik van lieverlede meer en meer op de Heidenwereld gericht. Een jong mensch uit Berlijn gekomen, dien hij nu leerde kennen, verhaalde hem veel van vader JAENICKE en diens werkzaamheid en door deze verhalen werd in RIEDELS hart de wensch steeds luider, om zich ook aan de zending toe te wijden. Noch de gevaren noch de ontberingen, aan het zendelingleven verbonden, schrikten hem af, maar zijne onwaardigheid en onvoldoende kennis. Hij was eerst een nieuweling in het geloof. Nogtansmeende hij op die wijs alleen zijne gelofte te kunnen vervullen. In biddende overweging rijpte in hem het besluit om naar *Berlijn* te gaan. In Sept. 1821 verliet hij *Breslau* en zijne vrienden, wier gebeden hem volgden, maar nog dikwijls zag hij om en wierp een dankbaren blik op die stad, waarin hij niet alleen de gezondheid des lichaams herkregeu, maar ook die zijner ziele gevonden had.

III.

Bij Jaenicke.

Wie in *Berlijn* heeft in de eerste 25 jaren dezer eeuw den ouden JAENICKE niet gekend? Gemoedelijk van Jezus zondaarsliefde getuigende, in heiligen ernst de boosheid der wereld bestraffende, in zeldzamen ootmoed en zelfverloochening naastenliefde beoefenende ging deze getrouwe getuige van Christus onbestraffelijk zijnen weg, door velen bespot, maar door velen ook hoog vereerd en als een zonderling bewonderd. Zijne loopbaan was bij den weefstoel aangevangen en weldra was de prediker bij de arme Boheemsche gemeente, die alle zucht naar roem verfoeide, een wijd beroemd man geworden. Maar meer nog, dan de vermaardheid van zijn naam, wogen de vruchten van zijne werkzaamheid, waarvan men thans nog, na eene halve eeuw, de sporen niet alleen in Pruisens hoofdstad, maar ook in ver verwijderde Heidenlanden kan aanschouwen. Wel was JAENICKE een belangrijk man!

De ervaring leert, dat zulke invloedrijke menschen juist op de krachtvolste naturen den grootsten invloed uitoefenen en in deze de bereidwilligste volgelingen vinden. Op die wijs laat zich ook de betrekking van RIEDEL tot JAENICKE verklaren. 't Is in het oog loopend, hoe vele trekken uit het leven van JAENICKE zich in RIEDELS leven afspiegelen, zelfs zoo sterk, dat het beeld van den laatste in menig opzicht als een getrouwe afdruk des eersten kan worden aangemerkt. RIEDELS gestrengte opvoeding in zijns grootvaders huis had den grond tot dat karakter gelegd, dat door JAENICKE's invloed werd afgerond en volkomener gemaakt, zoodat hij onder Gods aanbiddelijke leiding „de rechte uan werd op de rechte plaats.”

't Was op den gedenkwaardigen 22 Sept. des jaars 1821, waarop de ons reeds bekende jongeling in de Wilhelmsstraat te *Berlyn* liep. Zijn hart klopte met snelle slagen. Hij dacht aan de wending, die zijn leven, nu drie jaren geleden, op den avond van denzelfden Septemberdag had genomen en blikte in zijne toekomst, die nu weldra óf voor de kleedermakers-werkplaats óf voor het prediken van het Evangelie onder de Heidenen beslist zou worden. Zoo in gedachten verzonken zou hij bijna het huis, No. 29, zijn voorbijgelopen. Maar hij bemerkte, dat hij aan zijn doelwit is. Nog eens slaakt hij eene diepe zucht en zegt in zich zelve: „Ik ben het niet waardig, Heere Jezus! een bode van U en Uw heil in de Heidenwereld te zijn; maar maak Gij het mij, als dat U behaagt” en zoo klimt hij de stoep op.....

Daar staat hij, de rijzige jongeling voor den achtbaren 73jarigen grijsaard. Reeds de aanblik alleen van dat eerwaardig gelaat met zachte, vriendelijke trekken en van die oogen, waaruit de liefde straalt, verovert RIEDELS hart. De zamenspreking gaat ras over tot een diep gaand onderzoek naar de gesteldheid van des jongelings hart en de drijfveeren, die hem nopen, om zendeling te worden. Ofschoon RIEDEL niet slecht heeft geantwoord, zoo eindigt hij toch met de verklaring: „Ik gevoel het, Hoog Eerw. Heer! hoe zwak ik nog in het geloof ben. Ik ben zeker wel niet geschikt, om in den wijnberg onzes Heeren te arbeiden.” — „Ik mag u niet afwijzen, jonge man!” antwoordt de oude JAENICKE, want ik bemerk, dat de Heilige Geest zijn heerlijk werk aan Uw hart heeft aangevangen. Dadelijk kunt gij niet opgenomen worden, omdat alle plaatsen in het zendinghuis bezet zijn. Maar zoek hier eerst werk en wacht dan bedaard den tijd af, waarop de Heer u eene deur zal openen.” Vervolgens noemde de grijsaard hem iemand, die hem wel werk zou geven.

Eenige dagen later was RIEDEL onder het gehoor van JAENICKE in de Boheemsche kerk. De krachtige prediking van de blijde boodschap der genade, die hij er hoorde, maakte een diepen indruk op hem. Vroeger had hij dikwijls holle zinnen, met bloemen en oppervlakkige zedeleer doorvlochten aangehoord, dorre rationalistische zedepreken. Hoe verheugde hij zich, nu door een getrouwen herder op de grazige weiden van het Evangelie tot de Bron zelve van het verkwikkend levende water, tot Christus zelve te worden geleid. Hier was geen gekunstelde voorstelling van het Evangelie, maar in allen ootmoed en geloof sprak de grijsaard van den grooten Verlosser.

Met de grootste aandacht had RIEDEL den grijsaard gehoord, en toen deze nu het fluweelen kapje van den kalen schedel nam en vol vuur en gemoedelijkheid bad, zoo als RIEDEL dat nog nooit had gehoord, toen rolden RIEDEL de tranen langs de wangen en sprak hij: „Hier is het goed te zijn en wil ik dikwijls wederkomen, ook als ik in het Zendingshuis niet kan worden opgenomen.”

Zijn meester leidde hem nu de samenkomsten van JAENICK'S vrienden binnen, die 's Maandags en Donderdagsavonds in de pastorie werden gehouden. 's Maandags werd de preek van den vorigen dag daar besproken en Donderdags bijbeloefening gehouden door vader JAENICKE, die leerzame verhalen steeds zeer gepast en onderhoudend daartusschen wist te vlechten. RIEDEL ontbrak er nooit.

Met de Zendingszaak werd RIEDEL nu allengs meer bekend door de mededeelingen van JAENICKE'S vrienden over de werkzaamheden en hare vruchten van diens kweekelingen onder de Heidenen. Ook las hij nu een tijdschrift eener Vereeniging van Zendingsvrienden en het Barner-Zendingsblad.

Van den spot, waarmede booze lieden den edelen grijsaard overlaadden, omdat hij niet van de wereld was, heeft ook onze RIEDEL zijn deel rijkelijk gehad. Meermalen werd hem, als hij de stoep van het huis, No. 29, in de Wilhelmsstraat optrad „zirp! zirp!” (1) nageroepen, maar hij liet zich door dien spot nu niet meer tot toorn vervoeren. Integendeel klonk er een: „Vader! vergeef het hun; want zij weten niet wat zij doen” in zijne ziele. Zoo werd de nieuwe mensch in hem steeds sterker en JAENICKE erkende met blijdschap, dat God den edelen jongeling tot een bekwamen strijder voor zijn Rijk toerustte.

Den 1 Oct. 1822 werd RIEDEL in de kweekschool voor Zendelingen, die toen juist 22 jaren had bestaan, opgenomen. Zij was de eerste van de Evangeliesche kerk en een echt werk des geloofs, te meer, dewijl zij door vrijwillige liefdegaven werd in stand gehouden, toen de haar beloofde gelden, door den druk der tijden te loor gingen. Eerst kort voor het jaar 1822 had koning FREDERIK WILHELM

(1) Spotters verhalen, dat de oude JAENICKE in eene leerrede op Hemelvaartsdag zou hebben gezegd: „De heer Jezus is niet met de snelheid van een kanonskogel ten hemel gevaren, maar langzaam opgestegen als een leeuwerik, „zirp! zirp!” Deze leugen werd 20 jaren na 's mans dood door spotters met den gedsdienst in Berlijn nog verteld.

haar eene jaarlijksche toelage van 500 Pruisische daalders verzekerd.

Vele bekwame mannen, lichten in de Heidenwereld, zijn uit deze stichting voortgekomen, van welke er velen in den dienst van het Engelsche ZGschap, dat over ruimer middelen beschikken kon, zijn overgegaan.

Onder de toenmalige kweekelingen bevond zich ook de bekende GÜTZLAFF, die in het volgende jaar reeds naar de Nederlanden vertrok, om door het Rotterdamsche ZGschap te worden uitgezonden naar China. Een ander, JOHANN GOTTLIEB SCHWARZ, een schoenmakerszoon uit Koningsbergen, werd tegelijk met RIEDEL opgenomen. Beiden werden spoedig vrienden en zijn het gebleven hun gansche leven lang.

Vroeger had JAENICKE het grootste gedeelte van het onderwijs zelf gegeven, maar destijds veroorloofden zijne afnemende krachten dit niet meer. Nogtans onderhield hij met de kweekelingen een druk verkeer, dat zegenrijk op hunne verdere ontwikkeling inwerkte. Zijne samenspraken met hen op zijne studeerkamer, die altijd met gebed besloten werden, brachten nog meer toe tot hunne zedelijke vorming, dan het wetenschappelijk onderricht.

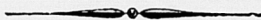
Maar ook dit laatste werd geenszins verwaarloosd. Het bepaalde zich eerst tot de hoofdzaken en de Engelsche taal. Later kwam de beoefening van de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche talen daarbij. Aan Schriftverklaring werd veel zorg besteed. Ook ontvingen de kweekelingen onderwijs in de Bijbelsche geloofsleer en in het maken van schetsen en kleine preken. In hun laatste leerjaar moesten zij zich vooral in het prediken oefenen, waarbij vader JAENICKE dan gewoonlijk, met de schets in de hand, aan den voet van den kansel zat, om hen te helpen, wanneer het niet wilde vlotten.

Daarenboven onderrichtte hij hen in de zielzorg en zond hen dikwijls naar de zieken. Ook hield hij 's winters eene soepuitdeeling en liet deze door zijne kweekelingen besturen, om hen in de werken der barmhartigheid te oefenen.

Vijf jaren vertoefde RIEDEL in deze inrichting en gevoelde gedurig sterker roeping, om zijnen Heiland in de arme Heidenen te gaan dienen. Hij verlangde naar dien tijd. Deze naderde. Zijn lieve geestelijke vader werd steeds zwakker en verbeidde zijn einde in kalmen vrede. 't Behoorde tot zijne laatste werkzaamheden, dat hij den Heeren Bestuurders van 't Rotterdamsche Z.G.schap, op hunne aanvraag om twee geschikte mannen voor de zending, RIEDEL en SCHWARZ

voorsloeg. Vooral RIEDEL had hij zeer lief en deze was het ook, in wiens armen de afgeleefde JAENICKE den laatsten adem uitblies, terwijl de verzamelde vrienden het gezang aanhieven, dat met de woorden begint: „Wees Heiland! mijn beschermer” enz. Dat geschiedde den 21 Juli 1827.

Drie dagen later trok er een lijkstoet door Berlijn, zoo talrijk, als men dáár slechts zelden aanschouwde. Voor de lijkst, die afwisselend door twaalf studenten, twaalf jongelingen der Boheemsche gemeente en twaalf zendeling-kweekelingen werd gedragen, liep onze RIEDEL, een Bijbel dragende op een zwart fluweelen kussen, tot een teeken, dat de nu ontslapen vriend een leven had geleid naar — en geheel gewijd aan — het Woord van God!

IV.

Naar Rotterdam.

Den 13 Nov. 1827 verlieten RIEDEL en SCHWARZ *Berlijn*. Voor het laatst werden met de Christelijke vrienden de knieën gebogen en vurige vóórbiddingen volgden hen, zoo mondeling als schriftelijk.

Beider wegen liepen voor korten tijd uit elkander, om in *Rotterdam* weêr saâm te komen. Ieder wilde nog eenmaal zijne geboorteplaats en bloedverwanten bezoeken, om daarna maagschap en vaderland vaarwel te zeggen en naar het vreemde land te trekken, dat God hun aanwijzen zou. RIEDEL bleef eenige weken te *Erfurt*. Voor zijne moeder was het eene groote blijdschap, haren zoon, na eene afwezigheid van 10 jaren, weder te zien. Hij zat nu nog menigmaal weder op dezelfde plaats in de kerk, waar hij als kind en knaap naast zijn goeden grootvader had gezeten. Hij vierde er met de zijnen het Heilige Kerstfeest en ging daags daarna naar *Rotterdam* op reis.

Van *Erfurt* naar *Rotterdam* te reizen, ging in dien tijd niet snel. De postwagen bleef dikwijls in de sneeuw steken, hoe onbarmhartig de voerman, al vloekend, ook op de paarden sloeg. Zoo dikwijls RIEDEL dat hoorde, had hij den Christelijken moed, den man daarover te bestraffen. Het weder was koud en het raam van het portier met ijsbloemen bevrozen. Velen der reizigers wilden gaarne iets hooren van de ver verwijderde Heidenlanden, die het doelwit waren van dezen reisgenoot.

In het *Wupperdal* werd eenige dagen rust genomen. Dáár waren ook zendingsvrienden, die met JAENICKE in briefwisseling gestaan en zijne kweekschool met belangrijke giften ondersteund hadden. De weg zijner kweekelingen, die naar Engeland of Nederland reisden, liep daarom doorgaans over dat lichtpunt. Het waren gezegende dagen, die RIEDEL er doorbracht. Hij hoorde er veel leerzaams. Vele nuttige wenken werden hem voor het vervolg zijner reis gegeven. Ook ontving hij er eene schriftelijke aanbeveling aan de zendingsvrienden in *Wezel*. Het ontging zijne aandacht niet, hoe de taal steeds meer naar het Nederlandsch overhelde en toen hij in den wagen van *Emmerik* naar *Arnhem* een gesprek in de Hollandsche taal hoorde voeren, kwam het hem voor, als of hij reeds een Zendingsveld had betreden. Hij beproefde de reeds van buiten geleerde Hollandsche spreekwijzen te pas te brengen en verheugde zich, dat men hem verstond. Maar zijne vraag naar een goed ingericht „gasthuis”, waarmede hij eene herberg bedoelde, maar dat in onze taal zooveel als ziekenhuis beteekent, verwekte bij de reisgenooten deels gelach, deels duistere gelaatstrekken. Hij achtte het daarom beter, de hulp van eenen tolk in te roepen.

De naaste pleisterplaats was *Zeist*. Hij had in *Berlijn* vele leden van de Hernhuttersche Zustersgemeente leeren kennen. Door deze waren hem brieven van aanbeveling aan de gemeente te *Zeist* mede gegeven, waar hij ook weder eenige dagen vertoefde en de liefde voor éénen Heer en Heiland spoedig de harten verbroederde. Te *Zeist* werd hij met eenige Hollandsche gewoonten bekend gemaakt.

Nog twee dagen ging de reis daarna door het vlakke Holland met zijne menigvuldige kanalen en van welvaart getuigende dorpen. Bij de schoone, in den winter verlatene buitenplaatsen zag RIEDEL dikwijls rond, meenende dat hij nabij eene groote stad moest zijn. Eindelijk werden de torens van *Rotterdam* zichtbaar en met een „God zij lof en dank! Weder eene groote schrede nader aan mijn doel!” reed hij door de Goudsche poort *Rotterdam* binnen.

Het Nederlandsche Z.G.schap is het oudste van de Z.G.schappen op het vaste land van Europa. In 1797 werd het opgericht, vooral door de bemoeiingen van den beroemden Dr. VAN DER KAMP, maar sloot zich in zijne werkzaamheid eerst aan het 2 jaren oudere Londensche Z.G.schap aan. Eene eerste schrede tot verdere ontwikkeling deed het door de oprichting van eene kweekschool te *Berkel*, nabij *Rotterdam*, waar de predikant KAM, broeder van den later tevermelden zendeling, de leiding der werkzaamheden in 1816 op zich

nam. Maar ook de daár gevormde kweekelingen werden nog aan buitenlandsche Z.G.schappen overgegeven. Eerst in 1819 begon het Nederl. Z.G.schap eigen zendingsposten in de Nederlandsche koloniën op te richten. Van 1821 af werden jongelieden, die zich aan de zending wilden toewijden, door predikanten op verschillende plaatsen gevormd. Maar ook dit had zijne bezwaren. Daarom zocht het Bestuur, welks zetel te *Rotterdam* gevestigd was, naar jongelingen, die reeds eene bepaalde vorming hadden ontvangen, die dan vervolgens nog eenigen tijd in *Rotterdam* vertoefden, vooral om met de Hollandsche taal en zeden meer bekend te worden.

Zoo waren ook RIEDEL en SCHWARZ, door het Bestuur tot zoodanige voorbereiding uitgenoodigd en aan den heer LEDEBOER te *Rotterdam* aanbevolen, om van dezen nadere inlichtingen te ontvangen.

Hunne ontvangst bij dezen heer was hartelijk. Ook hier bleek het, dat het geloof in éenen Heer alle onderscheid van standen wegneemt en de harten verbreedert.

Spoedig waren RIEDEL en SCHWARZ met het huisgezin bevriend, dat hun ter inwoning werd aangewezen. Bij den spiegelmaker OUDSHOFF, een eenvoudig, maar godvruchtig man en zijne gelijkgezinde vrouw, werden onze Duitsche broeders in den kost besteed. Hier gevoelden zij zich weldra te huis, hoe vreemd hun eerst ook veel voorkwam. Het smalle hooge gevelhuis, het groote venster, dat men moest opschuiven, om het te openen, het vallicht in de achterkamer, de vuurhaard onder den schoorsteen in stede van een kachel en meer andere zaken waren hun vreemd. Ook het woelige leven der bedrijvige handelstad met hare vele grachten en bruggen, de lange rij van groote zeeschepen van allerlei natiën aan den Maasoever onder de Boompjes, het vreemde geroep van allerlei verkoopers op de straten, dat alles kwam hun vreemd voor, kortom zij meenden dikwijls in eene nieuwe wereld verplaatst te zijn.

Ook bij hun eerste bezoek van de kerk was hun veel vreemd. Dat de mannen het Godshuis binnentraden en den hoed ophielden, vonden zij zeer onbetamelijk. Vruchteloos zagen zij rond naar een altaar, gelijk men in de Duitsch-Luthersche kerken aantreft. Zonderling scheen hun de viering van het H. Avondmaal, waarbij de leden der gemeente aan eene lange smalle, met wit linnen gedekte tafel aanzaten, en de een den ander het brood toeschoof en de beker van hand tot hand ging. Hoe geheel anders geschiedde dat in de Luthersche kerk in Duitschland.

't Is echter eene kenmerkende eigenschap en een verblij-

dend teeken van het ontwaakte christelijke leven in de Protestantsche kerk, gedurende de eerste tientallen jaren dezer eeuw, dat het zich boven de enge grenzen der verschillende geloofsbelijdenissen heeft verheven. Men vroeg niet meer: zijt gij Luthersch, Hervormd of Doopschgezind, maar zijt gij een wedergeboren mensch, een kind van God of van deze wereld? Men wilde den Heer dienen. De uiterlijke vormen waren daarbij onverschillig en zelfs de verschilpunten in de leer, die de Christenheid nog zoo droevig vaneenscheidt, traden voor den kern des Evangelie's op den achtergrond. Met name was de heilige zedingszaak van den nadruk bevrijd, die op de verschillende geloofsbelijdenissen gelegd had kunnen worden en nog heden ten dage maar al te veel wordt gelegd.

In dezen milden Evangelieschen geest waren alle kweekelingen van vader JAENICKE gevormd. Daardoor schikten dan ook RIEDEL en SCHWARZ, die beiden in de Luthersche kerk waren opgegroeid, zich spoedig naar de vormen hunner Gereformeerde omgeving, te meer nog, omdat hun de frissche geest van een levend geloof tegenademde, dien zij onder de Oud-Luthersche vormen, hier en daar in Duitschland wel eens vruchteloos gezocht hadden.

Met ijver legden nu beiden zich toe op het aanleeren van de Hollandsche taal, terwijl ook de Engelsche niet werd verwaarloosd. De eerste werd hun weldra gemakkelijk, ook omdat zij zich van haar uitsluitend in hun kosthuis moesten bedienen. Menig misverstand zal in den eersten tijd daarbij wel hebben plaats gegrepen, omdat vele Hoogduitsche woorden, Hollandsch klinkende, eene geheel andere beteekenis hebben, als de Hollandsche. Zoo heeft de goede OUDSHOFF zeker wel gelachen, toen RIEDEL op zekeren avond met SCHWARZ ter deure uitgaande, eerstgenoemden op zijne vraag: „waarheen gaat gij?” antwoordde: „wij willen bloot wat gaan wandelen” waarmede hij „slechts” bedoelde. Maar wederkeerig lachten de Hoogduitschers ook wel eens om Hollandsche uitdrukkingen. Doch die bezwaren werden ras in liefde overwonnen. Even zoo ging het met de onbekendheid van menig Hollandsch gebruik, b. v. de buitengewone zindelijkheid, waartegen RIEDEL in den beginne menigmaal zondigde, door overal de asch van zijne tabakspijp uit te kloppen.

In dezen tijd sloten de beide toekomstige zendelingen zich nauwer aan elkander. Naar hunne gaven en bloedmenging verschilden zij veel. SCHWARZ had meer van MELANCHTON, RIEDEL meer van LUTHER. SCHWARZ was eene zachte JOHANNES-ziel, RIEDEL had een vurig, standvastig, maar ook

voorbarig PETRUS-karakter. In beider gedrag kwam dit meermalen uit. Een voorval in *Rotterdam*, door SCHWARZ later meêgedeeld, bewijst dit volkomen. Beiden ontmoetten eens in de woning van OUDSHOFF een hun onbekend heer. Aanstonds sprak RIEDEL hem aan met de vraag: „Hebt gij den Heere Jezus ook lief?” „Maar RIEDEL” zeide SCHWARZ eenige oogenblikken later „is dat nu ook onwijs met de deur in het huis vallen?” waarop RIEDEL terstond antwoordde: „Och, met heel veel wijsheid wordt voor het Rijk van God niets uitgericht!”

Zóó heeft hij later nog menigeen voor het hoofd gestooten. Nogtans kreeg hij in Holland vele vrienden. Ook de Bestuurders van het N. Z.Gschap stelden een steeds grooter vertrouwen in deze beide jeugdige mannen en geloofden, dat zij eens getrouwe arbeiders in de Heidenwereld zouden zijn.

Sneller, dan RIEDEL gedacht had, verliep de tijd van zijn verblijf in *Rotterdam*. Anderhalf jaar had hij met SCHWARZ zich daar vlijtig geoefend in de talen en de godgeleerdheid. In beide werden zij door verschillende leermeesters, meestal predikanten, onderwezen. Het verdient onze opmerkzaamheid, dat zendelingen, wien het in den aanvang aan grondige voorbereiding niet had ontbroken, door zulk eene dubbele oefening in verschillende landen, tot eene hoogte van veelzijdige ontwikkeling zijn gekomen, die men niet had durven verwachten. In hunne brieven, later in zuiver Hollandsch geschreven, zal althans niemand den voormaligen schoen- en kleeder-maker herkennen.

De maand Juli van 1829 liep ten einde, toen eene Commissie de opleiding der beide zendelingen zoo ver geslaagd verklaarde, dat hunne uitzending kon plaats hebben. Zij werden daarom met nog een Hollander, Douwes geheeten, aan de Commissie voor de Zaken van de Protestantische kerk in Nederlandsch Indië, die den 21 Sept. te 's Hage zousamenkomen, tot onderzoek en aanstelling aanbevolen.

Als arbeidsveld was laatstgenoemden *Timor* aangewezen, waarheen eerst ook RIEDEL en SCHWARZ zouden zijn gegaan. Intusschen waren er evenwel zulke dringende vertoogen van den zending KAM, betreffende eene op Celébes op te richten zendingspost bij het Bestuur ontvangen, dat dit besloot, de bestemming der beide Duitsche Broeders te veranderen.

Op den 21 Sept. stonden de Zending-Kandidaten voor de Commissie te 's *Gravenhage* het onderzoek naar hunne bekwaamheid glansrijk door en den volgenden dag, den nu door deze derde gebeurtenis voor RIEDEL nog belangrijker geworden 22 Sept., volgde hunne aanstelling. Met dankbare harten

keerden zij naar Rotterdam terug, waar zij verwelkomd werden door hunne vrienden.

Den 5 Oct. verschenen zij voor de vergaderde Bestuurders. De voorzitter begroette hen met woorden van blijdschap over den gunstigen uitslag van het examen en richtte daarna tot hen de plechtige vraag: „Of zij bij hun voornemen, om den Heidenen het Evangelie te gaan verkondigen, wilden blijven?” Met diep bewogen hart verklaarden beiden, dat zij aan deze heilige zaak hun leven wilden toewijden en den dag hunner uitzending met verlangen te gemoet zagen. Tevens betuigden zij, dat zij de voorwaarden hunner aanstelling aannamen en beloofden zij, dat ze deze zoo getrouw mogelijk zouden trachten te vervullen.

Op den avond van denzelfden dag werd de gewone maandelijksche bidstond voor de zending gehouden. In deze verschenen de drie nieuwe zendelingen voor de gemeente. Nadat, als gewoonlijk, een gedeelte van het maandbericht was voorgelezen, werden zij door den predikant OORR tot hun heilig ambt plechtig ingezegend. Hij knoopte de toespraak vast aan den tekst: „Kinderkens! laat ons Hem lief hebben; want Hij heeft ons eerst lief gehad,” en wees op het hooge belang van den arbeid der zendelingen onder de Heidenen, waardoor zij nu moesten toonen, dat zij den Heer Jezus Christus in onverderfelijkheid lief hadden. Daarna werd hun door den Heer DE VRIES, ieder een Bijbel met gepaste toespraak overhandigd en eindelijk de hartverheffende plechtigheid met gebed en gezang besloten.

De afreis werd nog eenige dagen vertraagd, omdat er geene geschikte scheepsgelegenheid was te vinden. Op den 30 Oct. 1829 namen de zendelingen afscheid van de Bestuurders, van hunnen kostheer en diens huisgezin en van hunne vrienden. Menig oog staarde, vochtig geworden, de stevige bark *De jonge Adriana* na, die den breeden stroom afzakkende, de Heidenboden wegdroeg. Den 23 Novemb. stevenden zij voorbij *Hellevoetsluis*. Een gunstige wind blies in de zeilen. Met weemoed, maar ook met dankzegging aan God riepen de reizigers het werelddeel, waarin hun vaderland lag, een laatst vaarwel toe.

V.

Op Java.

Wij slaan de zeereis met hare talrijke bezwaren over en vermelden alleen, dat zij buitengewoon voorspoedig was; want na verloop van nog geene twee volle maanden (1) lag de bark ter reede van *Batavia* voor anker. Op den 19 Januari 1830 betraden onze broeders het eerst den weelderigen bodem van *Insulinde*.

Een nieuw leven doordrong de afgematte zeereizigers, zoodra zij *Insulinde* met haren eeuwigdurenden zomer, weelderigen plantengroei en aanhoudende bloemenpracht betraden. De bezwaren der lange zeereis waren spoedig vergeten. Met blijde verbazing zagen zij rond in deze nieuwe wereld en waren vroolijk, als de azurenhemel, die zich boven *Indië* welft. Zij prezen de genade van God, die hen zonder ongelukken had overgevoerd naar het veld, waar zij zouden arbeiden.

Wie beschrijft de gevoelens, waarmede RIEDEL *Java's* gemengde bevolking het eerst zal aanschouwd hebben? De geele Javanen, de bruinkleurige Maleiërs en dáártusschen de Chineezen, louter Heidenen (want dat de eerstgenoemden Mohammedanen zijn beteekent weinig) allen menschen, die van Jezus liefde nog niets wisten en den Heiland niet kenden. Ik geloof, dat hij wel terstond allen had willen toeroepen, dat zij den Heere Jezus moesten lief hebben, hadden

(1) De lezer herinnere zich, dat de zeereis naar Oost-Indië destijds nog rondom de zuidpunt van Afrika liep.

niet de vreemdsoortige spraakgeluiden hem gezegd, dat hij toch niet verstaan zou worden.

In *Batavia* bestond eene Hulpvereniging van het Rotterdamse Z.Gschap. De bij deze aangestelde prediker BUSCH ontving hen eerst, maar weldra namen zij hunnen intrek bij den zendeling MEDHURST, die in het nabijgelegen *Weltevreden* woonde. Deze onvermoeide man, door het Londensche Z.Gschap uitgezonden, was sedert 1821 op *Java* werkzaam, had het geheele eiland doorkruist, vele boeken in de landstaal en in het Maleisch overgezet en verspreid en een kleinen kring van wel onderwezene Javanen, Maleïers en Chineezen rondom zich verzameld.

Door hem ingelicht, leerden de jeugdige zendingen menig bezwaar kennen, aan het zendingswerk verbonden en dien arbeid niet in een te rooskleurig licht te beschouwen, gelijk men doorgaans doet in het vaderland. Enkele gezegende uitwerkselen, die ons van het zendingsveld worden meêgedeeld, moet men niet op de gansche schaar van Heidenen overbrengen. Ook de aanvangende zins- en gemoedsverandering wordt dikwijls te hoog geschat. Zeker vindt men ook onder de bekeerde Heidenen, nevens enkele sporen van Christelijk geloof en leven, nog menig overblijfsel van den ouden zuurdeesem, waarvan wij, bij mindere bekendheid met de diep ingewortelde Heidensche gewoonten, ons moeielijk eene heldere voorstelling kunnen maken. Vandaar ook, dat de zendingen niet zelden de grootste teleurstellingen moeten doorworstelen. Het was verstandig, dat broeder MEDHURST onze zendingen daarmede bekend maakte en dus hen daartegen wapende.

Juist op *Java* leerden RIEDEL en SCHWARZ een van de moeielijkste zendingsakkers kennen. Het Mohammedanisme heeft dáár sedert eeuwen diepe wortels geschoten en de Nederlandsche Staatkunde heeft, het fanatisme vreezeende, allen christelijken invloed lang op een eerbiedigen afstand gehouden. Eerst in de jaren 1811—1815, waarin het groote eiland zich onder de Engelsche heerschappij bevond, was de zendingsarbeid op *Java* in waarheid begonnen, hoewel men er een harden grond had aangetroffen. Doorgaans waren de Chineezen het meest toegankelijk voor de boodschap des heils. Zoo had de zendeling MEDHURST niet geheel vruchteloos gearbeid, hoewel het argwanend koloniaal Bestuur zelfs den druk van het Nieuwe Testament, door hem in het Javaansch overgezet, had verhinderd. Door de overweging dezer bezwaren werd echter de moed onzer broeders niet uitgebluscht, maar veeleer aangeblazen.

Het verblijf bij MEDHURST kwam den broeders zoo leerszaam voor, dat zij het langer rekten, dan bepaald was. Onder zijne leiding begonnen zij de Maleische taal aan te leeren. Meermalen sloegen zij Br. MEDHURST bij zijn zendingarbeid gade of vergezelden hem naar *Depok*, waar sedert lang eene christelijke gemeente bestond, wier voorouders, bij hunne vrijlating als slaven den christelijken godsdienst hadden aangenomen. Maar ook dáár was onder christelijke vormen nog veel Heidensche zuurdeesem aanwezig.

Eerst op den 10 Juli gingen onze zendelingen naar *Soerabaja*, de beste haven en grootste handelsstad in het oostelijk deel van *Java*, werwaarts zij zich spoedig na hunne aankomst hadden moeten begeven, omdat het leven dáár minder kostbaar is, dan te *Batavia*. Te *Soerabaja* namen zij hunnen intrek bij den uurwerkmaker EMDE, een geboren Waldecker, die alle zendelingen, die dien weg opkwamen, vaderlijk huisvestte. In deze groote stad met 100.000 inwoners, waarin behalve Maleiërs, Javanen en Chineezen ook vele naam-Christenen wonen, was EMDE, door den zending KAM opgewekt, een der eersten geweest, die een zeer werkzaam aandeel aan de bekeering der Heidenen had genomen; hij was bidstonden gaan houden en had eenige Europeanen, maar nog meer Liplappen (1) rondom zich verzameld. Vervolgens was hij onder de inlanders begonnen te arbeiden, omdat zijne vrouw eene Javaansche was. Lang waren zijne pogingen schijnbaar vruchteloos geweest, tot zij eindelijk nog onverwachts schoone vruchten droegen.

EMDE had een eigen huisje aan den oever van de *Kalimaas*, die door *Soerabaja* stroomt. De bovenkamers had hij tot huisvesting voor zendelingen ingericht, die hier doorgaans op scheepsgelegenheid moesten wachten, om verder te kunnen reizen. Deze vertrekken noemde hij „zijne profeten-kamertjes” vgl. 2 Kon. 4: 10. In deze werden ook onze zendelingen gedurende de 3 maanden van hun verblijf minzaam gehuisvest.

Het karakter van EMDE stemde met RIEDELS karakter volmaakt overeen. Wat zal onzen RIEDEL de vrijmoedigheid verheugd hebben, waarmede de oude horlogemaker iedere gelegenheid aangreep, om van de waarheid en voortreffelijkheid van het Evangelie te getuigen.

Eens zat RIEDEL nevens hem in zijne werkplaats tusschen „zijne patiënten”, zoo als EMDE de te herstellene uur-

(1) Liplappen noemt men de afstammelingen van Europeanen en Javaansche vrouwen.

werken noemde. Dáár komt een Officier binnen, die hem zijn horloge overgeeft met de woorden: „Wilt gij het schoon maken? Het is duivelsch vuil!” „Ja, mijnheer!” antwoordt vader EMDÉ, „uw horloge wil ik wel reinigen, kon ik het Uw hart ook maar doen, dat misschien nog veel onreiner is!” En nu op zijn stokpaardje, verklaarde de welmeenende oude den geraakten heer eenvoudig „het ééne noodige.”

Een ander maal vergezelden onze vrienden vader EMDÉ naar de markt, waar een bont gewoel van menschen in verschillende kleederdracht heerschte. Daar was veel te vragen, ook omtrent de hun nog onbekende vruchten, die er te koop werden geboden. Maar vader EMDÉ had zijne tasch met Javaansche traktaatjes goed gevuld, die hij zelf vertaald en op eigen kosten had laten drukken. Van deze deelde hij om niet uit en voegde het verzoek er bij, dat degenen, die Maleisch verstonden, dien avond in het *Pandepo* mochten komen; dáár zouden zij meer over deze zaken hooren. Ook plakte hij wel Bijbelspreuken, in groote letters gedrukt, op de muren der huizen of op de omheiningen der tuinen, waar zij den voorbijgangers in het oog vallen en althans gelezen moesten worden.

Des avonds hield hij bidstond in de Maleische taal in het *Pandepo*, eene plaats, door voorgehangene matten afgesloten en met een dak van bladeren overdekt. In deze vergaderingen dacht RIEDEL weder aan de stichtelijke bijeenkomsten, die hij in *Breslau* en *Berlijn* had bijgewoond en die hem tot zoo grooten zegen geweest waren. Hier was de omgeving geheel anders. Door de opene zijde zag zijn oog de banaanboomen met hunne breede bladeren en de hoog wuivende palmboomen. Rondom zich aanschouwde hij geelachtig bruine aangezichten en hoorde hij eene grootendeels nog onverstaanbare taal, maar aan de sporen van innerlijke beweging, zichtbaar op die bruine gelaatstrekken, aan het zuchten en de tranen onder de gebeden, bemerkte hij, dat de innerlijke behoeften dezer onsterfelijke zielen dezelfde waren, als van die in zijn ver verwijderd vaderland. Nog beter gevoelde hij zich te huis in de bidstonden, die door EMDÉ ook in de Hollandsche taal werden gehouden.

Van den smaad, waarmede de wereld de vrienden van Christus ook in onze dagen nog overlaadt, kon hij ook hier menig bewijs hooren. Wanneer de vrienden bij EMDÉ baden, werd meermalen vóór diens huis een Satanisch gehuil aangeheven en tegen zijne deur allerlei vuilnis geworpen. De bedaartheit, waarmede de oude man dat alles verdroeg, was evenwel verkwikkend voor onze zendelingen.

Was *Celébes* niet het oord van RIEDEL's bestemming geweest, hij zou gaarne bij vader EMDE te *Soerabaja* zijn gebleven. Nu moest hij verder. Eene scheepsgelegenheid naar *Amboina* was gevonden. Kort te voren hadden onze Duitsche broeders van hunnen Hollandschen metgezel, DOUWES, afscheid genomen, die naar *Timor* was afgereisd. Bijna hadden zij hem dit lot benijd, als hier van benijding sprake mag zijn. Op *Timor* was n.l. de zending destijds zeer bloeiend onder LIE BRUIN en TER LINDEN. Op *Celébes* kon men daarentegen niet anders als een zeer moeielijk begin verwachten. Maar hoe onnaspeurlijk zijn de wegen des Heeren! Het noorden van *Celébes* schittert thans als eene ster van de eerste grootte onder de zendingsposten, terwijl de zending op *Timor* na teleurgestelde verwachtingen is verflauwd.

Den 19 Oct. namen onze broeders afscheid van vader EMDE, nadat de vrienden den vorigen avond hen in hartelijke gebeden aan de bescherming des Allerhoogsten hadden opgedragen. Vrouw EMDE en hare dochter pakten in den vroegen morgen een paar mandjes vol *p i s a n g* en *m a n g o* (1) tot verkwikking voor de beide reizigers, die door vader EMDE tot *Grissee*, de ankerplaats van het schip, eene halve mijl van *Soerabaja* werden gedragen. Toen de beide jonge vrienden in de sloep stapten, bad de oude man Gods zegen over hen af en keerde in biddende zielsstemming naar zijne werkplaats terug. (2)

(1) *P i s a n g* heet de vrucht der bananen, veel op onze komkommers gelijkende, met een malsch geurig vleesch onder de lederachtige schaal.

M a n g o is eene steenvrucht, gelijk onze perziken, de edelste soort onder de Indische steenvruchten.

(2) Ongeveer 10 jaren later ontstond er, als een gevolg van EMDE's werkzaamheid, in de nabijheid van *Soerabaja* eene groote beweging onder de Javanen, waaruit de voornaamste zendingspost op *Java* haren oorsprong ontleent. Ook EMDE's dochter nam een werkzaam aandeel aan de uitbreiding des Evangelie's, weshalve ook zij door het Ned. Z.Gschap in dienst werd genomen. Eenige jaren later telde men daar reeds honderde christenen, welk getal daarna door Broeder JELLESMA, wiens naam ook eene eervolle vermelding in de geschiedenis der zending verdient, tot over de 200 is opgevoerd.

VI

Oponthoud op Amboina.

De vaart ging eerst langs de kusten van het nabijgelegen eiland *Madoera*. Bij de op de oostkust van dit eiland liggende stad *Sumanap* ankerde men en toefde er 5 dagen. RIEDEL en SCHWARZ maakten van dien tijd gebruik, om zich aan den Sultan te laten voorstellen, die hen vriendelijk ontving. „De Sultan van *Madoera*”, schrijft SCHWARZ, „is een man, die verstandig over het Christendom denkt en er met hoogachting over spreekt. Wij meenen niet te dwalen, als wij zeggen, dat een zendeling hier eene goede ontvangst zou vinden, zoowel van de zijde der Madoerezen als van den kant der christenen alhier, die bijkans van alle godsdienstige leiding verstoken zijn en slechts ééns in het jaar door eenen predikant uit *Soerabaja* bezocht worden”.

Tot hiertoe echter wacht, zoover wij weten, *Madoera* nog op een zendeling, waarschijnlijk omdat de geldmiddelen van het Ned. Z.Gschap dit niet veroorloven.

De verdere vaart was ongunstig. Tegenwind vertraagde haar en door het stormachtige weêr hadden onze vrienden veel van zeeziekte te lijden. Op den 30 Nov. eindelijk doken de hoogst gelegene punten van Amboina op uit de baren.

Onder alle schoone eilanden van den Indischen Archipel bekleedt *Amboina*, wat natuurschoon aangaat, eene eerste plaats. Een diep landwaarts inloopende zeeboezem scheidt het ter weêrszijden stijgende land in twee schiereilanden, die door eene laag liggende landtong aan elkander zijn verbonden.

den. Overal vindt men bergen en heuvels, die hier en daar met steile rotsen, maar overigens met weelderigen plantengroei bedekt zijn. Aan den oostelijken oever der baai ligt het fort *Victoria*, door eene ruim aangelegde stad omgeven, die naar het eiland den naam van *Ambon* draagt en destijds reeds 10.000 inwoners telde.

Spoedig heramenden hier onze broeders, toen het schip, na eene moeielijke reis, in den schoonen zeeboezem het anker liet vallen. Dra werd het door een aantal booten omringd. RIEDEL's blikken zochten een onbekend man van bekenden naam. De hier tot predikant aangestelde zendeling KAM was reeds lang van hunne voorgenomene komst verwittigd en moest hen daarom verwacht hebben. Maar weldra vernamen zij, dat hij met zijn eigen schip op zijne bezoekreis der gemeenten voor eenigen tijd was vertrokken. Spoedig ontmoetten zij nu een bediende, die hen naar het huis van ds. KAM geleidde, waar Mevrouw KAM hen vriendelijk ontving en alles voor hunne ontvangst in gereedheid had.

JOZEF KAM was een buitengewoon man. Eerst op mannelijken leeftijd in den dienst der zending overgegaan, had hij in dien wijden omtrek ijverig gewerkt met groote zelfverloochening. Door het Londensche Z.Gschap was hij in 1813 van *Rotterdam* uitgezonden. Wij stipten reeds aan, hoe hij te *Soerabaja* had gewerkt. Van daar was hij naar *Amboina* gekomen, dat toen voor de tweede maal zich kort onder Englands heerschappij, van 1810—1817 bevond. In die jaren waren de christelijke gemeenten dáár in verval geraakt. Ofschoon het grootste getal inwoners, van oude tijden af (1) christenen was, had in de jaren der Engelsche overheersching toch hoogst zelden een Hollandsch predikant hen bezocht. De op zich zelf reeds treurige toestand der gemeenten was daardoor zeer verergerd. Ds. KAM was de man, die dáár eerst weder nieuw leven wekte. Toen het eiland den Nederlanders was teruggegeven, werd KAM door Koning WILLEM I dáár als predikant aangesteld, hij alleen in den wijden kring der *Molukken*, waarvan *Amboina* de hoofdplaats is. Op vele eilanden waren de christelijke gemeenten alzoo verlatene kudden zonder herders. Daarom ontwikkelde ds. KAM een zeldzamen ijver, die dan ook wijd en zijd zegenrijke

(1) *Amboina* is de oudste bezitting der Nederlanders in Oost-Indië. In 1605 hebben wij dáár de Portugeezen, die het bijna honderd jaren in bezit hadden, verdreven. Deze hadden er, uitwendig althans, den Roomsch-Katholieken eeredienst ingevoerd. Onder de Nederlandsche heerschappij werd den inwoners de Hervormde belijdenis gebracht, maar keerde een groot deel der bevolking tot den Islam terug.

sporen heeft nagelaten. Van hem is het begin van de verbreiding des christendoms over deze eilandengroep uitgegaan, weshalve wij zonder schroom hem durven noemen den Apostel der Molukken. Waar hij den grond had omgespit, kwamen later andere zaaiers. Eene reeks van deze werd nog door hem zelven ingeleid. Voor zijne bezoekreizen had hij een schip voor eigene rekening doen bouwen, waarvan hij, ofschoon reeds een zestiger, een vlijtig gebruik maakte. Met dit vaartuig was hij, zooals we straks zeiden, afwezig, toen RIEDEL en SCHWARZ op *Amboina* landden.

In de echtgenooten van ds. KAM leerden onze vrienden een toonbeeld van eene zendelingsvrouw kennen, die ook een goed deel van de geestkracht en ijver van haren man bezat. Nadat de vrienden door hare waarlijk moederlijke zorg weldra van de moeielijke zeereis bekomen waren, begon de edele vrouw hun den tijd van hun verplicht oponthoud zoo nuttig mogelijk te maken. Reeds op *Java* hadden zij veel aan de Maleische taal gedaan. Zij nu bezorgde hun een leermeester in die taal en verlangde van hare gasten, dat zij zich van deze taal uitsluitend in hunne gesprekken met haar zouden bedienen, waarbij zij dan telkens liefderijk hunne fouten verbeterde. Bij afwezigheid hares mans werden onder hare leiding bidstonden gehouden, maar bijzondere zorg wijdde zij aan hare naaischool, waar zij inlandsche meisjes niet alleen in de nuttige en fraaie handwerken, maar ook in de grondwaarheden des Christendoms onderwees.

De omgang met haar was voor onze zendingen zeer nuttig, nog meer die met haren man, die eenige weken later terugkeerde. Met hem legden onze vrienden dikwijls bezoeken af in verwijderde gemeenten, die over berg en dal en door schoone landsdouwen bezocht werden. Het aanschouwelijk onderwijs, dat de ervaren man hun dan door zijnen omgang met de inlanders gaf, was voor onze vrienden van onberekenbaar nut. Hadden zij op *Java* het eerste groote bezwaar leeren kennen, den Islam, die der Christelijke zending op alle Oost-Indische eilanden zeer belemmerend in den weg treedt, thans aanschouwden zij het tweede bezwaar, hetgeen niet gering geschat mag worden, n.l. een kwijnend naam-Christendom. Met dit laatste stond RIEDEL een zware strijd te wachten. Immers juist door de Amboineezen en zoogenaamde „burgers” (een van blanke vaders en inlandsche moeders afstammend geslacht) was de naam van Christen er in een slechten reuk gekomen. De laatste vooral waren bij andere ondeugden hoogmoedig op hunne afkomst en lui. De arbeid van Gods

knechten op dezen steengrond is echter niet vruchteloos geweest.

Hoe leerzaam het vertoeven van RIEDEL en SCHWARZ bij ds. KAM ook mocht wezen, toch viel hun het verplichte oponthoud dáár lang. Bijna 5 maanden verliepen er, vóór zich eene scheepsgelegenheid opdeed naar *Celébes*. Vurig verlangden zij naar hun eigen arbeidsveld. Eindelijk dan waren alle voorbereidselen getroffen. Het Maleisch spreken ging reeds vlot en de dag der afreis was bepaald.

Op *Amboina* had RIEDEL een stil jeugdig meisje, de dochter van een voormaligen Resident van *Haroeke* (1), die zich in zijne rust te *Ambon* gevestigd had, leeren kennen. Deze kwam dikwijls Mevrouw KAM bezoeken en was, even als alle inlandsche kinderen (2) de Nederlandsche taal minder machtig, dan de Maleische, hoewel zij ook de eerstgenoemde sprak en schreef. In het bestuur der naaischool was zij eene ijverige helpster van Mevrouw KAM. Hare zachtaardigheid, blijken van innerlijke Christelijke levenservaring en daaruit voortspruitende ijver, om naar hare krachten de komst van het rijk Gods te bevorderen, brachten RIEDEL onwillekeurig op de gedachte: „Deze zou eene geschikte vrouw voor een zendeling zijn!” Hartelijke genegenheid, die van hare zijde werd beantwoord, gaven voedsel aan die gedachte. En gelijk het altijd gaat: uit de gedachte komt de daad voort, zoo besloot RIEDEL haar ten huwelijk te vragen. Zij gaf hare toestemming en in Mei 1831 werd hun huwelijk door ds. KAM ingezegend. (3) Zoo had God hem in die 5 maanden wachtens op *Amboina* eene trouwe levensgezellin toegevoerd. Vijf dagen daarna volgde de afreis naar *Menado*, dat op de noordelijke kust van *Celébes* is gelegen.

-
- (1) *Haroeke* is een niet ver van *Amboina* gelegen eiland.
 (2) Zoo noemt men de in Indië geborene kinderen der Europeanen:
 (3) Wanneer in eenige zendingsberichten wordt gezegd, dat R. een Maleisch meisje huwde, dan berust die mededeeling op misverstand, vermoedelijk door de taal veroorzaakt. Misschien stamde hare moeder af van gemengd ras. maar haar vader was Europeaan.

VII.

Van Amboina naar Menado.

Met onroerde harten namen de reizigers afscheid van *Amboina*, waar zij zoo veel goeds hadden genoten. Ds. KAM kon zijn voornemen, om hen naar hun arbeidsveld te vergezellen, niet ten uitvoer brengen. Gaarne zou hij anders zijn meêgegaan; want *Celêbes* lag hem na aan het harte. En het was immers eene verhooring van zijne gebeden, dat nu met de zending daâr een ernstig begin zou worden gemaakt. Vurige zegenbeden stortte hij over de scheidenden uit en de Heer heeft die heerlijker verhoord, dan de waardige man kon vermoeden, die 3 jaren later reeds tot zijne ruste was ingegaan.

Toen het schip den zeeboezem afgleed, stonden de jongelieden diep ontroerd op het dek, telkens terugziende en ook nog, toen het vaartuig in de open zee over de korte golven heendanste, sloegen zij menigen blik naar het groene eiland, dat meer en meer in den donkeren vloed verzonk. Der jonge vrouw vooral viel het zwaar, haren grijzen vader en bloedverwanten te zien verdwijnen. Eindelijk was ook de laatste bergtop met zijne slanke palmen door het witte schuim der baren aan hunne starende blikken onttrokken.

Hooger en hooger gingen de golven. Woest huilde de stormwind door het want. Een zwaar onweêr ontboeide zijne vreeselijke krachten. Het schip was vol menschen. In het Javaansch en Chineesch, in het Maleisch en Boegimeesch hoorde men roepen en kijken, klagen en vloeken. Nergens was een plekje, om ongestoord te bidden. Slechts stille

verzuchtingen werden omhoog gezonden tot Hém, wien ook de wind en de zee gehoorzamen. 't Was de laatste, maar ook de moeilijkste zeereis van RIEDEL.

Na 14 bange dagen en nachten had men de hoogte van *Ternate*, het noordelijkste der Moluksche eilanden bereikt. Maar het ruwe weêr veroorloofde niemand, aan wal te gaan. Men moest den ganschen nacht kruisen. Tegen het aanbrenken van den dag ging de storm liggen. 't Was een verrukkend schouwspel. De weder glad gestreken oppervlakte der zee werd slechts door kleine golfjes omkruld. De Oostelijke gezichteinder werd door het gouden morgenrood omzoomd, waartegen de omtrekken der bergen van *Djilolo* en het eiland *Ternate* met zijn hoogen kegelvormigen berg, nog in het duister gehuld, te scherper afstaken. Eene dichte zwarte rookwolk omringde den kruin van dezen berg. Plotselings schoot er eene heldere vlam door die rookwolk, van dreunenden donder vergezeld, die dof ratelend in de lucht weêrgalmde. 't Was een verheven, maar ontroering wekkend schouwspel.

Eenige uren later lag het schip ter reede van *Ternate* ten anker. Aan den voet van den met weelderig groen omzoomden kegelvormigen berg breidt de stad zich uit, boven wier gebouwen het prachtige paleis van den Sultan zich hoog en fier verheft. Aan de andere zijde ontwaart het oog het nabijgelegen eiland *Tidore*, terwijl *Djilolo* met zijne bochtige kusten en statige bergen den achtergrond van deze schilderij vormt.

In de stad woonde een Hoogduitsche landgenoot, die ook eens aan de voeten van vader JAENICKE had nedergezeten, zekere JONGMICHEL, een Sakser van geboorte. 't Was hem niet bekend, dat twee zendelingen zich op het straks aangekomen schip bevonden. Maar zoodra hem deze tijding werd meegedeeld, snelde hij zelf naar boord. Groot was zijne blijdschap, toen hij niet alleen het zeldzame bezoek van twee Duitsche landgenooten ontvangen, maar ook broeders en leerlingen van vader JAENICKE in hen begroeten mocht. Hij nam hen aanstonds mede naar zijn huis, waar de gasten gedurende 9 dagen van hun verblijf ten dezer plaats de oprechtste vriendschap genoten.

Ook JONGMICHEL had een steengrond te bearbeiten.

Hij kon niet meer doen, dan der Hollandsch-Maleische gemeente, ongeveer 700 zielen sterk, het Evangelie verkondigen. Vollen zendingsarbeid aan de Mohammedaansche Ternatanen had de Nederlandsche Resident verboden, om den streng Mohammedaanschen Sultan geene ergernis te geven.

Gedurende hun verblijf alhier rookte en donderde de vulkaan nog meermalen. Men zag daarin voorteekenen van eene nabij zijnde uitbarsting, die in 20 jaren niet had plaats gehad.

Met hartelijke dankbaarheid werd ook hier afscheid genomen. Maar nu was de wind niet gunstig. In 8 dagen was men weinig gevorderd. 't Was nog eenmaal eene oefening in geduld, toen onze vrienden, zoo nabij het oord hunner bestemming, nog zoo lang werden opgehouden. Zij moesten leeren stille te zijn voor den Heer en leeren wachten met vertrouwen, eene goede voorbereiding voor de taak, die hun verbeidde. In deze zielsgesteldheid zal onzen RIEDEL zijn 33en verjaardag, den 8en Juni, op zee hebben doorgebracht, God voor de tot heden toe ondervondene bescherming met zijne vrouw gedankt en zich en haar met volkomene overgave aan Zijne verdere leiding aanbevolen hebben.

Eindelijk werden in het Westen de bergtoppen van *Celébes* zichtbaar. Een ganschen dag moest het schip voor de straat van *Banka*, een klein eiland bij *Celébes* kruisen, eer het kon binnenloopen. Gedurende den nacht bleef men voor anker. Toen deed zich nog een gevaar op, waaraan onze reizigers niet gedacht hadden. In de schemering vertoonde zich een tweetal rooversprauwen. De kapitein wist, dat zich hier dikwijls zeeroovers laten zien. Het aantal verdachte prauwen vermeerderde. Men stelde zich aan boord in staat van verdediging. De pistolen, geweren en scheepskanonnen werden met kogels geladen. Dit bemerkten de zeeroovers en dropen af. Met blijde harten dankten onze vrienden den Heer, die ook dit dreigend gevaar had afgewend.

In den loop van den dag zeilde men rondom de noordelijkste punt van *Celébes*, langs de kust. Links lagen boschrijke eilandjes. Maar zoodra daarna aan dezen kant de eindeloze oceaán weér te voorschijn trad, wendde de stuurman den steven kort oostwaarts om en voor de starende blikken opende zich de schoone zeeboezem van *Menado*.

VIII.

De Heidensche Minahassa.

De kaart van den Indischen Archipel ligt voor ons. Dáár is het groote eiland, waarop de boden des Heils nu zijn aangekomen. Wij willen zijnen naam uitspreken, gelijk het behoort: *Célebes*, al pleegde ook onze goede schoolmeester *Célebes* te zeggen. Welke zonderlinge gedaante heeft dit eiland! Hoe rekt het zijne lange smalle leden, als eene spin, uit elkander in tegenstelling van het wel belichaamde *Borneo*. Nogtans is het onderscheid tusschen beide niet groot. Hier, even als daar, is een bergketen, die uit één punt vertakkingen heeft naar verschillende zijden. Maar terwijl op *Borneo* de daar tusschen gelegene ruimte reeds met moerassig land is aangevuld, wordt die op *Célebes* nog door eene breede watervlakte ingenomen, die met der tijd, in diepte aanzienlijk verliezende, eindelijk ook land zal worden.

Maar wij hebben slechts een klein gedeelte van dit eiland nader te beschouwen, in oppervlakte iets groter, dan een derde deel van Frankrijk. Dáár, waar het lange noordelijkste schiereiland zijne richting van het westen naar het oosten, tegen het noordoosten ombuigt, begint het land, de *Minahassa* geheeten, hetgeen naar den maatstaf van onze gewone landkaarten zoo ineengedrongen is, dat men het met den top van een zijner vingers geheel kan bedekken. In de werkelijkheid beslaat het echter 80 □ mijlen. Zijn naam, die in onze taal het bondgenootschap beteekent, ontleent het aan een verbond van de verschillende stammen zijner in-

woners, die het spreekwoord „Eendracht maakt macht” wel verstaande, zich hebben vereenigd, om den gemeenschappelijken vijand, hunnen zuidelijken nabuur, den koning van *Bolaëng Mogondo* met goed gevolg tegenstand te kunnen bieden. Daardoor heeft de *Minahassa van Menado*, zoo als zij ook wel naar de hoofdplaats wordt genoemd, zich lang onafhankelijk staande gehouden, terwijl de overige deelen van *Celèbes* grootendeels door despoten overheerscht werden. Maar even als de laatstgenoemde, moest ook het Bondgenootschap onderdoen, toen de Europeanen in die wateren hunne macht ontwikkelden. Evenwel bleef de heerschappij van de Europeërs lang tot eenige kustplaatsen beperkt en bestond dus grootendeels alleen in naam. Eerst later hebben de Hollanders, nadat zij in het midden der XVIIe eeuw de Spanjaarden uit de *Minahassa* verdreven hadden, er hunne macht meer uitgebreid en eene van hunne schoonste koloniale bezittingen gesticht. De sporen van den Roomsch-Katholieken eeredienst waren er weldra uitgewischt en de door de monniken slechts uitwendig in den schoot der Roomsche kerk bijeengebrachte inboorlingen verwisselden even spoedig uitwendig alleen, ter wille van hunne nieuwe Gereformeerde overheerschers, hun geloof, als men dit den naam van geloof kan geven. Doch slechts op eenige plaatsen aan de kust en daarna in eenige oorden van het binnenland, die voor Europeesche invloeden het toegankelijkst waren, werden Christenen gevonden. Overigens heerschte het oude Heidentom ongeschokt in de *Minahassa* tot in het eerste vierde gedeelte dezer eeuw.

Ten einde het land en de menschen aldaar te beter te leeren kennen, willen wij aan de hand van een reiziger gaan, die in de eerste 20 jaren dezer eeuw die streken heeft doorreisd en om zijne aanschouwelijkheid hem zelve hooren:

„ Na eene moeielijke reis lag ons schip eindelijk aan de plaats zijner bestemming ten anker. Bij de eerste morgenschemering snelde ik naar het dek. De golf van *Menado* lag voor mij. Met zachte krommingen dringt zij in het land, dat in golvende heuvelenrijen allengs tot statige bergen opklimt. Slechts de toppen daarvan zijn kaal, de overige deelen met dicht boomgewas begroeid. Het strand is grootendeels met kokospalmboomen omzoomd, waaronder de grauwe daken van *Menado* wegschuilen; ter linkerzijde van *Menado* ligt het fort *Amsterdam*, het eenigst versterkte punt van de Nederlanders in de *Minahassa*.

Nu bracht eene boot ons aan den wal. *Menado* is geen schoone stad. Men ontmoet er een bontkleurig mengsel van

van verschillende stammen. Maleiers en Chineezzen, Ternatanen en Boegineezen zijn er zoo talrijk, dat de Alfoeren, de eigenlijke inboorlingen op den achtergrond treden. Het gedeelte, waar de Europeanen wonen, is fraai aangelegd, met eene breede straat naar het fort. Hier en daar ziet men woningen, door een netten tuin omgeven.

Bij den Resident genoot ik eene goede ontvangst. Ik vertoefde slechts eenige dagen te *Menado*, kocht mij een rijpaard en verkreeg van den Resident een jongeling, die met de wegen goed bekend was en dien ik kon verstaan, omdat hij, behalve zijne Alfoersche moedertaal, ook dragelijk Maleisch sprak.

Den volgenden morgen, reed ik, van den jongen vergezeld, reeds vóór den opgang der zon uit naar de blauwe bergen. De lucht was frisch en vol aangenaam riekende geuren. Hier en dáár lag nog eene donkere streep van schaduw, door de bergen veroorzaakt, op het landschap, die echter spoedig moest wijken voor de koesterende stralen der steeds hooger klimmende zon. Het plantenrijk schitterde in den rijksten kleurengloed, hier licht groen met scharlaken roode bloemen, ginds glinsterend donker groen loof met gele bloesems, elders rijk beladene rijstvelden, blinkend als goud.

Mijn geleider scheen voor al dat natuurschoon ongevoelig te zijn. Zwijsend liep hij met slependen tred achter mij aan, zijn pinang, de vrucht van den palmboom kauwende. Hij was overigens een goddaardige jongen en heette MALOEN.

Na een kwartier uurs kwamen wij aan de eerste negerij (1) *Titivoengen*, waar ik de bouwvelden van de huizen der Alfoeren kon gadeslaan. Deze woningen zijn alle op palen van 16—20 voet hoog gebouwd. De vloeren zijn, even als de zijwanden van aan elkander verbondene bamboestaven gemaakt. De een weinig over de zijwanden uitstekende daken zijn van palmboombladen gemaakt. Een eenvoudige trap, somtijds uit een boomstam met ingekerfde treden bestaande, leidt tot eene lage deur, door welke men naar binnen moet kruipen.

„Waarom zijn de huizen hier alle zoo hoog gebouwd MALOEN?” vroeg ik. Hij draalde met het antwoord, als ware hij verbaasd over zulk eene onnoozele vraag. Vervolgens spuwde hij het rood pinangsap uit, wischte zijn mond af met de mouw van zijn katoenen buis en antwoordde: „Nu

(1) Negerijen noemt men de dorpen der inboorlingen van het Indische *naggarr* afgeleid, dat stad of eene verzameling van huizen beteekent.

mijnheer, opdat de vijanden er niet inkomen, om de menschen te vermoorden." De tegenwoordige toestand in de *Minahassa* zal dezen maatregel van voorzichtigheid wel niet meer noodig maken. Maar van de oudste tijden af zijn de Alfoeren dit nu eenmaal gewoon en verzuimen ook niet, elken nacht hunne ladders op te trekken. In vele gevallen was deze voorzorg dan ook niet ongegrond, zoo als ik in eene andere negerij te weten kwam. MALOEN verhaalde mij, dat zij die dáár woonden, eens menschenhoofden van een anderen stam hadden gehaald, om aan hunne overledene opperhoofden eene cervolle begrafenis te bezorgen en dat zij nu vreesden voor wraak. Vroeger zou het koppen snellen (1) hier zeer menigvuldig zijn geweest, maar thans geschiedde dat slechts zelden.

Onze weg liep verder door koffieplantaadjes. Deze in evenwijdige rijen geplante boompjes van spits toeloopenden groei, met roode bessen tusschen de glinsterend donkergroene bladen overvloedig bezet, leveren een fraai schouwspel op. Op bepaalde afstanden steken groote Dadaploumen met hunne holle kruinen boven deze rijen uit, die dáár geplant worden, om de vruchtboompjes tegen den verschroeienden zonnegloed te beschermen. Deze plantaadjes worden rein gehouden en staan onder het toezicht van personen, door de regering aangesteld. Wij kwamen plantaadjes voorbij, waar dit niet het geval was en die bij de eerst vermelde zeer ongunstig afstaken. Hier stond alles wanordelijk door elkander: klapperboomen (zoo noemt men de kokospalmboomen van het woord *kalapa*), arengpalmboomen, uit wier afgesnedene bloemstengels de bedwelmende drank, *Toeäk* bereid wordt, koffie-, cacao- en muskaat-boomen en daar tusschen het hooge en wilde koefoe-koefoe-gras.

Nu hoorde ik het gemurmel van een beekje, dat in eene breede stroombedding vliet, waarover eene lange, met bladerendak voorziene brug voert. Op mijne vraag naar die lange brug, antwoordde MALOEN: dat dit kleine stroompje somtijds plotseling zoo kan zwellen, dat eene kleinere brug door den stroom zou worden medegevoerd en hier reeds vele ongelukken waren voorgevallen.

Aan de overzijde begint de weg langzaam te stijgen. Ter weërszijden hadden wij rijpe rijstvelden. Een luid gezang

(1) Zoo noemt men het werk van sluipmoordenaars, die anderen het hoofd afslaan, om in het bezit van zegeteekenen te komen. Nog vindt dit op vele Indische eilanden plaats, maar wordt door den invloed der Nederlanders toch zeldzamer en zwaar gestraft.

klonk ons tegemoet en een heuvel voorbijkomende zagen we tusschen de 20 en 30 arbeiders, die reeds bezig waren den oogst in te zamelen. Hier was ik in de gelegenheid de nog weinig ontwikkelde Alfoeren van nabij gade te slaan. Men ziet onder hen schoone, krachtvolle gestalten. De kleur van hun gelaat en hunnen huid is een weinig donkerder, dan die der Spanjaarden. Hunne lange sluike haren zijn pekzwart. De mannen, die meest baardeloos zijn, dragen weinig kledingstukken. Een breeden band van boombast of gekleurd katoen hebben zij over de heupen gewonden. Zij noemen dien Tjidak. Slechts weinigen bedekken hunne beenen. Het hoofdhaar binden zij, als de Chineezeezen, in een knoop op het achterhoofd. Een breede spits oploopende hoed beschut hun gelaat tegen de zonnestralen. Zulk eenen hoed dragen ook de vrouwen. De laatste kleeden zich met een grof doek, dat, over de borst vastgemaakt, in breede plooiën als een rok rondom het lichaam tot op de voeten hangt. Behalve dezen Sarong dragen eenige vrouwen nog eene soort van wijde jakken, die ons aan het koorhemd der Katholieke koorknopen doen denken en dáár kabaaï genoemd worden. Bij den arbeid wordt de laatste gewoonlijk afgelegd en de eerste opgesnort. De kinderen gaan naakt tot op huwbaren leeftijd.

„Waarom arbeiden hier zoo vele lieden op één hoop, zijn dat misschien slaven van een rijk heer, wien dit land toebehoort?” vroeg ik.

Bij het woord „slaven” schoten MALOEN's oogen vuur, hetgeen ik van hem geheel niet verwacht had. Pter richtte hij het hoofd op en antwoordde: „Neen, niemand is hier slaaf, mijnheer! Deze arbeiders zijn alle vrije menschen.” Na nog een paar vragen kwam ik te weten, dat hier alle veldarbeid door Mapaloe's of vrije arbeiders-vereenigingen gemeenschappelijk wordt verricht, heden op de akkers van dezen, morgen op die van een ander, altoos in bepaalde volgorde. 's Morgens trekken zij in feestelijken optocht uit, nadat door de tifa, een kleinen trommel, het teeken tot den arbeid is gegeven. Dikwijls wordt dan de Nederlandsche vlag vooruit gedragen en gedurende den arbeid op het veld aan een staak gehecht.

Ik voeg hier eenige opmerkingen bij over den akkerbouw in de *Minakassa*. Regelmatig bebouwd wordende akkers kent men er niet. Elk jaar wordt of eene geheel nieuwe plek door uitroeing van bosschen ter bebouwing voorbereid of eene plek gekozen, die vroeger reeds was bearbeid, maar door den hier snel voortwoekerenden plantengroei korter of langer braak

en verwilderd is blijven liggen. Men heeft hier minder arbeid, maar ook geringer oogst, dan op geheel nieuwe plekken. De keuze wordt gedaan door den Walian, den priester, die op het vogelgeschrei acht geeft en vervolgens de ligging van het gunstigste veld aanwijst tegen geldelijke belooning. Thans begint de Regeering de plaatsen aan te wijzen, maar toch moet de Walian eerst zijn hokus pokus maken, voor de arbeid begint. Is het bosch omgehouden, hetgeen wegens de vele slingerplanten altoos veel moeite kost, dan worden de akkers onder de medeleden der Mapaloe's verdeeld, naar het aantal arbeiders, die elk gezin kan leveren. Doorgaans verbouwt men slechts rijst (padi) en maïs (miloe.) Van de padi moeten groote hoeveelheden aan de Regeering worden geleverd, die daarvoor slechts geringen prijs betaalt en niet in geld, maar in katoenen stoffen of andere Europesche waren voldaan worden. De padi is zoo zeer hoofdvoedsel der inboorlingen, dat er bij ongunstigen oogst hongersnood ontstaat. De bouw der rijst kost veel moeite, omdat de jonge plantjes alle moeten verplant worden. Toch zouden de inboorlingen den akkerbouw veel kunnen vereenvoudigen, zoo zij niet vast hielden aan voorvaderlijke gewoonten.

Daarvan zag ik op den eersten dag mijner reis terstond een voorbeeld. De arbeiders, die na hun gezang luid kakelden en lachten en nu en dan een gillend geschreeuw aanhieven, plukten alle rijstaren met de vingers af. Met eene zeis zouden zij sneller gereed zijn gekomen.

Toen ik hen voorbij reed, zagen zij mij verwonderd aan, zonder één woord te spreken. Zelfs mijn groet werd niet beantwoord. Zoodra ik door eene groep boomen onzichtbaar werd, begonnen zij weder te kakelen en in koor, voor een Europeaan zeer onwelluidend, te zingen. Ik vroeg mijn geleider naar den inhoud van hun gezang. Eerst wilde hij niet spreken, maar verhaalde mij daarna, op mijn sterker aandringen eenige volzinnen van hunnen zang. Ik stond verstomd over den schaamtelozen inhoud.

Dat de grofste zinnelijkheid een karaktertrek van de Heidsche Alfoeren is, daarvan ontmoette ik spoedig een tweede voorbeeld. Nadat onze weg onophoudelijk op- en nederwaarts was gestegen, kwamen wij weder over eene brug en daarna langs een rotswand, waarin afbeeldingen waren uitgebeiteld, waaruit bleek, dat het begrip van welvoegelijkheid hun ten eenenmale onbekend is.

Nu kwamen wij aan de negerij *Lotta*, door kokospalmen en pisang-boomen met hunne breede bladen omgeven. Hier

begon men reeds moesgroenten te verbouwen, die men op de markt te *Menado* te koop aanbod. Vroeger was dit geen gebruik. Ik zag een aantal mannen en vrouwen met zoodanige koopwaar. De laatste droegen hare manden op hare hoofden. Eene balanceerde zelfs in deze houding met eene oliefesch. Meestal zijn zij in haren gang vlugger, dan de mannen. Koddig echter is de beweging, die zij met de armen maken, die zij achter den rug over het kruis heen en weder slaan. Daarin bestaat eene soort van gemaktheid. Van reinheid schijnen zij geene groote vriendinnen te zijn. Aan hare morsige aangezichten is het te zien, dat zij zich niet dikwijls wasschen.

Zonderling vond ik het, dat zij allen in een ganzenmarsch achter elkander aanloopen. Later bevond ik, dat de smalle paden, waarop geene twee menschen naast elkander kunnen gaan, hiervan de oorzaak zijn. Maar ook op breede wegen blijven zij den ouden slenter volgen.

Ook hier ging de trein ons zwijgend voorbij. Slechts een paar meisjes riepen met een schalkschen lach mijn achter mij gaanden jongen een paar woorden toe. Spoedig daarna kwamen wij de negerij binnen en hielden daar een weinig rust in de *Loge*. Gebouwen van dezen aard vindt men in alle hoofdplaatsen, die dienen voor de reizende ambtenaren, hoewel ook Europeanen daarvan gebruik kunnen maken. De bouworde gelijkt op die der overige huizen, hoewel de *Loge* niet op zulke hooge palen staat. De trap is gemakkelijk te beklimmen en leidt in de eerste plaats tot eene *Veranda*, een aan de zijden open schutdak tot bescherming tegen de zonnestralen, van waar eene goede deur naar de binnenvertrekken voert.

Terwijl *MALOEN* mijn paard verzorgen en eene boterham eten zou, klom ik naar boven en was verrast door het schoone uitzicht. Voor mij breidde zich eene groene grasvlakte uit. Een beekje murmelde vroolijk door het volsappige groen. Rondom begrensden boomgroepen het uitzicht, waaraan verder dicht kreupelbosch zich aansloot. Op den achtergrond dezer schilderij verhieven zich steile bergen met drie kruinen omhoog, wier hoogste kruin mij vroeger reeds als de *Lokon* was aangeduid.

Ik zat lang verdiept in de beschouwing van dit schoone tafereel. Maar mijn *MALOEN* scheen mijne natuurbeschouwing nog langer te willen rekken; want hij was zeker reeds een uur weg. Eindelijk was mijn geduld ten einde. Ik besloot hem op te zoeken. Maar pas was ik op weg, of mijn voornemen berouwde mij reeds, dewijl ik letterlijk door den mod-

der moest waden. Overal ontmoette ik varkens, die met hunne snuiten in den modder omwoelden en de modderpoelen nog grooter maakten. Zij keken mij, den vreemdeling, onder zacht geknor, eerst met nieuwsgierige blikken aan, maar stormden ras schuw daarheen, zoodat de modder mij om de ooren spatte en hier en daar de hoenders verschrikt in de boomen vluchtten. Het zien van de laatstgenoemde dieren, stelde mij in zoover gerust, dat MALOEN mij voor de eieren nu geen al te hoogen prijs in rekening zou brengen. Eenige naakte kinderen vloden bij het zien van een Europeaan, anderen bleven staan, die ik, op goed geluk af, in het Maleisch naar mijn jongen vroeg; maar zij antwoordden met een eigenaardig „U! U!“ waarbij zij hunne lippen in den vorm eener zwijnesnuit vooruit staken.

Eindelijk vernam ik in een huisje een luid gelach, waarbij ik de stem van MALOEN herkende. Ik ondernam bij den ingekerfden boomstam op te klimmen. Zoodra ik door de lage opening naar binnen keek, zag ik twee meisjes, op eene mat zittende met vlechtwerk bezig. De moeder was in een hoek van het vertrek bij eene uit platte steenen gevormden vuurhaard nedergehurkt en blies dapper in de aangeglommede houtskolen, waarover een aarden pot hing, rondom welken de rook tot aan de gebinten van het gebouw omhoog kronkelde. Mijn MALOEN zat naast de meisjes op de mat en scheen met haar juist niet op de teederste wijs te schertsen.

Om voor mijne strafpreek een minder gevaarlijk standpunt te bekomen, poogde ik van den boomstam af naar binnen te treden, maar stiet daarbij mijn hoofd gevoelig tegen de bovenpost van de opening. Terwijl ik mij van deze smart herstelde, was mijn jongen opgesprongen en trachtte eene onverschillige houding aan te nemen. Tegen mijne bestraffing had hij eene menigte verontschuldgingen in te brengen, die openbaar leugens waren, o.a. zou de vrouw bij het vuur hem zoo lang opgehouden en de beloofde eieren niet gebracht hebben. Maar toen hij zich daarop in het Alfoersch tot het oude moedertje wendde, zag ik het aan haar gelaat, dat zij nu eerst van den bedoelden koop hoorde. Zij ging de gevraagde koopwaar halen. Hare dochters werkten zwijgend aan haar vlechtwerk voort en sloegen slechts nu en dan een dommen blik op mij.

Nadat ik den jongen nogmaals spoed had aanbevolen, keerde ik naar de Loge terug. Toch verliep er nog een uur, voor hij de eieren gekookt had. Door een en ander werd mijne reis eenige uren vertraagd.

Eindelijk waren wij weer op weg. Aan beide zijden van

den nu eens dalenden, dan weer klimmenden weg hadden wij dicht kreupelhout, dat met slingerplanten zoo vast was doorweven, dat wij ons dikwijls met de bijl een weg moesten banen. Tot mijn leedwezen belemmerde dat kreupelhout, ook op de hoogste punten, mijn uitzicht. Eerst nadat wij bij eene vrij steile helling naar beneden gedaald en aan den anderen kant weder omhoog gestegen waren, kon ik een onbelemmerden blik in de rondte slaan. De weelderigste heuvels lagen nu met haar dicht hout aan mijne voeten. Tusschen de hooge bergen op den achtergrond van dit overzicht verhief zich in de verte achtbaar *de Klabat*, een regelmatig gevormde kegelberg, die door een nauwelijks zichtbaar rookwolkje, dat in de blauwe lucht van zijnen top opsteeg, bewees, dat zijne vulkanische werking nog niet had opgehouden. Ter linkerhand weidde mijn blik over de golf van *Menado* tot op de onafzienbare zee. Het strand was door eene witte streep schuim van den donkeren vloed gescheiden, wiens golven, van dit hooge standpunt gezien, slechts rimfels geleken. Dáár kwamen ook de daken van *Menado* onder de kruinen der palmboomen te voorschijn. Aan de rechterzijde vertoonde zich de reusachtig afgeknotte *Lokon*, die met zijne met boomgewas bedekte kruinen mij reeds te *Lotta* was in het oog gevallen.

Ik liet mij door *MALOEN* de namen van de hoogste bergtoppen noemen, wat hij vriendelijk deed, alsof er niets tusschen ons beiden was voorgevallen. Tengevolge eener door mij gemaakte aanmerking over de gedaante van dezen berg verhaalde hij mij eene legende aangaande dezen *Olympus* van de *Minahassa*, die hierop nederkomt:

„In overoude tijden was de *Lokon* nog veel hooger en wel zoo hoog, dat hij tot aan den hemel reikte. Toen daalden de goden dikwerf bij hem neder, om op aarde onder de stervelingen te wandelen en rijke zegen volgde er altijd op hunne voetstappen. „Hoe zal het daarboven in de woningen der gelukzaligen toch wel uitzien?” dacht nu de hoogmoedige en nieuwsgierige *WAREREH*. Hij ging naar den *Lokon*. Hooger en steeds hooger klom hij tegen de rots wanden op, totdat hij eindelijk van den top in de heerlijke woning der godenschaar kon inzien. Nog hoogmoediger geworden keerde hij op aarde terug en beroemde zich over alles, wat hij aanschouwd had. En altijd poogde hij weêr op te klimmen, om zich aan de aanschouwing der goden te verzadigen. Doch eindelijk werd hij ontdekt. Toen zwoeren de Onsterfelijken, zich op hem te wreken. Maar hij vlood en wist zich lang te verbergen. Ten laatste bespeurde

hij eene bovenmenselijke kracht in zijne leden en waagde het toen, den vertoornden goden te gemoet te gaan. Met een vreeselijk groot zwaard gewapend snelde hij naar den berg. Hij deed een forschen houw en met een donderend gekraak stortte de top van den *Lokon* omlaag. Maar **WAREREH** nam dat stuk op zijne schouders en droeg het naar de andere zijde en zette het bij *Tonse* neder. Daar staat het nu nog als de hooge *Klabat*. Hiermede nog niet tevreden, sloeg de sterke held nog een tweede stuk van den berg af en wierp dat in zee bij *Menado*, waar men het nog als het eiland *Menado toewah*, d. i. *oud-Menado*, kan zien liggen. De vergelding zijner misdaad bleef echter niet uit. Gevloden en door alle menschen gehaat, moest **WAREREH** zijne dagen in eenzaamheid doorbrengen. En sedert leven de goden van de menschen gescheiden en zoekt men vruchteloos naar hunne voetstappen op de aarde."

Er bestaan meer zulke legenden onder de Heidensche *Alfoeren*. Weldra echter zou ik er ook het grootste bijge-
loof leeren kennen.

Nadat ik door de onbeduidende negerij, *Kenilo* was gekomen, had ik een beteren weg over de bergvlakte. Ter rechterhand had ik den berg *Lokon*, met zijne met boomgewas begroeide kloven en naakte rotswanden. Ter linkerhand verhief zich het *Massarang-gebergte* met verschillende kruinen, hetgeen, zooals de inboorlingen zeggen, daarvan zijn naam ontleent, dat het, tijdens den zondvloed in de gedaante van een hanekam (*massarang* beteekent *hanekam*) boven den vloed uitstak. Soortgelijke verklaring wordt van andere bergnamen gegeven. Maar vooral de zondvloed speelt in de overleveringen der Heidensche *Alfoeren* eene groote rol.

Nu trok een lompe wagen van zonderling maaksel mijne aandacht. Hij werd door een paar ossen langzaam voortgetrokken. De kleine lompe raderen niet grooter, dan Friesche kazen, waren met de as uit één stuk, uit een boomstam gehouwen, terwijl de aspunten in twee groote gaten van balken draaiden, die den bak droegen. Wagens ziet men hier maar zelden, omdat slechts weinige wegen er berijdbaar zijn. De lasten worden — of op de ruggen der paarden of op die der menschen vervoerd. Spoedig zag ik weder eene rij mannen, achter elkander loopende, die met rijst- en koffiezakken op den rug slechts langzaam vooruit kwamen en naar *Menado* gingen, om dáár hunne koopwaar af te zetten.

Mijn weg voerde mij vervolgens door de negerij *Kakassassen*, waar op den breeden dorpsweg eene schaar van luid joelende kinderen naakt speelde en zich in de rondte draaide

met eene vlugheid, die ik van de Alfoeren niet verwacht had.

Op de bergvlakte, die wij moesten overtrekken, kwamen wij menig rijk rijstveld voorbij, waarop de arbeiders-vereenigingen volop werk hadden. Van eenige velden waren echter de aren langs geheele strepen afgeknaagd. Op mijne vraag: van waar die schade? wees MALOEN mij op kleine witte muisjes, waarvan er op sommige aren twee of drie zaten, die zich de rijstkorrels goed lieten smaken. Deze waren nogtans de achterblijvers van eene menigte, die eene breede streep in de velden geheel kaal had geknabbeld. Dit ongedierte doet hier meermalen den rijstoogst mislukken.

Allengs daalde de weg en ik naderde de groote negerij *Tomohon*, het doelwit mijner eerste dagreis, waarheen ik mijne goederen door een paar dragers vooruit had laten brengen. Ik vond deze dan ook bij het opperhoofd dier negerij. Deze is de hoogste betrekking, die door een inboorling bekleed wordt. Men noemt hem *Hoekoem besar*, d. i. hoogen vechter (1). Ik had een aanbevelingsbrief aan hem en werd vriendelijk door hem ontvangen. Hij ontving mij voor zijn huis, met den stok met gouden knop, het teeken zijner waardigheid in de hand. Zijne kleeding was Europeesch; slechts de drikante steek maakte daarbij eene zonderlinge vertooning. Daar hij tamelijk goed Maleisch sprak, konden wij elkander verstaan. Zulk een denkend gelaat met zachte, vriendelijke trekken had ik onder de inboorlingen niet verwacht.

Ook zijne woning onderscheidde zich voordeelig van alle andere. Een trap met breede treden leidde eerst tot eene *Veranda*. Van deze trad men in eene kamer, waar eene tafel met eenige stoelen stond, en lage rustbanken tegen de wanden geplaatst waren. De eerste was reeds gedekt en weldra werd eene goede maaltijd opgedragen, uit rijst, hier den hoofdschotel, een gebraden hoen, gebraden zwijnevleesch, visch, gekookte eieren en smakelijke vruchten bestaande. Slechts de visch lokte mij niet aan, omdat die, zoo als hij was gevangen, met al zijn ingewand en schubben in de heete asch was geroosterd. De zindelijkheid in het vertrek liet ook veel te wenschen over. Naast deze kamer was eene andere, door wier deur een meisjeshoofd gestadig nieuwsgierig naar

(1) Sedert den Javaanschen oorlog 1825—'830, waarin eenige dezer opperhoofden zelve medevochten en anderen troepen leverden, is de benaming van *Majoer* voor den *Hoekoem besar* spoedig algemeen geworden. Onder hunne bevelen staan lagere ambtenaren. Zoo heeft elke negerij ook haren hoofdman, die *Hoekoem toewah*, d. i. oude rechter genoemd wordt.

mij gluurde, maar zoodra ik het bemerkte, zich terugtrok. Daartegenover was een vertrek, dat mij als slaapkamer werd aangewezen.

Ik had lang getafeld en mij over de zeden en gewoonten veel laten vertellen. Het dorpshoofd beroemde zich op de toenemende aanplanting van koffie-boompjes onder zijn bestuur. In geen distrikt was in de laatste jaren zoo veel voortgebracht, als in het zijne. De geheele bevolking was, naar zijn beweren, dan ook daarbij ijverig werkzaam enz. Maar dit was voor een goed deel snoeverij, want men behoeft niet lang in de Minahassa te reizen, om den tegenzin te leeren kennen, dien de koffie-bouw overal ontmoet, omdat hij veel arbeid vordert, die niet strookt met de vadzigheid der Alfoeren.

De avondkoelte lokte mij tot eene wandeling uit, waarop in de groote, ruim uit elkander gebouwde negerij in oogenschouw nam. Op mijn terugtocht zou de hier snel toenemende duisternis mij verrast hebben, zoo niet de maan helder aan den hemel had gestaan. Haar vriendelijk licht scheen het gansche oord nieuw leven bij te zetten, want van verschillende kanten hoorde ik gezang en luidruchtigheid. Op eene plaats werd muziek gemaakt, maar zoo, dat een muzikalisch gehoor door de onophoudelijke wanklanken wel tot vertwijfeling moest worden gebracht. Zij begeleidde den dans van eenige jongelieden.

Mijn weg voerde mij voorbij eene bijeenkomst van anderen aard. Vóór het wachthuis zat eene schaar van mannen, door de flikkerende vlammen van het wachtvuur beschenen. Een wachthuis vindt men in elke negerij. Het bestaat uit eene aan drie zijden afgeslotene ruimte zonder dak, aan wier rugwand een afgeschoten vertrek op lage palen is aangebouwd. Dààr heeft de gemeentewachter zijn verblijf en wordt de gemeente-kas ook bewaard. In de opene ruimte vindt men een koperen bekken, een gong, welks toon ver kan worden gehoord en waarop de uren des nachts worden afgeslagen, als de wachter niet slaapt. Verder is er een kleine alarmtrommel voorhanden om de lieden te wekken bij brand, en een vernuftig saamgesteld uurwerk, dat door druppelend water aan den binnenrand eener kokosschaal het verloop der uren aanwijst. Ook hangt er een bos lijnen van palmboomvezels, om de gevangenen de handen en armen mede vast te binden, terwijl de voeten in een blok worden gesloten, vgl. Hand. 16: 23 en 24. Wreed werpt men geschaafde kokosnoot over de beenen van de in het blok zittende gevangenen, waardoor men geheele hoopen van witte mieren

te voorschijn lokt, die de ongelukkige gebondenen vreeselijk kwellen. Overigens is het wachthuis ook een oord van barmhartigheid, waar ieder reizend inboorling om niet wordt gespijzigd op kosten der gemeente.

Het wachthuis te *Tomohon* trok nog in een ander opzigt mijne aandacht. Onder de mannen, die in een halven cirkel rondom het vuur waren neêrgehurkt, waarover een der wachters zijne rijst kookte, heerschte een levendig gesprek, maar somtijds luisterden allen ademloos, met de ellebogen op de knieën en de handen onder de kin geplaatst. Van den inhoud hunner gesprekken in het Alfoersch verstond ik niets, maar later vernam ik, dat in die samenkomsten de nieuwtjes van den dag of verhalen uit den ouden tijd, ook al raadsels opgedischt worden en dat er menige klacht over de belastingen, de maatregelen der Regeering en vooral over den lastigen koffiebouw gehoord wordt; dat er ook dikwijls zeer onzedelijke taal gesproken en menigeen gehekeld wordt.

Ook vóór de Veranda van mijnen gastheer hadden zich verscheidene personen verzameld. Hier werd ik door de betere kleeding der mannen eerst opmerkzaam op het ook hier bestaand verschil van standen, dat de bevolking tamelijk scherp vaneenscheidt. Hier bestaat ook een erfelijke adel, dien zij *Bongsa* noemen, en waartoe alleen die familiën behooren, die afstammen van voorouders, door het koppensnellen of gevaarlijke jachtavonturen beroemd geworden. Bij hunne huwelijken wordt doorgaans eene keus gedaan overeenkomstig den stand. Voor een meisje van dezen adel zou het eene vernedering zijn, een geringen man te huwen. Maar in levenswijjs, beschaving en zedelijkheid staan die zoogenaamde adellijke heeren en vrouwen niets hooger, dan de overige inboorlingen.

Mijne komst verstoorde in het eerst het levendige gesprek. Met nieuwsgierige blikken bespiedde men mij. Allengs echter werd men vertrouwelijker en daar ook velen eenig Maleisch spraken, werd ik spoedig met hen in een gesprek gewikkeld, waarin ik over honderd Europeesche toestanden opheldering moest geven.

Toen ik mij ter rust begaf, werd het gesnap en gelaeh weêr luidruchtiger. Wellicht werden er over den vreemdeling aanmerkingen gemaakt. In zulke samenkomsten zijn de kinnebakken door het kouwen van de pinang aanhoudend in beweging, terwijl er ook dikwijls eene halve kokosnootschaal met den bedwelmenden *Sagower*, (palmboomwijn) gevuld rondgaat, waardoor de gesprekken nog luidruchtiger worden.

Het gekraai der hanen, die hier met de hoenders in

de boomen overnachten, deed mij vroeg ontwaken. Weldra volgde het dof dreunend geluid van den rijststamper. In een houten blok, waarin eene opening is geboord, wordt de rijst uitgestort, zooals zij uit de aren komt. Door stampen met eene knods van het hardste hout, wordt zij dagelijks door de vrouwen onder ieder huis ontbolsterd.

Ik maakte mij gereed tot de voorgenomene bestijging van den Lokon, waarbij, behalve mijn jongen, mij nog twee mannen zouden vergezellen. Ondanks mijn drijven waren deze nogtans een uur later gereed, dan ik bepaald had. Dat dralen is een karaktertrek der Alfoeren. Eindelijk dan waren wij op weg. Tot aan de negerij *Kajawoe* kon ik van mijn paard gebruik maken. Wij kwamen kofficeaanplantingen voorbij, voor welke het meer dan tijd was, ze van het hooge koefoe-koefoegras te zuiveren, zouden de boompjes niet verstikken. Op eene volgende plek zag ik echter nog grooter bewijs van tegenzin in den arbeid. Afgestegen, om een nieuw soort van varenkruid nauwkeurig te bezichtigen, trapte ik op een hoop koffieboonen, die met het overschot van de bolsters daar wegge worpen waren. Op mijne vraag, hoe die daar kwamen, antwoordde MALOEN lachend: „Hier zal wel de een of ander zich gemakkelijk van het werk hebben afgemaakt. In plaats van de hem toegedeelde vruchten te ontbolsteren en te droogen, heeft hij ze hier maar neêrgelegd en zal wel gezegd hebben, dat hij ze heeft verloren.” Dat kwam slecht overeen met den algemeenen ijver voor den koffiebouw, waarop de Hoekoem besar zich had beroemd.

Verder zag ik weêr rijstvelden. Daar deze ver van de dorpen zijn verwijderd, hebben de arbeiders dáár hutten gebouwd, waarin zij overnachten. Ik zag er eene arbeidersvereniging in volle werkeloosheid. Zij hadden twist gekregen, op welk veld men het eerst zou beginnen. Dewijl nu de bijlegging van den twist niet wilde gelukken, zoo zaten beide partijen rustig tegenover elkander, de beslissing van het opperhoofd der negerij afwachtende. Zoo zaten zij bedwaard aan te zien, hoe de oogst van uur tot uur door de veel ijveriger werkende muisjes verminderde. „Wanneer de lieden van *Tomohoën* zoo doen, dan zullen ten slotte de muizen hun niets overlaten” zeide ik tot MALOEN. Maar hij wist terstond weêr eene uitvlucht. „Nu mijnheer!” antwoordde hij „dan moeten zij Sago eten” en daarbij wees hij mij op groepen van sagopalmbloemen. De 15 tot 20 voet lange gevederde bladen, die bij de jonge boomen dicht bij den grond ontspruiten, toonden den weeldrigsten groei. Deze boomsoort is in de Minahassa zeer menigvuldig, maar slechts in geval

van nood wordt zijn merg tot voedsel gebruikt. Zijne bladeren leveren eene voortreffelijke bouwstof voor het dekken der huizen.

Grootere waarde hecht de Alfoer aan den areng palmboom. Deze is zijn lieveling onder de boomen, omdat hij hem het sap verschaft, dat in verschen of gegisten toestand zijn aangenaamsten drank uitmaakt. Aardig is de manier, waarop zij het sap weten te verzamelen. Onder de afgesneden bloemstengels plaatsen zij stukken van bamboeriet en laten het sap daarin nederdruppelen. De eigenaars hadden juist het daarin gedurende den nacht vergaderde sap in vaten overgestort, van welke een, op den rug vastgebonden, hoog boven het hoofd van den drager uitstak, terwijl hij twee kleinere emmers in de handen droeg. Uit de laatste bood hij mij gul eene teug aan. Ik proefde, maar walgde van het flauwe zoete vocht, waarvan mijn MALOEN eene groote teug nam. Gastvrijheid is een schoone trek in het karakter der Alfoeren. Vooral zijn zij gul bij hunne arengpalmboomen. Andere arbeid wordt met tegenzin ontweken; maar als het tijd is, om het arengpalmboomsap te tappen, dan kunnen zij nauwelijks den tijd afwachten. In uitgegisten toestand als wijn wordt het nog meer dan versch gebruikt."

Wij breken het verhaal van de bestijging van den Lokon hier af, als alleen van geologisch belang. Soortgelijke tocht tot onderzoek werd ook naar den Massarung ondernomen, die een uitgebrande vulkaan is. Op dezen tocht zag onze verhalen eene offerplaats. Hij deelt het volgende daarvan mede:

„De offerplaats was midden in een bosch gelegen. Onder hooge kamferboomen was eene vierkante plek van kreupelhout en het hoog groeiend gras gezuiverd. Daar stonden vier palen opgericht met een bladerendak daarop rustende. Onder dit dak zat een Walian, een priester op eene lage bank. Voor hem brandde een vuur, waarover hij zijne rijst kookte. Hij was juist bezig met een hoen te plukken, dat insgelijks zou worden toebereid. Nu en dan nam hij eene teug Sagower uit eene naast hem staande bamboe-buis. De maaltijd werd wel voor de goden bereid, maar deze kregen daarvan niet. De priester liet zich dien goed smaken. Een zonderling offeraltaar stond onder een hoogen boom. Het was een laag vierkant, van bamboeriet vervaardigd, welks vier hoeken met kleine bussels van palmboombladeren versierd waren. Van dit altaar liep een met groen en bloemen omwonden touw omhoog in de takken van een hoogen boom. Langs dit touw nu zouden de goden naar beneden dalen om

de spijzen te komen proeven. Daartoe noodigde hij hen uit, door dikwijls te roepen: „Mei moempung! koemàn womellep-oté!” d. i. komt o Goden! eet en drinkt nu vlug!”

De Alfoeren houden de geesten hunner beroemd gewordenen voorouders voor goden, hetgeen bij alle bijgeloof toch een teeken is, dat er ook bij deze Heidenen een begrip van de onsterfelijkheid der ziel bestaat.

Van *Tomokon* liep mijn weg over een vlak land door bergketens begrensd. Wijd en zijd glinsterden gouden rijstvelden. Schoon moeten die velden er uit zien, als het zaaisel in helder jeugdig groen staat te prijken. Daarover dacht ik, maar werd eensklaps in mijne natuurbeschouwingen gestoord, dewijl mijn MALOEN plotselings bleef staan. Op mijne vraag: wat hem deerde, kon hij van ontsteltenis niet antwoorden. Eerst toen ik zijne strakke blikken volgde, vond ik de oorzaak zijner ontsteltenis. Eene kleine slang kronkelde zich, een 20 schreden vóór ons, over den weg. „En voor zulk een klein dier zijt gij zoo bevreesd?” riep ik. Maar hij begon te smeeken: „Niet waar mijnheer, wij keeren terug?” — „Waarom?” — „Och anders zal ons een groot ongeluk overkomen. Bij U te lande mag dat anders zijn, maar hier mogen wij op een dag, waarop ons door de zorg der goden zulk een kwaad voortteeken ontmoet, niet roekeloos verder gaan, of wij zouden sterven.” Wat ik tegen dat bijgeloof mocht praten, hij bleef er bij: geen stap verder! — Nu hief ik de karwats omhoog, maar daarmede maakte ik het niet beter. MALOEN ging op den grond liggen en riep: „ik ga niet verder!” Maar in zijnen val brak hij mijn thermometer, dien ik noodig had, om de heete bronnen te onderzoeken en dien hij in een tasch op zijn rug droeg. Wat zou ik doen? Gelukkig had ik een tweeden medegenomen, maar dien in mijn koffer te *Tomohon* achtergelaten. Ik beval dus: terugkeeren!

Terwijl ik bij den Hoekoem besar mijne zaken uitpakte, was MALOEN naar de keuken geslopen en had daar haastig wat eten binnengeslokt. Daarna had hij zich op den vloer der Veranda te slapen gelegd. Een groot uur zal hij daar gelegen hebben, toen hij opsprong en vroolijk uitriep: „Zie zóó, nu is het een andere dag! Nu zal ons geen leed meer overkomen.” Ik ergerde mij over deze domheid, maar moest er ook om lachen.

De reis werd nu hervat. Wij kwamen de negerij *Sarongson* voorbij, die van eene bron, uit een rotswand ontspringende, haren naam ontleent. Spoedig had ik eenige mannen

ingehaald, die in dezelfde richting voortgingen. Ik begon met hen een gesprek, waarbij MALOEN mijn tolk was. Maar ook zij waren niet opgeruimd. Zij moesten voor het dorps-hoofd arbeiden zonder belooning, omdat het hunne beurt was en klaagden over de plagerijen, waaraan zij blootgesteld waren, niet alleen van den Hoekoem besar, maar ook van de lagere ambtenaren. Zij beweerden, dat het in de negerij zeer partijdig toeging en dat ieder, die den Kapala djaga, den hoofdman van de wachters en den Meweteng, den heffer der belastingen, niet tot vrienden had, slecht weg kwam. De huidige arbeid was te onaangenamer, omdat hij onder een opzichter moest worden verricht, waardoor zij nu niet konden luiëren. Zoodra deze met zijn rotang, een stokje van riet, in de hand achter ons aankwam, werden zij stil.

Overigens is de verhouding der inboorlingen tot hunne opperhoofden gunstig. Immers deze spreken hunne ondergeschikten dikwijls aan met de benaming van „kinderen.” Een paal, 20 minuten gaans van *Sarongsong*, kwam ik op vulkanischen bodem. De weg was geel, wit en rood van verbrande uitwerpselen. Weldra kwam ik aan een vijver, waarvan het water heet was en waaruit nu en dan zwavelachtige dampen opstegen.

Nadat ik buiten de negerij *Lahendong* eene bergketen was opgestegen, had ik terug ziende, een prachtig vergezicht over de weelderig begroeide hoogten, met de donkere zee tot achtergrond. Eenige honderd schreden verder lag het groote vulkanische meer *Lino* als een ovale spiegel aan mijne voeten. Stil en vreedzaam is het dal, dat aan alle zijden door bergen wordt ingesloten. Wie zou vermoeden, dat dit liefelijk oord steeds met dood en verderf bedreigd wordt?.... Maar hier en daar stijgt aan den hoog geelen oever rook omhoog. Komt men nader bij, dan bemerkt men eene op vele plaatsen kokende moeras. Wee den vermete! die zich tot aan den stillen waterspiegel wilde wagen! Hij zou eene prooi worden van den onderaardschen gloed (1). Ik stond op eene merkwaardige plaats. Het dal bij het meer *Lino* is nl. een groote krater, wiens vulkanische werkzaamheid nog niet geheel heeft opgehouden. Ik wilde dit oord tot voortgezette waarnemingen meermalen bezoeken en nam daartoe mijn intrek in de negerij *Sonder*, waar ik mij in de *Loge* tamelijk wel huisvestte.

(1) In 1830 verloor Seign. DE VIDUA, een Italiaansche Graaf, hier het leven.

Dien avond had ik eene schoone gelegenheid, om het volksleven te bespieden. Er werd juist een oogstfeest gevierd. Men moet daardoor geen godsdienstig feest verstaan. De priesters hebben er niets mede te maken. Het is in den vollen zin des woords een volksfeest, waarbij dan ook het zedebederf des volks duidelijk aan den dag treedt. Tegen het vallen van den avond zag ik eenige meisjes, met bloemen en bonte doeken zonderling versierd. Kransen van rijstaren droegen zij op het hoofd. Ook de jongelingen hadden zich met rijsthalmen opgesmukt. Zij snelden naar de dansplaats in het midden der negerij, wier juiste ligging door een steeds luider gejoel en steeds aanzwellenden toon der muziek mij werd aangekondigd. Ook ik ging derwaarts en kwam juist bij het begin van den feestelijken rijendans. Bij den helderen maneschijn kon ik alles nauwkeurig waarnemen. De danseressen hadden een doek in de handen, waarmede zij heen en weder zwaaiden. Langzaam, afgemeten en ten deele zelfs bevallig waren de bewegingen, waarbij de voeten zich nauwelijks merkbaar over den grond bewogen.

Daarbij werden op eentonige wijs enkele volzinnen gezongen, die, gelijk ik later vernam, eene dankzegging behelsden voor den door de goden geschonken zegen. Dit gezang werd door een instrument begeleid, den kolingtang genoemd, d. i. een raam met 4 helder klinkende koperen bekkens, waarop met staven wordt geslagen, die voortdurend zeer disharmonisch klinken, waarbij dan nog de gong zijn diepen bastoon bront. Voor Europeesche ooren is dat onuitstaanbaar.

Maar weldra werden er andere liederen gezongen. De bewegingen werden sneller. Gelach mengde zich onder het gezang. De inhoud daarvan week steeds verder van het welvoegelijke af. Daarmede ontaardde ook het dansen en eindelijk heerschten de schandelijkste ruwheid en schaamteloosheid.

Bij dat alles zagen de ouden toe, alsof er niets aanstootelijks voorviel. De mannen zaten in groepen en spraken dapper de bamboebuis met *Sagower* aan. Dat ook mijn *MALOEN* te midden van den dollen hoop was, is te begrijpen.

Zoo vierden de Heidensche *Alfoeren* het oogstfeest. Ik zocht door eene wandeling buiten de negerij zachtere indrukken te verkrijgen, maar het dulle bedrijf klonk mij overal in de ooren. De wanklank van den kolingtang en de gedachte aan de diepe schaamteloosheid vervolgden mij overal.

De *Alfoeren* bezitten overigens een schoonen aanleg. Hunne leerzaamheid is in menig opzicht zeer opmerkelijk.

Reeds in enkele negerijen had ik een smid gezien, die met groote vaardigheid hakmessen, bijlen, sabels evz. maakte. Ook treft men er goudsmeden aan, die niet alleen allerlei smakelooze sieraden vervaardigen, maar ook tot andere werkzaamheden bekwaam zijn, gelijk een hunner het gebroken slot van mijn geweer goed herstelde. Men behoeft ook slechts voorwerpen van dagelijksch gebruik, zoo als de met schoone patronen voorziene matten, de uit palomboobladeren gevlochten doozen, manden en hoeden te zien, om te erkennen, dat dit volk aanleg bezit om veel te leeren.

Ook in zijn karakter vindt men menigen schoonen trek. De zachtheid van inborst spiegelt zich af in de zoetvloeiendheid der taal. Vriendelijk en dienstvaardig is de Alfoer altijd en zijne gastvrijheid gaat ver. Maar alle die goede eigenschappen gaan onder in den poel der onzedelijkheid, die ook met uitwendige onreinheid gepaard gaat. Het schijnt, dat het samenleven van verschillende gezinnen in ééne ruimte zonder afsluitingen, het zedelijk gevoel heeft verstompt. Echtscheidingen zijn er aan de orde en de veelwijverij wordt er niet gestraft. Vadzigheid en tegenzin in den arbeid komen daarbij. Als het *moet* zijn, kunnen zij arbeiden, maar uit eigen beweging komen zij niet gemakkelijk daartoe.

Ten westen van de negerij *Sonder* bezocht ik een waterval, die eene groote hoeveelheid water, van eene hoogte van 70 voet over een scherp rotswand naar beneden stort. Donderend en schuimend stort het water in een door zijne kracht uitgehold bekken van rotssteen en doet eene zuil van waterdamp omhoog stijgen, waarin de brekende lichtstralen alle kleuren van den regenboog afspiegelen, een prachtig schouwspel te midden van de rust der natuur.

Ik werd in *Sonder* langer opgehouden, dan mijn plan was. Maar verscheidene dagen regende het zoo sterk, dat aan uitgaan niet viel te denken. Wie nimmer in een land, tot den heeten aardgordel behoorende is geweest, die kon zich niet voorstellen, met welk eene kracht dáár de regen valt.

Eindelijk brak weér een heldere morgen aan. Na zulke sombere dagen is de natuur dubbel schoon. Bij zijn ontwaken wordt men begroet door den zang der vogelen, die onvermoeid hunne bepaalde zangwijs herhalen. Het plantenrijk schijnt van vernieuwde levenskracht te getuigen en op de bladen en bloemen schitteren overal de regendroppels in het zonnelicht als diamanten. Dezen keer gelukte het mij, mijne afreis te bespoedigen, zoodat het genot van de frissche morgenlucht voor mij niet verloren ging.

Voor mij lagen in een blauwen nevel gehuld de bergen,

die ik wilde bezoeken. Hoe naderbij ik kwam, des te reusachtiger traden de afgeknotte kegels te voorschijn, die alle vulkanen zijn. Mijn weg liep door twee negerijen naar *Tompas*. Dáár nam ik mijn intrek, om den belangwekkenden berg te onderzoeken. Vriendelijk ontving mij ook hier de **HOEKOEM BESAR**. Ik werd door hem onthaald op een gerecht van wilde hoenders, die men hier door tamme, afgerichte hanen uit de bosschen weet te lokken. Maar hij verklaarde mij, dat het hem niet mogelijk zou zijn, mij voor den volgende dag eenen gids te bezorgen voor de bestijging van den hoogsten top, den *Sapoetan*. Er werd een *fosso* gevierd en dan staat alle arbeid stil. Het zou hem daarom niet gelukken, eenen gids te vinden. Mijn *Maloen* was buiten zich zelf van vreugde, want het *fosso* is een offerfeest, waarbij voor rekening van dengene, die het geeft, door de gansche negerij en door ieder, die er bijkomt, volop wordt gegeten en gedronken.

Ik moest mij alzoo in mijn lot schikken, om in plaats van een geologisch een ethnologisch onderzoek in het werk te stellen.

De *fosso's* zijn de belangrijkste godsdienstige gebruiken onder de *Alfoeren*. De *Walians*'s hebben daarbij hunne voornaamste bezigheid. Doorgaans worden zij door een persoon gegeven, die zich naam maken of de gunst der goden verwerven of een onheil afwenden wil. Hier was het laatste het geval. Mijn *Maloen* wist mij spoedig de gansche geschiedenis te vertellen.

De man, die het feest had aangelegd, was een der rijkste lieden uit de negerij. Kort geleden had hij met groote onkosten zijne derde vrouw gekocht (1), die wel 30 j. jonger was dan hij. Hare ouders hadden met haar goede winst beoogd. Veertien dagen na de bruiloft was de jonge vrouw weggelopen, om tegen herhaling van den koopschat teruggehaald te worden. Dit had den ouden man zoo toornig gemaakt, dat hij haar klappen had toegedeeld. Daarop was echtscheiding gevolgd en de oude man moest zich nu weder met zijne beide andere vrouwen vergenoegen, waarvande eene reeds een oud moedertje was. Kort daarna was zijn oudste zoon door koppensnellers in het bosch omgebracht en zijne tweede vrouw doodelijk krank geworden. Toen lieten de *Walians* niet af, hem met den toorn der goden te bedreigen en zeiden, dat aan zijn huis nog grooter rampen

(1) Alle *Alfoersche* huwelijken worden gesloten met betaling van een zekeren koopprijs voor de bruid.

zouden overkomen, indien hij niet terstond een fossogaf. Dat had hij nu gedaan, om het leven zijner tweede vrouw te redden.

Toen ik kwam, was het feest in vollen gang en had reeds 4 dagen geduurd. Vóór de woning van den feestgever stond een vierkant voetstuk van bamboe, zoo als ik op de offerplaats te *Massarang* ook had gezien. Ook hier was een touw met groen en bloemen aan het vierkant bevestigd, hetgeen in den kruin van een boom was vastgemaakt, opdat de goden daar langs nederdalen en de offergaven in ontvangst nemen zouden. In de woning zelve waren alle aanverwanten en vrienden, feestelijk getooid bijeen. In het midden van deze bevonden zich eenige *Walian*s, van welke één blijkbaar de opperpriester was. Deze sprong op een paar planken als een waanzinnige heen en weér, al zingende en bussels van palmboombladen heen en weder zwaaiende. Men zeide mij, dat hij door den god *Lembej* bezielde was en zich reeds 5 uren lang in dien toestand bevond. Eindelijk viel hij afgemat op den grond. „Nu is hij dood!” riepen de aanwezigen. Vier andere *Walian*s dekten een doek over hem heen en thans, zeide men, zou er een wonder geschieden: zij zouden hem een stukje van de tong afsnijden. Werkelijk lieten zij ook een rood stukje vleesch zien, hetgeen zij dikwijls in de hoogte wierpen en weder opvingen. Een oogwenk kon ik het scherper waarnemen en herkende daarin een stukje van een hanekam. Vervolgens zwaaide een *Walian* een reukvat heen en weder en riep onder een eentoonig geprevel den god *Lembej* aan, dat hij hunnen opperpriester weér levend zou maken. Daarna begonnen zij te fluiten, om, zooals zij voorgaven, de ontvledene ziel terug te lokken. Maar de ziel scheen nog niet te willen hooren; want de opperpriester door den *Sagower* beneveld en door vermoeidheid in slaap gevallen, snorkte hoorbaar. Eindelijk ontwaakte hij en sprong op, maar hield zich geruimen tijd alsof hij stom was. Daarna werd hem onder berooken en zingen het afgesneden lapje weder aan zijne tong gezet. Hij kauwde eenige *pinang* en verhieft thans zijne stem, om de goden voor zijne herleving te danken.

Bij al dat Heidensch bedrog lag de kranke vrouw op eene mat in den hoek, zonder dat zich iemand om haar bekommerde. Zij lag in het laatste tijdperk van longtering en was niet meer te helpen. Des avonds had er eerst eene slemp- en bras-partij plaats. Later deden *GONG* en *KOLINGTANG* zich hooren en begon men schaamteloos te dansen.

Den volgenden dag kwam het slot van het offerfeest. Negen varkens werden met vele plechtigheden geslacht, de harten dezer dieren door de W a l i a n s onderzocht, van elk hart een stukje op het offertafeltje gelegd en als gevolg van dat geleerde onderzoek verkondigd, dat de goden den aanlegger van het feest een lang leven, duurzame gezondheid en vele kinderen zouden schenken. Daarna ontvingen de W a l i a n s ieder één varken, maar de opperpriester kreeg er twee. Des avonds heerschte er in de gansche negerij weér de grootste losbandigheid, maar den daarop volgenden morgen was de vrouw een lijk. Daardoor was ik tevens in de gelegenheid, de zonderlinge begrafenisplechtigheid bij te wonen. De lucht werd met klaagtonen vervuld, waartoe eenige vrouwen gehoord waren, die kermende en schreiende de goede eigenschappen der overledene prezen. Bij dat alles was achter menigen zwarten sluier menig onverschillig, ja lachend ge-
laat te bemerken.

Het lijk zelf had men in gekromde houding met de knieën aan de kin op een stoel geplaatst. Om het die houding te doen bewaren, had men het met doeken omwonden. Hoofd en hals waren met gouden sieraden getooid. — Zoo blijft het lijk staan, tot dat het wordt bijgezet; maar het geweent en geklaag gaat voort. Is eindelijk het uur der begrafenis gekomen, dan wordt de weduwnaar door eene oude vrouw naar het lijk toegeleid, nadat hem een doek over zijn hoofd is gehangen. Hij neemt afscheid van zijne vrouw, terwijl hij haar een stuk pinang in den mond steekt. Daarna wordt hij teruggeleid. Dan blijft hij weenend onder zijn huis zitten met de voeten in de rijst. Vervolgens komen de W a l i a n s om de afgescheidene ziel weg te jagen. De een zwaait een zwaard door de lucht en dreigt de afgescheidene ziel, haar te zullen dooden, in geval zij zich langer bij de levenden ophoudt. Daarna wordt de stoel met het lijk onder luid gejammer op eene baar geplaatst. Op die baar zit vóór het lijk een meisje met schellen te klingelen. Achter de baar volgen klagende vrouwen. De naaste bloedverwanten blijven allens terug en wagen het niet, de rustplaats der dooden te betreden. Derwaarts gaat de stoet, nadat hij driemaal het sterfhuis is rondgetrokken. Het graf is een zoodanig uitgehold rotsblok, dat de dakvormige steenen deksel er over heen steekt.

Dikwijls bevinden zich in zulk een graf reeds eenige half vergane lijken. Nu wordt het zware deksel opgeheven en het lijk zonder kist daar bijgezet, na het van zijne sieradiën ontdaan te hebben. Vroeger verzuimde men niet, ook eenige

schedels bij het lijk in het graf te leggen, als de overledene van aanzienlijken stand was geweest. Hier was mijne aanwezigheid eene belemmering, om dat oude gebruik na te komen. Bij het gesloten graf werden nu aarden potten en schotels met rijst, eene kokosschaal met palmwijn, kleedingstukken, ja zelfs een regenscherm neergezet.

Overigens vervult de vrees voor den terugkeer der ziel de gemoederen. Men waant, dat zij in het lichaam van een levenden hare woonstede zoekt te nemen en verklaart daaruit de krankheden. Om dit te voorkomen, bewijst men de afgescheidene ziel den grootsten eerbied en daartoe zijn weder plechtigheden noodig. Deze moeten tevens dienen, om den nablijvenden afleiding te bezorgen. Zoo moeten ten slotte alle vrouwen bij de woning van een weduwnaar dansen en de goden aanroepen, dat zij hem, die zijne vrouw verloor, eene goede vrouw doen wedervinden.

Den volgenden dag besteeg ik den Sapoetan. Dit ging echter bezwaarlijk. Wij moesten door streken, die geheel woest lagen en met puimsteen en rotsblokken bezaaid waren. In deze wildernis kwamen wij eene vooruitspringende rots voorbij, waarop weleer eene negerij gestaan had.

In oude tijden verkozen de Alfoeren zulke ontoegankelijke plekken, om niet door vijanden overvallen te worden.

Mijne reis was nogtans bijna mislukt door het geschrei van een vogel. Mijne gidsen schrikten daardoor zóó, dat zij wilden terugkeeren, gelijk onlangs MALOEN bij het zien van eene slang. Gelukkig kwam er een, naar hunne meening gunstig voorteeken bij, dat het ongunstige teeken scheen op te heffen en daardoor werd de reis voortgezet. De bijgeloo-vige Alfoer leeft in gestadige vrees voor geesten, die naar zijne meening, in de boomen, rotsspleten en op de bergen huisvesten en hem steeds met verderf bedreigen.

Eindelijk had ik den voet van den kegel bereikt, rondom welken eene woestijn van asch ligt. Bij elke schrede, die ik deed, zonk mijn voet weg in den weeken bodem en had ik de grootste moeite, om verder te komen. Wijd en zijd was geen spoor van groeikracht te ontdekken. Slechts de voetstappen van eene soort van wilde koeien, de Antilopen bewezen, dat deze dieren ook dikwerf de hoogten bezoeken. De steile kegel zelf was bijkans niet te beklimmen. Met de grootste moeite bereikte ik den rand van den krater en zag in eene bodemlooze diepte neder, waaruit zulke dichte zwaveldampen opstegen, dat zij mij verhinderden iets te onderscheiden. Later dreef de wind die dampen weg en nu zag ik een kokenden zwavelpoel, door steile rotswanden ingesloten.

Ik beproefde er steenen in te werpen, doch zij bereikten den poel niet, maar sloegen met vreeselijk geraas op de rotswanden in stukken.

Onuitsprekelijk verheven was van deze hoogte, 5790 voet boven den zeespiegel, het overzicht over de geheele landstreek.

Het eerste voorwerp van mijn onderzoek waren nu de heete bronnen bij *Langowan*. De morgen, waarop ik derwaarts trok, was mistig, zooals op deze bergvlakte, die 2000 voet boven den zeespiegel ligt, meermalen voorkomt. Ook heerschte er vóór zonsopgang eene merkbare koude. Wij troffen er jagers aan, die een wild zwijn in een kuil, waarover een strik was gespannen, gevangen en gedood hadden. Ook de Antilopen worden op dezelve wijs gevangen.

De vulkanische bodem is hier zeer belangwekkend. Ook hier zijn door moeder natuur vulkanen als veiligheidskleppen aangebracht, zonder welke de landstreek meermalen door aardbeving zou worden geteisterd. Uit sommige bronnen springt de voortdurend borrelende modder, eenige voeten omhoog in de lucht. Andere hebben helder water, maar zoo heet, dat in eenige minuten de eieren er hard in worden. Op andere plaatsen stijgen rookzuilen omhoog. De grond is er wit van kalksteen, door de hitte ontbonden. Ik had mij tot het onderzoek van deze plaatsen, die misschien in de toekomst als geneeskrachtige bronnen nog belangrijk kunnen worden, hier eenige dagen opgehouden. Toen ik sprak van verder te willen gaan, trok mijn MALOEN een zuur gezicht. Er zou in *Langowan* eene bruiloft plaats hebben, die hij gaarne medegevierd zou hebben. Hij had daarvan reeds gesproken en den rijkdom des bruidegoms en den hoogen koopprijs, dien deze aan de ouders van de bruid had betaald, hoog geroemd. Wel was echter het schoone jonge meisje, naar zijne meening, die f 500 en zoo vele stukken katoen, paarden, areng- en sago-palmboomen waardig. „Maar ik”, (voegde „hij naief er bij) zal mij nog wel eens met eene oude leelijke „vrijster moeten behelpen; want hooger koopprijs dan f 20 „zal ik nooit kunnen betalen.” Omdat ik mij door deze bruiloft niet wilde laten ophouden, poogde ik de gebruiken, die daarbij plaats hebben, door ondervraging te leeren kennen.

„MALOEN veronderstelde, dat de adellijke bruid zou begeeren, dat de bruidegom haar eerst het hoofd van eenen mensch bracht. De Hoekoem besar was daarover wel eenigszins verontrust, maar betwijfelde het, of dit gebruik nog noodig was. MALOEN zeide, dat het nog dikwijls geschiedde. Wij willen het er voor houden, dat het adellijke meisje van dezen eisch afzag. Als de koopprijs van het

meisje betaald is, dan trekt de bruidegom met zijne vrienden op den voor de bruiloft bepaalden dag in plechtigen optocht naar de woning zijner bruid. Dáár gekomen, zet men zich terstond aan tafel, aan wier bovenende het bruidspaar zwijgend zit te wachten, tot dat de *Walian* komt. Eindelijk verschijnt hij, kauwt *pinang* met kalk, geeft het gekauwde aan den bruidegom, die het ook eenigszins met zijne tanden vermaalt en het dan zijne bruid in den mond stopt. Daarna neemt de priester van de op een blad zich bevindende rijst zekere hoeveelheid, legt daarvan iets op de vier hoeken der tafel en verdeelt het overschot tusschen bruidegom en bruid. Even zoo doet hij met den palmwijn en nu worden de jongelieden als gehuwden aangemerkt. Zij trekken zich terug, terwijl de gasten brassen en steeds luidruchtiger worden. De *Walian* prevelt nu nog zijne gebeden, om van de goden geluk voor de jonggehuwden af te smeeken.

Den volgenden dag gaat het gansche gezelschap naar de woning van den bruidegom. De jonge vrouw weigert eerst den trap op te klimmen, maar laat zich door het aanbieden van een stuk katoen, dat hare ouders ontvangen, overhalen. Een tweede stuk verwerft zij door hare weigering, om van den gereed gemaakten maaltijd te eten.

Den derden dag volgen nieuwe plechtigheden. De *Walian* leidt nu het jonge paar naar de grenzen der negerij, gevolgd door de gasten, terwijl de jonge man met een zwaard is gewapend. Hier steekt de priester een bamboestok in den grond en zegt: „dàar is eene muis en zoo vele haren als er op den huid van dit kleine dier zijn, zoo vele mogen uwe zegeningen zijn!” Daarop keert men terug. De jonge vrouw draagt nu wat bladen en eenig hout, waardoor hare zorg voor de huishouding wordt te kennen gegeven. De man gaat met het zwaard in de hoogte geheven naar huis en draagt tevens eene bamboebuis met palmwijn gevuld, waaruit hij elk, dien hij ontmoet, eene teug aanbiedt. Dit gebruik moet zijnen moed en gastvrijheid te kennen geven. Eindelijk worden door de jong getrouwen eenige spijzen aan de goden geofferd, maar het groote *fosso*, waarbij eenige varkens geslacht en de priesters beloond worden, volgt eenige dagen later, en daarbij gaat het weder toe, gelijk wij reeds beschreven.”

Ik had mijne reis wel eene week moeten vertragen, wanneer ik dat alles had willen bijwonen. Dat duurde mij te lang en daarom brak ik op naar *Kakas*, waar het geheele terrein ruim van water voorzien is en men daarom veel rijst

verbouwt. Op een uur afstand van deze negerij, had ik van een heuvel een verrassend schoon vergezicht. Voor mij lag het blauwe meer van *Tondano*, stil en spiegelglad, door bergen, met alle denkbare kleuren van groen prijkende, omzoomd.

Na de negerij *Passo* met hare beide heete bronnen te hebben bezocht, kwam ik aan die van *Remboken*. De grond daàr gelijkt eene steengroef, met steenen en rotsblokken bezaaid, zoodat men zich moet verwonderen, dat de menschen er woningen hebben gebouwd. Maar deze plaats staat bij de *Alfoeren* hoog in aanzien en wordt het middenpunt der aarde door hen genoemd. Opmerking verdient het, dat, zoo dikwijls de *Minahassa* door aardbevingen is geteisterd, deze plaats ongeschokt is gebleven. Dewijl akkerbouw hier onmogelijk is, wordt er eene pottbakkerij uitgeoefend. De vrouwen van *Remboken* trekken met hunne koopwaren door het gansche land. Bovendien biedt het meer, dat over zijne gansche uitgestrektheid een hoogen warmtegraad bezit, de schoonste gelegenheid aan voor de visscherij. Men bezigt daartoe kleine, uit één boomstam uitgeholde *kano's*, hier *blotto's* genoemd, wier voor- en achter-einden alleen door ingestampte klei tegen het indringen van het water zijn beschermd. Maar als het meer door de stormen wordt opgezweept, zijn deze armelijke vaartuigen hoogst onveilig. Ik liet mij in zulk eene *blotto* in verschillende richtingen over het meer roeien, om den warmtegraad van het water te onderzoeken. Spoedig daarna had ik *Tondano* bereikt.

Tondano is eene van de belangrijkste negerijen in de *Minahassa*, of laat ik liever zeggen: twee negerijen, want de breede stroom, die het water van het meer snel afvoert, verdeelt deze negerij in twee deelen. Aan de westzijde ligt *Tondano Toetiän* en aan de oostzijde *Tondano toelimanboot*. Elk dezer beide deelen geldt voor eene negerij en heeft daarom ook haren eigen *Hoekoem besar* en lagere ambtenaren. De naam nauwkeurig geschreven: *Toendano* beteekent eigenlijk watermensen. Bij mijne komst had ik het bewijs, dat deze lieden dien naam verdienen, want terwijl de jeugd doorgaans overal op den vasten grond speelt, speelde zij hier op en in het water. Knapen en meisjes zwommen door elkander heen en doken onder water, om elders weêr boven te komen. Daar tusschen schoten verschillende *blotto's* pijlsnel heen, vaardig bestuurd door mannen, die van de vischvangst leefden.

Weleer was de naam van watermensen nog meer gepast, dan tegenwoordig; want toen stonden ook de woningen op palen in het meer. De zucht naar vrijheid en onafhau-

kelijkheid gaf aanleiding tot dit amphiëbenleven. Reeds in oude tijden betoonden de Alfoeren zich hier minder inschikkelijk, dan de overige jegens hunne overheerschers uit Europa. Van 1709—1711 voerden zij onophoudelijk oorlog tegen de Oost-Indische Handelmaatschappij en konden slechts met moeite bedwongen worden. Maar toen zij nu, juist 100 jaren later, weder opstonden en op hunne ontoegankelijke waterburgten snoefden, nam men andere maatregelen.

Men sleepte eenige kanonneerbooten met groote moeite over de bergen en nu was het lot dier watermensen beslist. Hunne woningen werden in brand geschoten en zij moesten vluchten op het land. Later bouwden zij op de tegenwoordige plaats en moesten zij beloven, nooit weder huizen op het water te zullen oprichten. Sedert hebben zij zich rustig gehouden.

Hoe zeer ook deze geschiedenis van de wilskracht der bevolking getuigt, schoonheidszin is er in den aanleg van deze negerij geenszins te ontdekken. De plumpe huizen, waarvan vele een dozijn gezinnen bevatten, staan als wild dooreen geworpen. Van straten is geen spoor te vinden. De bodem is een modderpoel, door vrij rondlopende zwijnen nog meer omgewoeld. Een houten brug verbindt de twee negerijen, wier inwoners te zamen wel op 4000 geschat mogen worden. Met den koffiebouw is een aanvang gemaakt. Wanneer de Tondaneezen onder goede leiding staan, kunnen zij iets goeds uitvoeren. Zij bezitten meest alle een schoonen aanleg en ontwikkelen bij gepasten drang ook een ijver, waarvan voor de toekomst veel goeds is te verwachten."

Wij breken de draad van het reisverhaal hier af, hetgeen we alleen mededeelden, om den lezer een blik te gunnen in het land en de zeden van dat volk, waaronder RIEDEL en SCHWARZ als zendelingen zouden werken.

IX.

Begin der zending vóór Riedel's komst.

Zoodra de Nederlanders de heerschappij over de Oost-Indische eilanden verkregen, hebben zij daàr ook het Christendom of meer juist gezegd, de kennis van de Gereformeerde kerkleer zoeken te verbreiden. Zij wendden zich in de eerste plaats niet zoo zeer tot de Heidenen, als wel tot diegenen, die door de Portugeesche en Spaansche Jesuiten reeds, uitwendig althans, voor de Roomsche belijdenis waren gewonnen. Even zoo uitwendig alleen werd dan ook de aanneming van de Hervormde geloofsbelijdenis eerst bewerkt. Zoo waren er spoedig duizende Gereformeerde Christenen, die meest allen onbekend met de Christelijke waarheid, ook nauwelijks eenig begrip hadden van de beteekenis der veranderde kerkelijke vormen, door de Nederlanders bij hen ingevoerd.

Had de Oost-Indische Compagnie toenmaals terstond voor de plaatsing van een toereikend aantal predikanten gezorgd, dan zou de geest van het Evangelie allengs dezen hoop van naam-Christenen hebben doortrokken. Maar er werden te weinig predikanten aangesteld, zoodat zij in verscheidene jaren hunne gemeenten slechts éénmaal konden bezoeken. Zoo was b.v. de verzorging van de gemeenten in de Minahassa aan den predikant van *Ternate* opgedragen, die daarenboven ook nog op de eilanden *Sangir* en *Talaut*, *Girontalo* en meer plaatsen op de noordelijke kust van *Celébes* werkzaam moest zijn. In den aanvang dezer eeuw omvatte zijn kerspel 21.000

zielen, waarvan ongeveer 5400 in de Minahassa waren. Jaarlijks zagen deze hunnen herder en zielzorger slechts éénmaal en wel zeer kort. Dan werden de in dat tijdsverloop geborene kinderen der Christenen en ook de volwassenen, die tot den Christelijken godsdienst wilden overgaan, gedoopt, de echtparen ingezegend en het Heilige Avondmaal gevierd.

Geen wonder dus, dat de Christenen aldaar volkomen op Heidensch standpunt bleven staan. Zij verbonden hunne Heidensche voorstellingen met Christelijke vormen, maar hunne zedelijke toestand bleef dezelfde. Ja dikwijls stonden zij nog beneden de Heidenen, omdat zij zich krachtens de godsdienstige vormen, aan de Christenen in Nederland gelijk waanden en in hunnen hoogmoed veel daarop lieten voorstaan. Hierdoor is zelfs de naam van Christen op vele dier eilanden in een kwaden reuk gekomen.

Toen nu op het einde der vorige eeuw de bezoekreizen van gemelden predikant steeds zeldzamer werden en eindelijk geheel ophiielden, geraakten de gemeenten aldaar in zulk een treurig verval, dat eindelijk ook de Christelijke vormen verloren gingen. Zoo waren er sedert de laatste bezoekreis van een predikant 28 jaren verlopen, toen ds. KAM dáár in 1817 kwam. Maar met zijne komst was ook het keerpunt in de geschiedenis van de Christelijke beschaving voor de Minahassa aangebroken. Die ijverige man verhief zijne stem, om arbeiders in den verlaten wijnberg te bekomen, te sterker, nadat hem het vurig verlangen der Minahassers naar Christelijke kennis en beschaving was gebleken. Nadat nu 2 jaren later nog een ander predikant, met name LENTING, die streken had bezocht en dáár velen den H. Doop toegediend, werden door het Rotterd. ZGschap 2 zendelingen naar de Minahassa afgevaardigd, LAMMERS en MULLER, die in 1822 aldaar aankwamen. Eerstgenoemde vestigde zich in de negerij *Kema*, maar hij stierf, vóór hij 2 jaren, niet zonder zegen, had gearbeid. De andere vestigde zich in *Menado*, maar hem werd door de aldaar wonende Europeanen menige hinderpaal in den weg gelegd. Hij arbeidde evenwel niet alleen op genoemde hoofdplaats, maar ook in *Tanawangko* en *Amoerang* niet zonder zegen en verder in de binnenlanden, waar hij verscheidene nieuwe gemeenten stichtte. Maar ook hij stierf reeds in 1826. Tot zijn opvolger werd nu aangesteld de zending HELLEDOORN, die reeds eenige jaren de helper van ds. KAM was geweest. Deze werd door de Regeering als de eerste predikant der Hollandsch—Maleische gemeente van *Menado* benoemd en besteedde al zijn beschik-

baren tijd aan de zending. Hij was de eerste, die zich op de studie der Alfoersche taal toelegde, omdat de meeste inboorlingen de Maleische taal niet toereikend verstonden. Uit de inlanders kweekte hij jongelieden op tot leeraars voor de binnenlandsche gemeenten en legde zóó den grond voor de nieuwe zending in de Minahassa.

Genoemde werkzaamheden, gepaard aan den steeds toenemenden invloed der Europeesche beschaving, waren de vonken, die het vuur van nieuwe belangstelling in den Christelijken godsdienst aldaar ontstaken. In weinige jaren werd nu het Heidendom der Alfoeren op zijne grondslagen geschokt. In vele negerijen ontstond verlangen naar onderwijs in den Christelijken godsdienst. Hier en dáár werden door de gemeenten zelve scholen gesticht, om de jeugd in het lezen en schrijven te laten onderwijzen. Ook waren er vele volwassenen, die verlangden gedoopt te worden. Wij durven niet aannemen, dat aan aller wensch een zuiver verlangen naar het heil in Christus ten grondslag lag. Voor een groot gedeelte was het eene beweging der geesten van genootschappelijken aard, gelijk meermalen wordt gezien, wanneer verouderde gewoonten naar een nieuwen toestand doen verlangen. Maar zulk eene beweging in het volksleven is met de omploeging van een akker te vergelijken. In zulke voren kon het zaad des Evangelies met hoop op zegen worden uitgestrooid.

De krachten van dien éénen ijverigen zaaier waren echter niet toereikend voor de gewichtige taak, die hij had aangevangen, te minder, omdat hij ook de *Sangir*-eilanden en het land ten zuiden van de Minahassa gelegen, *Bolaëng Mongondou* met Evangelie-prediking had te verzorgen. Hier werd zijne werkzaamheid te meer vereischt, omdat het Mohammedanisme dáár doordrong en zelfs dreigde, voor de Minahassa gevaarlijk te worden, indien de Christelijke zending niet ijverig werd doorgezet. In deze omstandigheden verzochten ds. KAM en hij het Ned. ZGschap dringend om medehelpers. Aan dien herhaalden aandrang werd door de uitzending van de broeders RIEDEL en SCHWARZ gehoor gegeven.

X.

Riedel's komst in de Minahassa en zijne vestiging te Tondano.

„Dit is dan eindelijk het land, waarin ik, als God wil, mijn leven zal doorbrengen. Hier wil ik ter Zijner eere arbeiden, Hem alle mijne krachten wijden en zoo het moet zijn, voor zijnen Heiligen Naam alles dulden en lijden”, met zulke gedachten vervuld, liet RIEDEL van den voorstevan van het schip zijne blikken over de groene bergen rondom *Menado* weiden. Met dankbaarheid aan God dacht hij aan de vele, gelukkig doorworstelde gevaren, aan de ongeschokte gezondheid, die hij nu reeds gedurende een jaar in Indië had genoten en dat hij thans in frissche kracht zijn arbeidsveld mocht aanschouwen. Straks bad hij: „Getrouwe Heiland! verleen mij Uwen bijstand, opdat ik als een getrouw getuige het Woord van uw Kruis krachtig moge verkondigen en laat deze arme blinde Heidenen, die Gij ook voor den dienst Uws Vaders met uw bloed hebt gekocht, vervuld worden met de erkenning Uwer zaligmakende genade.”

Terwijl hij in zulke gedachten verdiept stond, was eene boot het schip genaderd, waaruit een jongen behendig aan boord klom, in het gedrang roepende: „Of er ook twee toewan pandita (heeren leeraars) zich aan boord bevonden?” Broeder SCHWARZ, die hem het eerst bemerkte, riep hem toe: „Ja, zeg aan uwen heer, dat wij zijn aangekomen.” Fluks verdween het hoofd weër achter de verschansing en

pijsnel vloog dezelfde boot naar het strand. Een weinig later kwam eene grooter boot aanroeien, waaruit Br. HELLENDOORN zelf aan boord klom. Met tranen in de oogen omhelsde hij de beide zendelingen en heette hen, in naam des Heeren, hartelijk welkom. Maar verbaasd zag hij op, toen RIEDEL zijne gade bij de hand vatte, haar tot hem geleidde en zeide: „En ik breng terstond eene helpster mede.” — „Zóó veel te beter”, antwoordde HELLENDOORN: „Wij behoeven ook vrouwen voor den arbeid in het koninkrijk Gods!”

Aan de landzijde der stad met hare nauwe en morsige straten lag aan den breeden weg, die naar het Fort voert, Br. HELLENDOORN'S woning, door een zindelijk gehouden tuintje omgeven, dat met zijne blauwe kelkjes en andere bloemen onze beide broeders terstond aan het lieve vaderland herinnerde, waarvan zij thans zoo vele honderde mijlen verwijderd waren. Dààr wachtte de vrouw van HELLENDOORN hen op en was zeer verblijd, dat ook eene zuster was medegekomen, te meer nog, toen zij in haar eene landgenootte vond; want ook HELLENDOORN'S vrouw was van *Amboina* afkomstig. Beide vrouwen, met warme belangstelling voor de komst des Godsrijks beziel, sloten weldra een vriendschapsverbond, dat levenslang heeft stand gehouden. Woningen waren er destijds in *Menado* niet te huur. Daarom ruimden Br. HELLENDOORN en zijne vrouw eene kamer in voor de echtgenooten RIEDEL en eene andere voor Br. SCHWARZ, die zich dààr weldra te huis gevoelden.

Den volgenden dag lieten zij zich reeds voorstellen aan den Resident (1), den heer PIETERMAAT, een beschaafd man, die hen vriendelijk ontving en alle noodige ondersteuning beloofde.

De volgende dagen werden besteed, om zich met de innerlijke gesteldheid van de Minahassa bekend te maken. Men sprak van eene planmatige verdeeling der werkzaamheden; maar vooral werd de aandacht op de Christelijke scholen gevestigd, waarmede HELLENDOORN was begonnen en waarvoor hij inlandsche jongelingen tot onderwijzers opkweekte. De Regeering schonk daarvoor eenige tegemoetkoming. Deze zijne moerids (2) had hij bij zich aan huis en zijne chris-

(1) De Nederl. koloniën zijn in gouvernementen verdeeld, wier onderdeelen residentschappen genoemd worden. De resident van *Menado* staat onder den gouverneur der Molukken.

(2) Moerids is een Arabisch woord, uit die taal in de Maleische taal overgenomen en beteekent zooveel als leerlingen of kweekelingen.

telijke opleiding droeg schoone vruchten. Ook zijne vrouw had eenige inlandsche meisjes tot zich genomen, op welke de omgang met Christenen eene gezegende uitwerking had. Deze anakh pyära verzorgde zij met moederlijke liefde. Ook RIEDEL's gade, die zich reeds aan huis van ds. KAM in den omgang met inlandsche meisjes had geoefend, vond in dien arbeid voor het koninkrijk Gods veel genoeg.

Na 10 dagen oponthoud in *Menado* gingen de beide vrienden met Br. HELLEDOORN op reis, om de geschikste plaatsen voor hunne vestiging uit te kiezen. Zwarte stortregens bemoeielijkten hunne reis. De steile wegen werden daardoor zoo glibberig, dat zij meermalen in gevaar waren, met hunne paarden te vallen. Ook waren zij dikwijls doornat. Zij waren bezorgd voor hunnen leidsman, wiens gezondheid toch reeds was geschokt. Door de hoede des Heeren bleven zij voor ongeluk bewaard.

In *Lotta* werden zij door den Hoekoem besar met eene plechtige aanspraak ontvangen. Toen zij bij zijnen ambtgenoot te *Tomohon*, die hen vriendelijk herbergde, zich van drooge kleederen hadden voorzien en aan tafel zaten, bad deze hen, dat zij zich in zijne negerij zouden vestigen. Hij wilde terstond tot den bouw eener kerk en school overgaan, omdat zijne lieden zeer naar Christelijk onderwijs verlangden. „Wij hebben reeds eene school” voegde hij er bij „zoo wij maar een beteren meester hadden.”

Dewijl tegen den avond de hemel helder werd en de stralen der ondergaande zon de toppen van de bergen verguldden, besloten wij de school te bezoeken en werd den meester aangezegd, dat hij de kinderen in de school moest doen samenkomen. Met waardigheid trad de majoor — want alzoo werd hij wegens zijne deelneming aan den oorlog op *Java* genoemd — voor zijne gasten en geleidde hen, door een hoop nieuwsgierigen gevolgd, naar het Wachthuis, waar een mager man met verscheidene naden in zijn gelaat, in een versleten krijgsmansrok, een dozijn kinderen rondom zich had. Ook de kleeding der kinderen was hoogst armelijk. Dat was een zonderlinge onderwijzer! Gedurende den oorlog op *Java* had hij wat lezen en schrijven geleerd en deelde nu al dien schat van kennis aan de kinderen mede. Alle stukjes papier, die hij had kunnen machtig worden, had hij zorgvuldig met letters of woorden bekrabbeld. Wel moesten de uitkomsten van het onderzoek zeer onbevredigend zijn.

Den volgenden dag werd in *Sonder* slechts kort rust gehouden. Van den gedoopten hoofdman zeide men, dat hij zijn christelijk geloof voor *f* 600 had afgezworen. Gunstiger

indruk maakte op ons de Hoekoem toewah van *Kawangkoan*, die door Br. MULLER gedoopt was. Bij dezen vertoonden zich sporen van bekeering. Omdat deze negerij zeer onregelmatig gebouwd was, had de Resident bevolen haar af te breken en op eene andere plaats en naar beter plan te herbouwen. Daarbij zou tegelijk eene kerk en eene woning voor een leeraar gebouwd worden. Hij verzocht om zoodanig iemand.

Ook in *Tompasso* zou men gaarne één onzer gehouden hebben. Nog dringender bad men hierom te *Langowan*. In deze eerst onlangs gebouwde en van goede wegen voorziene negerij wilden velen zich laten doopen. Voor de vestiging eener zendingspost scheen deze plaats gunstig te zijn en daarom besloot Br. SCHWARZ zich hier neder te zetten.

Van *Kakas* verwachtten wij niet veel goeds. Hier werden juist in den laatsten tijd weder eenige *fosso's* gevierd. Nogtans had de hoofdman hier goeden moed en trachtte de schande zijner negerij eenigszins te bemantelen. „Wij Alfoeren,” zeide hij, „zijn allen blind, maar de Christenen „wandelen in het licht; want zij hebben het Boek, dat hun „dat alles zegt.” Hem werd hoop op aanstelling van eenen onderwijzer gegeven.

Intusschen was er eene prauw gereed gemaakt, die met krachtvolle roeiers bemand, ons over het meer zou dragen. Eerst legden wij in *Remboken* aan. Ook daar verlangde men een onderwijzer en beloofden eenigen ons een huis te zullen bouwen en anderen hunne kinderen getrouw ter school te zullen zenden. Van daar ging het verder over het meer. De schoone natuur en de blijde ervaringen stemden onze harten tot lof en aanbidding, zoodat ook onze mond er van overvloedige en ons Koraalgezag plechtig over den stillen waterspiegel klonk. De luisterende roeiers sloegen met hunne roeispanen de maat in het water. Wij naderden steeds meer het op den noordelijken oever gelegen *Tondano*.

RIEDEL wist, dat hier zijn arbeidsveld zou zijn. De Resident van *Menado* had het hem nadrukkelijk aanbevolen, zich hier te vestigen. Hoe klopte hem het hart, toen de prauw, de haven binnen geloopt, door den stroom nog sneller werd meêgevoerd. Ter linkerhand stond reeds eene kleine houten kerk. Niet ver van daar lag eene brug over den stroom. In hare nabijheid legde het ranke vaarttuig aan, omgeven door in het water spelende kinderen. Ook aan den oever verzamelden zich ras vele menschen, nog in dezelfde dracht, de *Tjidako*, vroeger reeds omschreven.

In het gouvernementshuis vonden onze zendelingen een

goed onderkomen. Om het terrein nauwkeurig op te nemen, vertoefden zij hier den ganschen dag. Zij vonden er eenige door Br. MULLER gedoopten, maar er heerschte diepe onkunde bij de gemeente. Ook de Heidenen verlangden te leeren. Eene school en schoolmeester uit *Ambon* waren er, doch het onderwijs bepaalde zich alleen tot een weinig lezen, schrijven en zingen. Van ander onderwijs was geen sprake.

Zoo werd den 29 Juni de reis van onderzoek geeindigd. Wel bewaard keerden de broeders naar *Menado* terug, terwijl *Tondano* als arbeidsveld door RIEDEL was uitgekozen.

Het vertrek derwaarts werd echter nog eenige weken vertraagd. De voornaamste reden van dat uitstel was, dat de broeders zich nog eerst in de kennis van de Alfoersche taal oefenden bij Br. HELLENDOORN, die door dagelijkschen omgang met zijne moerids in het spreken van die taal tamelijk bedreven was en een woordenboek dier taal van meer, dan duizend woorden vervaardigd had. Zoo hadden onze zendelingen juist in HELLENDOORN's huis de beste gelegenheid, om zich voor de hen wachtende taak te bereiden.

Eindelijk kwam de lang verwachte dag. Den 13n October ging RIEDEL alleen op reis, omdat er voor zijne vrouw in een draagstoel geene dragers waren te verkrijgen. Gesterkt door een hartelijk gebed in den vriendenkring reed hij vroolijk in de balsemgeurige morgenlucht de blauwe bergen te gemoet. Een der moerids en een gehuurde dienstknecht vergezelden hem. Een paar dragers volgden met zijne pakkaadje.

RIEDEL dacht nog vóór den avond in *Tondano* te zullen zijn; maar dewijl zijne pakdragers hem te *Tomohon* nog niet hadden ingehaald, besloot hij, tot groote vreugde van den Majoor, daar te overnachten. Toen hij 's avonds met dezen in de verlichte veranda zat, verzamelden zich vele nieuwsgierigen onder aan den trap rondom zijnen Amos, den hem vergezellenden moerid, dien zij bestormden met allerlei vragen. Een uit den hoop, die een weinig bedreven was in de Maleische taal, drong door de menigte heen en verlangde den pandita zelf te spreken. Hij was de oude soldaat met zijne litteekenen van sabelhouwen op zijn gelaat, dien wij reeds als schoolmeester beschreven.

„Mijnheer!” — zoo sprak hij — „ik weet zeer wel, dat gij blanken een boek hebt, waaruit gij uwe kennis put, of eigenlijk zijn het twee boeken. In het Nieuwe Testament heb ik zelf wel gelezen; maar het Oude Testament moet niet minder belangrijk wezen; want ik heb gehoord, dat daarin vermeld wordt, hoe de wereld ontstaan is. Sedert ik op

Java ben geweest, geloof ik niet meer aan de fabel van *Loemimoet* 1), maar zou toch gaarne weten, hoe de aarde en de menschen ontstaan zijn."

RIEDEL ging in huis en nam uit zijn koffer een Maleischen bijbel, las de scheppingsgeschiedenis voor in korte zinnen, die hij in het Alfoersch herhaalde en knoopte daaraan andere opmerkingen vast over den Onzienlijke, die zich aan de menschen volkomen bekend gemaakt heeft door Jezus Christus. De menigte luisterde met ingehouden adem. De oude krijgsman was zeer vereerd, toen hij den bijbel ten geschenke bekam, en de overigen beleden: „Zoo iets hebben wij nog nooit gehoord."

Den volgenden morgen ging het in de koele morgenlucht weder voorwaarts. Aan de rechter hand verhief de *Tampoesoe*, aan de linkerzijde de hooge *Massarang* zijne kruin. Eer nog de hitte drukkend werd, was de hooge doorgang tusschen beide bergen doorgetrokken en opende zich het uitzicht op het schoone meer, van groene velden en boschrijke heuveltoppen omgeven. Tegen 10 uren kwam RIEDEL den 14 Oct. 1831 te *Tondano* aan, waar de Resident het gouvernementshuis tot zijne beschikking stelde. Hier huisvestte hij zich, met behulp van *Amos* en zijn dienstknecht, eerst zoo goed hij kon.

Ras verspreidde zich het gerucht, dat de nieuwe *pandita* was aangekomen. Spoedig kwamen de beide majoors en lagere ambtenaren hem verwelkomen. Nadat deze waren vertrokken, ging RIEDEL naar de keuken, waar zijne beide jongens bezig waren, een eenvoudigen maaltijd gereed te maken. Om verschillende redenen, maar vooral om hunne onzindelijkheid was hun brouwsel voor een Europeaan niet om te gebruiken. RIEDEL moest dus zelf kok zijn, maar troostte zich met de gedachte, dat zijne hulpe hem spoedig van dien arbeid zou ontslaan.

Zij kwam dan ook 5 dagen later in een palankijn of overdekten draagstoel aan, vergezeld van Br. HELLENDOORN.

Behalve de dragers met het onontbeerlijkste huisraad,

1) Naar de Alfoersche legende kwam *Loemimoet*, eene dochter der goden, als kind in eene kleine kaan over de zee varen. Van de plaats harer geboorte had zij een hand vol zand meegenomen, die zij in het water wierp en daaruit ontstond het land in de *Mina-hassa*. Uit eene spleet in den grond steeg nu de priesteres *Karrima* omhoog, door wier vóórbidding *Loemimoet* van den Westewind een kind ontving, een zoon *Toar*. De priesteres scheiddehen, maar wist het zoo aan te leggen, dat zij later elkander weder ontmoetten en elkander niet kenden. Van hen zouden alle menschen afstammen.

waren ook eenige moerids meêgekomen, van welke er een aan de overzijde van het meer, in *Kakas* als onderwijzer zou worden aangesteld. HELLENDOORN bracht hem ^{er}derwaarts en RIEDEL en gade maakten het reisje mede. In het naburige *Langowan* was reeds 8 dagen vroeger een aangesteld. Br. SCHWARZ had zich daar nog niet kunnen vestigen, maar nog eerst weder eene zeereis naar *Batavia* ondernomen, om met de daar bestaande Hulpzendingsvereniging eene overeenkomst te treffen tot ondersteuning van de oprichting van scholen in de *Minahassa*. Eerst in April 1832 keerde hij terug en moest toen in *Kakas* voorloopig zijne woonplaats vestigen, tot dat zijne woning in *Langowan* gereed zou zijn. Maar hoe verbaasd was hij, toen hij bij zijne terugkomst bemerkte, dat de reeds vermelde, door HELLENDOORN opgekweekte onderwijzer reeds bij de 50 rein gekleede kinderen rondom zich had, die allen in die weinige weken reeds de letters geleerd hadden.

Nadat RIEDEL door Br. HELLENDOORN plechtig tot zijn ambt was ingezegend, keerde laatstgenoemde naar *Menado* terug

De Zondag kwam nu, waarop RIEDEL zijne openbare werkzaamheid zou aanvangen. Eene eenvoudige preek met het onderwerp; „Jesus is in de wereld gekomen, om zondaren zalig te maken”, had hij gereed gemaakt en zorgvuldig in het geheugen geprent. Met vurige gebeden voor het heil van zoo vele zielen, onder welke hij zou arbeiden, begroette hij den dag des Heeren. Maar zijne negerij bood hem geen Zondagsch-schouwspel aan. Vroeg in den morgen hoorde hij het gedreun van den rijststamper en zag later de lieden met hunne korven en gereedschappen uitgaan naar het veld, even als op andere dagen. Dit griefde hem, maar spoedig werd hij met diep medelijden vervuld, toen hij dat alles van zijne veranda lijdelijk moest aanzien.

Dáár ontwaart hij onder hen, die naar den arbeid gaan echter ook een man, dien hij reeds als Christen leerde kennen. Plotseling snelt hij den trap af en roept: Wel TOEMEWA! durft gij heden gaan arbeiden?” „Ja wel mijnheer!” antwoordt de aangesprokene, „als mij maar geen kwaad voor- teeken bejagent”. „Hoe? gij wilt een Christen zijn en zijt ook nog Heidensch bijgeloovig? Maar bedenkt gij wel, welk een dag het heden is?” — „Ik geloof, dat het geen ongelukkige dag is”, antwoordt gene. — „Neen het is geen ongelukkige, maar een zeer gelukkige dag, de dag van onzen Heer J z a E l m e s c h, die u wil zalig maken, de Zondag aan de openbare verheerlijking van God gewijd!” — „Ach

zóó", antwoordde hij, na eenig dralen, „ik meende, dat het gisteren Zondag geweest was." — „Nee, 't is heden Zondag en daarom laat den arbeid na en ga naar de kerk". — „Maar mijnheer! ik moet immers arbeiden. De lieden van mijne arbeidersvereeniging zijn allen straks uitgegaan naar het veld". — „TOEMEWA een Christen mag op den Zondag niet arbeiden".

Dit laatste werd zoo beslissend gezegd, dat de Alfoer niet durfde tegenspreken. „De p a n d i t a is een gestreng heer", zeide de man, maar keerde naar zijne woning terug en verhaalde het aan anderen.

Het uur der godsdienstoefening werd den inwoners door een tifa, een kleinen trommel aangekondigd. Maar hoe teleurgesteld was RIEDEL, toen hij in de kleine houten kerk slechts de hoofden der negerij met hunne vrouwen en eene hand vol menschen vond, nog geen $\frac{1}{10}$ dergenen, die hier gedoopt waren. Het gezang der gemeente klonk zwak. Wel werd de preek oplettend aangehoord, maar welligt meer uit nieuwsgierigheid, dan uit heilsbegeerte. 't Was een moeielijk begin. Maar des te vuriger bad RIEDEL: „dat het den Heer mocht behagen in deze doodsbeenderen door zijn Heiligen Geest nieuw leven, het ware leven te wekken en in dit oord zijn Koninkrijk uit te breiden".

Toen RIEDEL er daarna naar vernam, waarom er zoo weinig menschen ter kerk geweest waren, hoorde hij, dat velen wel niet geweten zouden hebben, dat het Zondag was, maar ook nog velen in hunne hutten op de S a w a h s, rijstvelden woonden, dewijl de rijstooft nog niet was afge-
loopen.

Maar nog pijnlijker ervaringen zou hij opdoen. De Tandaneezen waren berucht door hunne diefstaligheid en onmatig palmwijn drinken. In grove zedeloosheid deden zij voor de andere Alfoeren niet onder. Avond op avond verstoorde het woest getier van bedronkene, luid gillende jongelieden de rust en huiselijke godsdienstoefening van RIEDEL's klein gezin. Ruwheid en wanorde heerschten wijd en zijd. Twist in de woningen en echtscheidingen waren aan de orde. Daarbij bevonden zich onder de Alfoeren vreemde bestanddeelen, die de zedelijkheid niet verbeterden, eenige Chineezen, de Joden op de eilanden van den Indischen Archipel, sluwe kooplieden; Mohammedanen, van welke een voor eenige stukken katoenen stof de dochter van een paar gedoopte ouders kocht en eenige kleurlingen, uit Europeesch bloed gesproten, van welke een 60jarige eene vrouw van 15 jaren kocht voor een oud geweer en 10 flesschen arak.

Daarbij heerschte het domste bijgeloof zoowel onder de Christenen als de Heidenen. Van de laatste waren de Walian's het sterkst tegen de verkondiging van den nieuwen godsdienst, omdat zij wel inzagen, dat bij het doordringen der Europeesche beschaving hunne belangen zouden worden benadeeld. Wat al hinderpalen RIEDEL in den weg stonden! „Elk begin is moeielijk” dacht hij en liet zich niet ontmoedigen. Hij had de kracht van Gods genade duidelijk aan zich zelven ondervonden. Daarom durfde hij van haar ook de bekeering van deze Heidenen hopen.

XI.

Eerste uitstrooiing van het Evangelie-zaad.

Het werk der eerstvolgende jaren was een zaaien in hope. RIEDEL bemoeide zich vooral met het opkomend geslacht. Hij vond er de school in zeer treurigen toestand en den onderwijzer op verre na voor zijn taak niet berekend, te minder, omdat deze de taal der Alfoeren niet verstond en de kinderen niet ver genoeg gevorderd waren, om de Maleische taal te verstaan. Hierop greep RIEDEL krachtig in. Gedeeltelijk onderwees hij zelf de kinderen, om den meester te toonen, hoe hij moest onderwijzen en nam ook dezen tot zich, om hem de ontbrekende kennis bij te brengen. Wel oordeelde hij, dat de Maleische taal de kerk- en school-taal moest zijn, maar legde zich toch ook met ijver toe, om zich van de volkstaal te leeren bedienen. Nu zijn er verschillende tongvallen van laatstgenoemde taal, die zoo zeer uiteenloopen, dat een Tondanees reeds in het niet ver verwijderde *Tomohon* aan zijne uitspraak als een vreemdeling herkend wordt. In welke van beide dialecten moest de Evangelieverkondiging geschieden? En hoe lang zou het duren, voor men een gedeelte des Bijbels tamelijk in die taal had overgezet? Maar in het Maleisch lagen de Bijbel, een herzingboek en verschillende schoolboeken gereed. Door middel der Maleische taal was ook de Europesche beschaving tot hiertoe dit volk bekend geworden. Door 't gebruik van die taal bleef de zending hier samenhangen met den arbeid der

overige zendelingen op de eilanden van den Indischen Archipel — ziedaar zoo vele gronden, die er voor pleitten, om de Maleische taal tot kerk- en school-taal te maken. Hij bediende zich echter ook van de Alfoersche taal en daarop rustte zegen.

Zijne zorgen voor de school droegen ras goede vruchten. De kinderen leerden de eene bijbelsche geschiedenis na de andere steeds beter verstaan, waartoe de vragen in het Alfoersch veel bijdroegen. RIEDEL wist de harten der kinderen te winnen, waardoor die vroeger schuwe en vreesachtige kleinen weldra vertrouwelijk hem naderden en zelfs de hand gaven. Hij werkte vooral aan de ontwikkeling en veredeling der meisjes. Zou er in de huizen der Alfoeren reinheid en orde komen, dan moest in de eerste plaats de vrouw daarvoor gewonnen worden.

RIEDEL's voortreffelijke gade nam daaraan een zeer werkzaam aandeel. Zij liet in de negerij bekend maken, dat zij des Zondagsnamiddags ook de vrouwen wilde onderrichten en had reeds den eersten Zondag eene talrijke vrouwenschaar rondom zich. Deze betoonden zich zeer leergierig, leerden spoedig een aantal letters en de bijbelsche geschiedenissen, die RIEDEL's gade haar verhaalde. Maar dat ging slechts weinige Zondagen alzoo. De W a l i a n s vreesden haren invloed en brachten vele bezwaren in tegen de nieuwe leer, als strijdig met de voorvaderlijke zeden en gebruiken. Zij zeiden tot de mannen, dat, ging dit zoo voort, de vrouwen hun spoedig niet meer ondergeschikt zouden wezen en daardoor verminderde het getal der vrouwen weldra zoo, dat de vrouwenschool moest worden gesloten.

Beter ging het met de naaischool, die twee malen 'sweek door RIEDEL's vrouw werd gehouden. De noodzakelijkste uitgaven voor garens en naalden, die, bij den hoogen prijs dier artikelen dáár te lande, niet gering waren, werden bestreden door hunne niet te ruime inkomsten. Maar RIEDEL en zijne vrouw getroostten zich gaarne die opoffering, indien zij op deze wijs maar iets konden doen voor de komst des Godsrijks. Onder dezen handenarbeid werden aan de meisjes de Christelijke heilswaarheden ingeprent. De naaischool gedijde nog beter, omdat reeds vroeger inlandsche vrouwen ook meisjes rondom zich hadden verzameld, om haar in het netten breiën en korven van bamboe vlechten te onderwijzen. Hadden die samenkomsten wel eens een verdacht karakter, het Christelijk-godsdienstig karakter, dat aan de naaischool ten grondslag werd gelegd, moest op de bevolking een gunstigen invloed uitoefenen.

Daarbij had RIEDEL's vrouw de handen vol met de verzorging harer huishouding, waaraan in Indie veel meer moeite verbonden is, dan onze huismoeders wel meenen. De meeste werkzaamheden, die in Europa door dienstboden worden verricht, moest zij zelve waarnemen. In het eerst waren bij RIEDEL twee moerids. De een moest om zijne ongeneeslijke luiheid worden weggezonden, terwijl de andere, AMOS, RIEDEL's gade grooten dienst bewees in de huishouding.

Hoe verblijdend deze naaischool zich ontwikkelde, zoo had toch RIEDEL's vrouw er veel mede te doen. Immers vele van die Heidensche meisjes kwamen zoo, dat zij genoodzaakt was, haar eerst te reinigen, hetgeen de goede vrouw met de grootste zachtmoedigheid deed. Dan nog waren velen zeer diefachtig. „Zeg eens KARIMENGA, wat bergt gij daar onder uwe kabaai?” moest zij reeds in eene der eerste lessen een meisje toevoegen, dat met een stuk katoen heimelijk de deur wilde uitgaan. „Heb ik u niet gezegd, dat de dieven niet zullen ingaan in het rijk van God?” sprak zij, terwijl zij het meisje het ontvreemde stuk afnam. Dit liet dat alles zonder te blozen geschieden. Maar ook hare liefderijke vermaningen baatten niet veel.

Stelen zit den Alfoer in merg en bloed. Men moest op alles letten, als er slechts een Alfoer in huis was. Nogtans zag RIEDEL gaarne, dat men hem bezocht. Hij trachtte hen daartoe te bewegen, maar de meesten durfden niet komen. Hij ging nu zelf met zijne vrouw hen bezoeken, maar toch was het zeer moeielijk, op vertrouwelijken voet met hen te geraken.

Wel werkte de nieuwe leer met onweêrstaanbaren drang op de bevolking van *Tondano*, maar toch bleek het menigvuldig, dat zij nog niet zoo veel doordringende kracht uitoefende, dat zij den Heidenschen zuurdeesem geheel verdrong. Dit bleek vooral bij een fosso, dat in de nabijheid van RIEDEL's woning werd gevierd en waarbij het weder eenige dagen woest en schaaniteloos toeging. Zelfs waren de kinderen gedurende die dagen niet ter school te krijgen en zulke feesten noemden die verblinde Heidenen dan nog de schoonste dagen huns levens! . . .

Stil en in zich zelf gekeerd stond RIEDEL met bedroefd hart tegen over zulke gebeurtenissen. Wel zag hij zich op een moeielijk arbeidsveld geplaatst. Het was voor de zinnelijke Alfoeren streelend, dat hunne godsdienstige gebruiken tot zulke woeste vermaken aanleiding gaven. Overigens waren velen, even als de kinderen dezer wereld, volmaakt onverschillig op het stuk van godsdienst.

Daardoor bleef ook de kerk des Zondags bijna altijd ledig, hoewel toch de rijstooft lang afgeloopen was en door de schoolkinderen het aanbreken van den Zondag altoos in de negerij werd bekend gemaakt. RIEDEL vond zelfs geene gelegenheid, om op deze lieden godsdienstige indrukken te maken. Lang peinsde hij er over, hoe hij deze netelige zaak zou aanvatten.

Zoo braken de December-dagen voor Kersttijd aan. Of-schoon ook de boomen reeds overal begonnen uit te botten en de jonge rijstvelden reeds het licht groene gewaad aantrokken, geestelijk lag *Tondano* nog in den winterslaap, terwijl in de zichtbare natuur de winter dáár nooit zijn looden scepter voert. Dikwijls zag men de lange, magere gestalte van den zendeling eenzaam wandelen. Peinzend zwierven dan zijne blikken in de verte. Werktuigelijk hield hij de pijp, zijne onafscheidbare gezellin, in den mond en blies dan groote rookwolken uit. „Hoe moet gij het toch aanleggen, om deze lieden te naderen?” die vraag hield hem voortdurend bezig.

Maar de liefde is vindingrijk. Op zekeren dag komt RIEDEL opgeruimd te huis. „Ik heb er iets op gevonden” zegt hij tot zijne vrouw. „Wij moeten deze menschen door een of ander middel zien te lokken. Spoedig breekt het kerstfeest aan. Daarvoor moest gij nu zoo vele echt Duitsche kerstkoeken zien te bakken, als u mogelijk is. Deze moeten het lokaas uitmaken.” De goede vrouw was aanstonds bereid, hoewel zij die uitgaaf van haar niet te ruim weeggeld moest bekostigen. Maar nu deed zich de zwaarigheid voor, dat in geheel *Tondano* die soort van meel niet was te verkrijgen, waarvan doorgaans deze koeken in Duitschland worden gebakken. „Nu, neem dan slechts rijstmeel” sprak RIEDEL. „De koeken daarvan zullen dezelfde uitwerking doen.”

Vóór het kerstfeest was RIEDEL in de school ijverig bezig om den kinderen de geschiedenis van 's Heilands geboorte te leeren. Ook leerde hij hun een kerstlied zingen. Daarenboven liet hij in de negerij bekend maken, op welken dag het groote feest der Christenen aanving. Reeds 's avondstevoren zou hij het inleiden vóór het Gouvernementshuis. Men zou slechts komen om te hooren. Op den namiddag van den eersten dag liet hij de aanzienlijksten noodigen, om zijne gasten te zijn. Wie overigens nog wilde komen, zou welkom zijn.

De dagen vóór het feest was RIEDEL's vrouw ijverig bezig, om zoete rijstkoeken te bakken, die door de inboorlin-

gen voor eene lekkernij worden gehouden. Zij berekende niet angstig, hoe veel het haar zou moeten kosten, noch dat zij er later zuinig om zou moeten zijn. Met blij gelaat aanschouwde zij den steeds aangroeienden hoop en dacht er bij: „Wellicht gelukt het ons, met dit aas menig vischje te vangen in het net van Gods koninkrijk.” Intusschen liep RIEDEL zijne kamer op en neder, zijne preek te overdenken en te overleggen, hoe hij den volgenden namiddag zijne gasten op de beste wijs zou bezig houden.

Den avond voor het feest verzamelden zich de schoolkinderen voor het Gouvernementshuis. RIEDEL schaarde hen in een halven cirkel rondom zich. Vele nieuwsgierigen waren mede opgekomen. Nu werd het kerstlied gezongen; vervolgens door eenige kinderen de geschiedenis van 's Heilands geboorte in het Maleisch verhaald en op menige vraag, die RIEDEL deed, goed geantwoord, zoodat menig vader en moeder verbaasd stonden over de geleerdheid van hunne kinderen. RIEDEL nam deze gelegenheid waar, om te spreken van den Zoon Gods, die uit liefde ook voor de Alfoeren mensch was geworden en ook hun Heiland en Verlosser wilde zijn. Ten slotte verzocht hij hen, den volgenden morgen in de kerk te komen, waar zij meer daarvan zouden hooren.

Werkelijk liep de kerk den volgenden morgen vol. Maar nog grooter was de toeloop des namiddags; Christenen en Heidenen kwamen, zoodat men de ruimte der Veranda te baat moest nemen, om allen onder dak te brengen. Van de rijstkoeken bleef er niet eene over en de meermalen gevulde koffiekas was telkens weér geledigd. RIEDEL zat als een vader te midden zijner kinderen en verhaalde hun een en ander van zijn ver verwijderd vaderland, waarin velen zoo groot belang stelden, dat menig een met den mond half open luisterend, voor eene wijle zijn rijstkoekje vergat. RIEDEL verhaalde hun, dat in dezen tijd de velden in zijn vaderland met sneeuw, die hier onbekend is en hij hun moest verklaren, overdekt zijn; dat de heesters en boomen alle bladeren hebben verloren; dat de stroomen en meeren door de koude zoo hard aan de oppervlakte zijn geworden, dat men er op kan gaan en zelfs met paarden en wagens over rijden. Hij sprak verder van de kachels, om de kamers te verwarmen, van de zeer korte dagen en lange winternachten. Dat alles kwam velen onbegrijpelijk voor, doch de Majoor bevestigde zijne woorden, door te zeggen: „Daaraan mocht niemand twifelen; want alle orang poetih, blanke menschen, stemden daarin overeen.” De aandacht werd nog hooger gespannen, toen RIEDEL verder verhaalde, dat de door koude

verstijfde zaavelden op de komst van de lente wachtten en dan omgeploegd en bezaaid werden. Hij vroeg naar den akkerbouw der Alfoeren, vergeleek hunne gewoonten met die der Europeanen en kwam zoo ongezocht tot het spreken over den godsdienst der Christenen. Hij bediende zich daarbij van de Alfoersche taal, zoo goed hij kon. Ontbrak hem een woord of werd hij niet verstaan, dan hielp de Majoor hem de Maleische uitdrukking in het Alfoersch vertolken. Eer men er aan dacht, was het avond geworden en ging de vergadering zeer vergenoegd uiteen. Spoedig daarna werd in alle woningen van *Tondano* met grooten ophef van den vriendelijken pandita gesproken. Maar RIEDEL en zijne vrouw dankten God, die het hun had doen gelukken, het vertrouwen dezer Heidenen te verwerven.

Op den tweeden kerstdag werd voor de eerste maal te *Tondano* het Heilig Avondmaal bediend. RIEDEL schreef er van: „Het getal dergenen, die aanzaten, was klein; want wij waren slechts 7 personen, maar gevoelden toch, dat de Heer geestelijk in ons midden was en onze harten tot Hem trok. Er waren ook nog vele anderen tegenwoordig, die deze heilige handeling nog nimmer gezien, maar toch in hunne harten iets gevoeld hadden, hetgeen zij niet in woorden konden uitdrukken. Moge deze eenvoudige plechtigheid ten gevolge hebben, dat velen begeerig worden, ook onderwijs te ontvangen.”

Ook op den nieuwjaars-morgen was de kerk wêer vol, en waren allen in het wit of rood gekleed, terwijl zij op het kerstfeest, waarop toen minder was gelet, in zwarte kleederen waren verschenen. Die onnoozele, slecht onderwezene Christenen meenden, dat de Christus op het kerstfeest gestorven en op den nieuwjaarsdag opgestaan was. Daarop berustte de keus van de kleur der kleederen. Het bezoeken der kerk op deze dagen werd voor een voornaam kenteeken der Christenen gehouden, waaruit de getrouwe opkomst in de kerk zich alzoo, zeer teleurstellend voor RIEDEL, liet verklaren.

Daarbij kwamen nog een paar andere teleurstellingen. Op den eersten kerstdag waren de graven van de Christenen alle met kalk wit gemaakt. Men beleed, dat men dit deed, om voor het volgende jaar dreigende krankheden van de gezinnen der afgestorvenen af te wenden; want zeide men, op den eersten kerstdag komen de zielen der afgestorvenen uit hunne graven en zouden vertoornd worden, zoo hunne graven niet wit gemaakt waren en krankheden of dood tot hunne nog levende aanverwanten zenden. Men schaamde zich niet eens over dit bijgeloof

Op den nieuw-jaarsdag ging het recht Heidensch toe. De Christenen vierden dien dag niet veel beter, dan de Heidenen. Er werd onmatig gegeten en gedronken. Des avonds vermengde zich het woest getier van bedronkene lieden met het krijschend gegil der dolzinnige dansers en namen ook velen der zoogenaamde Christenen aan die Heidensche vreugdebedrijven deel.

„Elk begin is moeilijk” sprak RIEDEL in zich zelf, toen hij den eerstvolgenden Zondag uit de bijkans ledige kerk zeer teleurgesteld naar zijne woning terugkeerde.

XII.

Riedel's eigene woning en huiselijk leven. Zijne aanvankelijke werkzaamheid op plaatsen, buiten de grenzen van Tondano gelegen.

Wij weten niet, hoe lang RIEDEL en zijne vrouw in het Gouvernementshuis gewoond hebben. Ons ontbreken de berichten uit het jaar 1832 tot aan den herfst van 1833. Om trent dezen tijd treffen wij hem aan in een eigen huis. Aanvankelijk had hij een nieuw huis willen laten bouwen, gelijk Br. SCHWARTZ in *Langowan* deed, maar vond eene woning, die met eenige verandering doelmatig kon worden ingericht. Dit huis was het eigendom van den Majoor, van wien RIEDEL het voor *f* 525 kocht. Het was geheel in den gewonen trant op palen van 12 voet hoog gebouwd en wel wat laag, maar hecht en stevig. Een paar vertrekken, eene keuken en een kelder, de laatste met den grond gelijk, moesten nog aangebouwd worden. Dit bedroeg nog *f* 500. Daarbij was een tamelijk stuk grond, dat met eene haag van wilde rozen omgeven en met ooftboomen beplant werd. Vóór het huis werden rozen- en andere bloem-perken aangelegd, waar menige bloem hem aan het lieve vaderland herinnerde, maar die door de keerkringszon gekoesterd veel grootere groei-kracht ontwikkelde. Een goede trap leidde naar de ruime veranda, waarmede de zijgevel, naar de wegzijde toegekeerd, voorzien was. Uit de veranda kwam men door eene deur in het

voorvertrek, dat de geheele breedte van het huis besloeg. Hier stonden slechts eenige tafels en stoelen. Van dit vertrek werd gebruik gemaakt, als er lieden kwamen om RIEDEL te bezoeken en men in de koele avondlucht bij het licht eener hanglamp in de veranda niet verkoos te zitten. Door gordijnen beschutte men zich daar over dag tegen de zonnestralen. Op het rasterwerk rondom de veranda stonden bloempotten. Het geheel gaf ieder een aangename indruk van netheid, die terstond in het oog viel.

Uit het voorvertrek, dat ook tot eetzaal diende, voerde een donkere gang aan de eene zijde naar eene slaapkamer, aan de andere zijde naar de kamer van RIEDEL's vrouw en eindigde in eene achtergaanderij, waarvan men aan de eene zijde in RIEDEL's studeervertrek trad, terwijl daar tegenover een trap naar den benedengang leidde, die toegang verleende tot een badkamertje, de keuken en den kelder. Alles was van hout gebouwd. Metselaars waren er destijds in de *Minahassa* niet. Midden in de keuken stond eene met aarde gevulde kist, die tot vuurhaard diende en dewijl er geen schoorsteen kon opgemetseld worden, moest de rook zich in den gang door een houten koker een uitweg banen. Aan het einde van den benedengang lag het badkamertje, dat men in Indië niet kan missen. Verder waren nog eenige hokken aangebracht. Aan de doorgaans vrij rondlopende varkens wilden deze gevangenissen eerst niet bevallen. De hoenders wilden er zich geheel niet aan gewennen, maar overnachtten op het dak of in de boomen. Later werd er nog een paardestal bijgebouwd, toen RIEDEL zich dikwijls buiten de negerij moest begeven.

Achter de woning lag de moestuin, waar alle Europeesche groenten verwonderlijk tierden. RIEDEL zag dit met dankbare blijdschap. Onder zijne boomen in den hof waren ook citroen- en chinaasappel-boomen, die met hunne verblindend witte bloesems en gouden vruchten tusschen de glinsterende donker groene bladeren, een fraai schouwspel opleverden.

Ook de banaan met zijne groote bladen en de mangoboorn ontbraken niet, die hunne kostelijke vruchten voor den eenvoudigen disch leverden. De heg, die reeds in het eerste jaar dicht en groot geworden was, droeg op alle tijden van het jaar geurende rozen.

Van de woning slaan wij een blik op de huishouding. Deze was vermeerderd. Het echtpaar was een knaapje geboren, dat den naam van FRITS ontving. Het groeide voorspoedig op, terwijl het wit blanke hoofdhaar des kinds de Alfocren verbaasde.

Nog was het gezin op andere wijs vergroot. Hadden HELLENDOORN en vrouw eenige jongens en meisjes in huis opgenomen, om hun eene Christelijke opvoeding te geven, hetzelfde deden RIEDEL en vrouw. Bij het treurige familielevens der Alfoeren was deze maatregel van groot belang. De verpleegden genoten voeding en kleeding, maar moesten daarvoor ook huiswerk verrichten. De anakhyära (meisjes) moesten wasschen, striken, naaiën en breiën. Dewijl men in de heete landen dikwijls van kleederen moet verwisselen, zoo is daar met den wasch nog veel meer te doen, dan bij ons. De moerids (jongens) moesten in de keuken helpen, rijst en maïs stampen, hout halen, banaanbladen snijden, daar het dak dikwijls herstelling vereischte, tuinarbeid verrichten en het vee verzorgen. Behalve de voeding en kleeding ontvingen deze daarvoor maandelijks nog eene kleine som geld, om tabak te koopen, ten einde het kouwen van den pinang na te laten.

Veel moeite getroostten RIEDEL en vrouw zich, om deze kinderen Christelijk op te voeden. De omgang met hen was niet altijd aangenaam. Er vielen meermalen onaangenaamheden voor, die voor het echtpaar ware oefeningen in geduld en zachtmoedigheid waren. Daarenboven waren RIEDELS inkomsten niet ruim, wel toereikend voor één persoon, maar niet voor eene huishouding. Het was dus een hoog te waardeeren werk van Christelijke liefde, dat RIEDEL en gade zich zulke groote ontheringen blijmoedig getroostten, om aan eenige kinderen in hun eigen huis eene Christelijke opvoeding te geven.

Menigmaal was RIEDELS toestand ontoemdigend. Dikwijls moest hij denken: er was nog wel veel goeds voor het koninkrijk der hemelen tot stand te brengen, zoo het mij slechts niet aan de middelen ontbrak. Maar zoo lang de edele man nog slechts één gulden in huis had, wendde hij dien bereidwillig aan, om het heil der hem toevertrouwde zielen te bevorderen. Weldadigheid was een schoone trek van zijn karakter, dien hij van zijnen vader geërfd had en deze was tot volkomenheid ontwikkeld, nadat hij zich geheel had toegewijd aan den Heer en Diens heilige zaak. RIEDEL was geen alledaagsch mensch, die met bekrompen geest altoos eigene behoeften angstvallig berekent. Neen, door geheel zijn leven loopt een trek van edele zelfverloochening heen, sedert hij den Verlosser gevonden en zich aan Hem toegewijd had. Altijd was het zijne leuze: „Alles voor Hem!” En dat ook de vrouw, die de Heer hem had beschikt, even zoo gezind was, daarvoor dankte hij God dikwijls.

Uit het gezegde blijkt, dat in de woning van den zending geene weelde heerschte. Om slechts iets te noemen: eene klok was er niet. Men moest naar de zonshoogte alles regelen. Ontbrak het niet aan dagelijksch voedsel, omdat men op de wijze der inlanders leefde, men moest vele dingen ontberen, die voor een in *Indië* levenden Europeaan behoefte zijn. Onder meer, weigerde RIEDEL zich een nieuwen rok aan te schaffen, toen de uit Europa medegebrachte kleedingstukken versleten waren. Hij maakte zich zelf een groven rok, om de uitgaven, daarvoor benoodigd, tot edeler doeleinden te besparen.

In de eerste jaren zijns verblijfs te *Tondano* kwam er voor hem nog eene zware beproeving bij, toen hij door galkoortsen, die in 1832 in de *Minahassa* alom heerschten en menigeen wegnamen, ook op het krankbed werd geworpen. Bij die gelegenheid stak het Heidendom het hoofd weêr omhoog. Met allerlei misbaar gaven de *Walian*s voor, dat zij den Boozen Geest, die deze krankheid veroorzaakte, uit de negerij zouden verdrijven, maar, gelijk te denken is, het baatte niet. RIEDEL zelf was den dood nabij geweest, had zich voorbereid op zijn einde en de zijnen Hem aanbevolen, „die een Beschermer der weduwen en Verzorger der weezen is.” Maar hoe grooten lust hij ook had, om af te scheiden en bij den Heer te zijn, zoo meende hij toch, dat het om der Heidenen, vrouws en kinds wille beter zou zijn, nog wat in dit lichaam te vertoeven. En hierom smeekte hij den God zijns levens. Na zijne herstelling deed hij ernstige stappen bij het ZGschap, om de toekomst van vrouw en kind meer verzekerd te zien.

Bij al zijne bezwaren was zijne stille en zachtmoedige vrouw hem tot eene krachtige vertroosting. Met vroolijken geloofsmoed gaf zij alles wat zij had, voor de eere des Heeren. Nog dikwijls heeft zij daarna zoete rijstkoeken gebakken, om de *Tondaneezen* te lokken tot een heilzaam gesprek op den Zondagnamiddag en menigen gulden heeft zij voor naalden, vingerhoeden en garens van haar weekgeld besteed, om de naaischool aan den gang te houden. Ja, als zij geen geld daarvoor had, verkocht zij meermalen iets van hare eigene zaken, om het benoodigde voor hare zóó heilzaam werkende school te bekomen. Zoo drong hem en haar de liefde van Christus! Geëerde lezer! wat doet gij voor het Godsrijk ???

Om eene duidelijke voorstelling van RIEDELS huisehijk leven te geven, moeten wij den lezer doen opmerken, dat de leefwijs in *Indië* anders is, als bij ons. De het geheele

jaar even lang blijvende dag werd, niet als bij ons, door één hoofdmaaltijd in twee deelen verdeeld, maar men had twee maaltijden, den een 's morgens en den ander 's avonds. 's Morgens vóór zes uren gaat de duisternis van den nacht, na eene korte schemering, in het helder daglicht over. Op dat uur waren allen opgestaan en hadden zich gewasschen, hetgeen bij de verpleegden eerst veel moeite kostte. Dan kwam men in het voorvertrek bijeen, waar RIEDEL een gedeelte uit den Bijbel voorlas, verklaarde en bad.

Vervolgens werd er door de volwassenen koffie gedronken, die hier overvloedig is, maar ontvingen de kinderen rijst en brij. Na het ontbijt ging RIEDEL in de school en toen FRITS 3 jaren was geworden, ging hij reeds geregeld met zijn vader mede. Intusschen bereidde de vrouw den eersten maaltijd, die kort na 8 uren werd gebruikt. Rijst in kokend water gezwollen en op een zacht vuur langzaam gaar gestoofd, mocht geen morgen ontbreken. Groenten had men het geheele jaar door in overvloed. Deze werden met kokosolie toebereid. Daarbij had men gewoonlijk óf visch óf eieren, zelden vleesch. Daarna ging ieder aan zijn arbeid. Te 3 uren werd er thee gedronken. Des avonds te 6 uren werd weder een soortgelijke maaltijd gebruikt. Daarna volgde het onderricht der kweekelingen en te 9 uren werd het dagelijksch werk besloten met gebed en dankzegging.

Deze regelmatige verdeling van den dag werd echter meermalen verbroken, als RIEDEL de buiten afgelegene negerijen ging bezoeken. Wij zeiden reeds, dat zich te dier tijde alom in de Minahassa een verlangen naar een beteren toestand openbaarde, weshalve men in eenige negerijen reeds scholen op eigen kosten had opgericht.

Onze zendelingen hadden, onder geleide van Br. HELLENDOORN, dan ook met juisten blik gezien, dat dit verlangen een geschikt aanknoopingspunt kon worden voor de bekeering der bevolking tot het Christendom. Om over deze zaak te spreken, was SCHWARZ naar *Batavia* gereisd en had het Hulp-ZGschap aldaar tot oprichting van scholen en onderhoud van meesters eene bepaalde som toegezegd. Wel was deze voor een begin toereikend, maar niet groot genoeg, om onderwijzers aan te stellen in alle negerijen, die er een verlangden.

In het eerste jaar had RIEDEL over drie zulke negerijen het opzicht, t.w. *Tomohan*, *Laloempej* en *Kapataran*. In beide laatstgenoemde bestonden reeds Christelijke gemeenten. In *Laloempej* was deze door Br. LAMMERS verzameld; de andere dagteekende van den tijd der Oost-Indische Compagnie.

Deze beide negerijen liggen aan de andere zijde van den berg *Lembeäng*, die het meer aan de oostzijde begrenst, niet ver van de zee.

De reis derwaarts werd in eene blotto ondernomen, waarmede de kleine negerij *Touliänkitjil* in een uur werd bereikt.

Van daar moest men langs een moeiëlijken weg het steile gebergte beklimmen. Was de top eenmaal bereikt, dan beloonde het verrukkendst overzicht wel deze moeite. De verder bergafwaarts leidende weg was nog moeiëlijker en bij regenachtig weêr niet zonder gevaar. De eerste negerij aan gindsche zijde van den *Lembeäng* heette *Kombi*, een hoop huizen in een dicht bosch, waar zelfs de geringste sporen van beschaving ontbraken en de menschen zeer onrein en slechts weinig meer waren, dan dieren.

Beter was het in *Laloempej*. Dáár was Br. LAMMERS dikwijls van *Kema* overgekomen en had ervelen gedoopt. Nogtans waren deze bezoeken te kort geweest, dan dat de Christenen dáár in de kennis der waarheid zouden hebben kunnen vorderen. Nu waren er 7 jaren verloop, waarin zij geen leeraar gezien hadden. De onkunde was daardoor zeer toegenomen. Deze negerij ligt overigens schilderachtig in eene boschrijke bergkloof, wier klippige rotswanden boven de kruinen der boomen omhoog steken. De meester uit *Ambon*, die hier de school bestuurde, behoefde zelf leiding en veel toegevendheid. Even zoo was het met zijn ambtgenoot te *Kapataran*.

De weg derwaarts voerde ook berg af- en opwaarts over steenachtig bergland. *Kapataran* ligt in een klein dal. De Christenen dáár waren een hoop Heidenen geworden met afzonderlijke bijgeloovige gewoonten. Velen kenden zelfs den naam van den Heiland niet meer; ook in onzedelijkheid wedijverden zij met de Heidenen. Vroeger was deze negerij aanzienlijk geweest, maar later allengs in getal van inwoners afgenomen. Daar kon de onderwijzer ook niet veel doen. Daar was de werkring nog moeiëlijker, dan op plaatsen, waar het Christendom geheel onbekend was. Grootte krachtinspanning zou hier juist op hare plaats zijn geweest.

Weldra kwamen nog andere negerijen er bij, waar reeds scholen waren opgericht. Eens kwam er van eene gemeente eene dringende bede om eene onderwijzer. Geld tot bezoldiging was niet voorhanden. Maar RIEDEL zond een van zijne moerids, wien hij de kleeding en de gemeente den kost zou geven. Het aantal scholen in de een halfuur van de zee gelegene negerijen wies weldra zoo aan, dat tot het bezoeken daarvan verscheidene dagen vereischt werden.

Zoo ontsloot zich voor RIEDEL een uitgebreide werkring, niet minder moeielijk, dan die te *Tondano*. Dikwijls ook was het niet aangenaam, die schare van kinderen te aanschouwen, want doorgaans waren zij slecht gekleed en morsig. Ook stoven zij somtijds schuw uit elkander, als de *pandita* kwam, om de maat van hunne kennis en ontwikkeling te onderzoeken. RIEDEL poogde echter de harten der kinderen te winnen en nam tot dat einde dikwijls zakken vol noten van den *Lansaboom* mede. Bij een volgend bezoek waren de kinderen dan vertrouwelijker. Ook oefende hij alzoo door de kinderen invloed uit op de hunne ouders.

Het geheele gebied, waarover RIEDEL de verantwoordelijkheid op zich had genomen, omvatte met *Tondano* minstens 8000 zielen. RIEDEL gevoelde deze verantwoordelijkheid diep en greep daarom zijn werk aan met den heiligsten ernst en grootsten ijver.

XIII.

Het uitgestrooide zaad begint te ontkiemen.

In *Tondano* bleef de kleine kerk ledig, als in het begin. De schoolkinderen kwamen wel, omdat zij de openbare godsdienstoefening als een gedeelte van het onderwijs aanzagen, maar van de volwassene Christenen waren doorgaans slechts tien tot twintig tegenwoordig. Drukker werden de namiddag-bijeenkomsten bezocht, waar de bezoekers nog meermalen op koffie met zoete rijstkoekjes onthaald werden. Op zeer gepaste wijs wist RIEDEL dan aan zijne gesprekken eene wending te geven, waardoor de belangrijkste vragen van zelfs in ^{de} harten zijner gasten moesten oprijzen. Daardoor werden die bijeenkomsten allengskens stichtelijke uren, waarin gedeelten der Heilige Schrift gelezen, verklaard en toegepast en die met gebed en gezang besloten werden. Ondanks dat alles was er vrije wisseling van gedachte. Om de onzuivere bestanddeelen, die slechts om de lekkernijen kwamen, af te zonderen, werden er later geene lichamelijke verkwikkingen meer toegediend. Velen bleven nu weg, maar een kleine hoop keerde regelmatig terug en deze bewezen juist daardoor, dat zij reeds geestelijken honger hadden naar het Woord des levens. Deze ontbraken ook niet bij de openbare godsdienst-oefeningen, zoodat het getal van kerkgangers langzamerhand vermeerderde. Velen van deze luisterden zeer oplettend en legden allengs ernstiger begeerte aan den dag naar het heil, dat Christus den zijnen schenkt, zoodat RIEDEL weldra een

klein getal als lidmaten der gemeente kon aannemen.

Hem werd steeds wijdere deur tot de Heidenen geopend. Hij bezocht nu ook hunne zieken, bracht hun geneesmiddelen en zorgde voor hunne verpleging. De zorg der Heidensche Alfoeren voor hunne zieken bestond immers alleen hierin, dat zij een fosso aanrichtten of door hunne Walian's bijgeloovige gebruiken lieten verrichten, om den vreemden geest, die in het lichaam der zieken huisvestte en naar hunne meening de ziekte veroorzaakte, uit te drijven en den ontweken rechten geest daarin te doen terugkeeren. Dikwijls brachten de Walian's dan ook den rechten geest, dien zij voorgaven buiten de deur te hebben opgevangen, zorgvuldig in eenen doek gewikkeld terug. Maar van de verpleging van de zieken, van de zoo noodige reinheid, van beschutting tegen tocht, van doelmatige en krachtige voeding der herstellenden wisten de Walian's niets. Geheel verwaarloosd lieten zij de zieken met hunne smarten op eene mat op den vloer liggen, het hoofd met een doek omwonden. Was het bijgeloovige hokus-pokus door hen gemaakt, dan bekommerde niemand zich meer over het lot der zieken, tot dat of hunne krachten afnamen en de dood volgde of hunne levenskracht, na langen strijd de zege behaalde.

Daarom moest het gunstigen indruk op de Tondaneezen maken, als de pandita een zieke met de grootste liefde reinigde, hem een zacht leger bereidde, hem bij uitwendige verwonding een verband aanlegde, dat herhaalde malen vernieuwde of verkwikkend en krachtig voedsel aan de herstellenden bracht. Wij weten niet, of RIEDEL eenige kennis van de genees- en heelkunde bezat, maar zoo hij ook niet meer heeft gedaan, dan de zieken liefderijk te behandelen, dan kon in de gegevene omstandigheden het geroep niet uitblijven, dat er een groot geneesmeester onder de Alfoeren was verschenen. Bij deze menschlievende werkzaamheden sprak RIEDEL dan meermalen van den grootsten Geneesmeester, die in de wereld is gekomen, om de verbrokene harten te heelen, den gevangenen loslating te prediken en den blinden het oog der ziel te openen voor hunne hoogere belangen en verhaalde hun dan van Zijne wonderbare genezingen, die dieper indruk maakten, dan wanneer zij in de school verhaald werden. Daardoor werd het bedrog der Walian's steeds meer ingezien en begon men hen te wantrouwen. De Walian's zagen zelve in, dat hun rijk ten einde liep. Een hunner wendde zich in zijne ziekte zelf tot den pandita en wilde na zijne herstelling, uit dankbaarheid alle

zijne kinderen aan RIEDEL zenden, opdat hij hen zou doopen.

Maar met de toediening van den Doop ging RIEDEL bedachtzaam te werk. De volwassenen moesten zich lang voorbereiden en ontvingen den Heiligen Doop eerst, wanneer zij bewijzen hadden gegeven van oprechte zins- en gemoedsverandering. Bleef het getal gedoopten daardoor in de eerste jaren klein, zoo oefenden toch RIEDEL en zijne vrouw door hun woord en voorbeeld een heilzamen invloed uit, waardoor het onderscheid tusschen een levend en dood Christendom bij de bevolking allengs tot helderder bewustheid kwam. Door zijn gelukkig geheugen waren RIEDEL spoedig de omstandigheden van vele personen en geheele familiën bekend. Door voortgezette oefening in de Alfoersche taal kon hij zich hoe langer zoo duidelijker daarin uitdrukken. Hij bezat daarenboven eene benijdenswaardige vaardigheid, om de groote waarheden des Evangelies aan de eenvoudigste voorvallen in het dagelijksch leven vast te knoopen en bevorderde met die gave veel Christelijke kennis onder de Alfoeren, zoodat de onkunde allengs begon te wijken.

Ook gelukte het RIEDEL de Christenen steeds meer van de Heidenen af te zonderen. Voorheen hadden de Christenen zonder uitzondering aan de *fosso's* deelgenomen. Reeds in 1833, toen er weder zulk een feest zou plaats hebben, had RIEDEL zeer gemoedelijk over 2 Kor. 6, 14—18 (1) geprêekt, met dat gezegend gevolg, dat alle Christenen zich van de viering van dit Heidensche feest hadden onthouden. Hij schatte dat vruchtgevolg echter niet te hoog, omdat er nog altijd eene groote mate van godsdienstige onverschilligheid onder de Tondaneezen heerschte. „Met onze kracht is nog niets gedaan” zeide RIEDEL bij al zijnen ijver voor het koninkrijk Gods „maar wij moeten in den gebede voor het heil der ons toevertrouwde zielen niet vertragen, in het geloof, dat voor den Heiligen Geest mogelijk is, hetgeen voor menschen onmogelijk is.”

Niet ver achter zijn huis lag eene met struikgewas en riet begroeide kreek, die tot aan het meer reikte. Deze behoorde mede tot zijn stuk grond. Hij liet de jongens die plek reinigen, waaruit allengs een maïsveld ontstond, dat aan de huishouding uitnemend te stade kwam. In het midden daarvan had RIEDEL een priëel van bamboestokken en bladen gemaakt, een stil en ongestoord plekje, dat spoedig door de hooggroeiende maïsplanten geheel voor het oog verborgen was. RIEDEL maakte, zoo ver mij bekend is, van dit plekje

(1) De lezer leze dien tekst eens ernstig na.

slechts éénmaal gewag in een brief aan zijne aanverwanten en misschien zou hij het misprijzen, dat ik dat verborgen plekje openbaar maak. Maar — hij noemde het zijn bidvertrek en zijn ijver tot bekeering der Heidenen, hier door het gebed gestaald, is waarlijk niet gering te schatten. RIEDEL was een man des gebeds, zoo als er niet velen zijn.

Hoe het goede zaad begon te ontkiemen, laat ik hem zelf verhalen. Hij schreef daarvan in 1835: „Wanneer ik het afgelopen jaar overdenk en mij alle de zegeningen voor den geest breng, waarmede de Heer, onze God, mij vooral op het gebied der zending heeft willen verblijden, dan gevoel ik eensdeels mijne onwaardigheid en onbekwaamheid, maar anderdeels ook zijne genade en groote barmhartigheid en kan slechts de verzuchting tot Zijnen troon omhoog zenden: „o God! maak mij dankbaar voor al uwen zegen en getrouw in het mij aanbevolen werk.

„Wel was 1834 een jaar van menige zwaarigheid, maar niet minder rijk aan Gods genade, want wat vroeger in het gebergte van *Menado* nooit is geschied, dat gebeurde dit jaar. Menschen, met wie ik voor een paar jaren nog over de dwaasheid van hun Heidensch bijgeloof moest spreken, zijn gekomen en hebben mij gebeden, om den Heiligen Doop te ontvangen, nadat zij van de schoolkinderen geleerd hadden, de Christelijke geloofsbelijdenis te lezen. Christenen, die eerst in openbare ontucht leefden, besloten in dat jaar een Christelijk echtverbond te sluiten; 8 zulke paren verzochten mij om de kerkelijke inzegening; 4 volwassen kinderen van de voornaamste *Walian*s baden mij, om hen op te nemen in de gemeente van onzen Heer Jezus Christus. Ik kon dat te gereeder doen, omdat zij reeds godsdienstig onderwijs hadden ontvangen en ook onbestraffelijk leefden. Een oude *Walian*, die door zijne bedriegerijen gedurende 40 jaren geheele negerijen verleid had en zich daarvoor goed had laten betalen, bad mij met tranen in de oogen, hem toch niet langer van den Heiligen Doop verstoken te laten, dewijl hij door dezen rust voor zijne ziel hoopte te vinden.

Zouden nu zoodanige feiten mij en alle vrienden der zending niet met dankbaarheid jegens God vervullen? Zijn zulke daadzaken geene lichtstralen van Gods genade in de rondom heerschende Heidensche duisternis? En hoe gebrekkig ook de kennis en hoe zwak ook het geloof dezer lieden moge zijn, zoo kan men er nogtans uit zien, dat het Heidensche bijgeloof en de afgoderij, in *Tondano* althans, op zijne grondslagen begint geschokt te worden. Ten bewijze daarvan wil ik nog een en ander uit mijn dagboek mededeelen.

8 Juli 1834. Naar *Kapataran* gereisd, vond ik de schoolkinderen nog in de kerk, die ook tot school gebruikt wordt en verheugde mij over de goede vorderingen, die deze kleinen in 2 jaren gemaakt hebben.

9 Juli. Van hier reisde ik naar *Laloempej*. Daar hadden drie, niet ver van elkander gelegene negerijen voor den onderwijzer, dien ik het vorige jaar derwaarts zond, te zamen een hecht schoolhuis gebouwd. Ik vond er 60 jongens en 7 meisjes, die in dat ééne jaar veel geleerd hadden.

10 Juli. In de negerij *Rakev*, thans *Kolongan*, ontving de hoofdman mij met eene lange aanspraak, waarin hij zijne begeerte te kennen gaf, om Christen te worden en een onderwijzer te bekomen. Hij had reeds twee jaren vroeger mij hetzelfde verzoek gedaan. Ik had hem toen tijd van beraad gegeven en gezegd, dat hij eerst moest leeren. Daarna waren hij en zijn kind krank geworden en had hij weér een Heidensch f o s s o aangericht, hetgeen hem omtrent f 100 gekost had. Maar zijn kind was gestorven en ook hij was krank gebleven. Nu wilde hij met geheel zijn huisgezin den dienst der valsche goden verlaten en zijne overige kinderen ter school zenden. Hij zeide: „Indien mijnheer ook mij niet wil doopen, omdat ik weder een Heidensch feest heb aangericht, zoo ben ik toch een Christen in mijn hart; want ik heb nu tot mijne groote schade leeren inzien, dat onze godsdienst niets als leugen is en er slechts één God is, dien ik thans wil dienen.” Na vele vragen en antwoorden, waaruit ik de oprechtheid van 's mans bekentenis vernam, beloofde ik hem in de gemeente des Heeren te zullen opnemen, indien hij naar *Tondano* wilde komen.

11 Juli. Ik kwam op mijne reis naar *Makalisoeng* door de negerij *Rerer*, waar ik in het huis van den hoofdman ging, om een weinig uit te rusten. Ook deze man, die de meest vermaarde priester is uit den ganschen omtrek, omdat hij alleen, zoo men meent, het vogelgeschrei verstaat, had mij reeds vroeger verzocht, hem met zijne vrouw te willen doopen. Ik gaf hem toen tijd van beraad en zeide, dat hij, hoewel bejaard, toch in elk geval eerst moest leeren. Zijne vrouw kon het beter, omdat zij van Br. LAMMERS reeds onderwijs had ontvangen. Eenigen tijd daarna had men in de negerij weér een f o s s o aangericht en hem voor f 10 genaamd, om op de vogels te letten. Nadat ik dit had vernomen, besloot ik, hem niet te doopen. Toen ik nu zijn huis binnentrad, kwamen hij en zijne vrouw mij tegemoet en vraagden mij: Mijnheer! hoe wordt het nu met ons?

Ik: „Ja, wat het met u moet worden, weet ik niet.”

Hij: „Wij zijn nu geene Heidenen meer, en ook geene Christenen; want wij zijn nog niet gedoopt.”

Ik: „Hoe, gij geene Heidenen meer? Gij zijt nog altijd Heidenen met geheel uw oud, boos hart; want hoewel gij uwe Heidensche offerplaatsen hebt verwoest, zoo hebt gij nogtans weder 3 nachten naar de vogels geluisterd en U voor dat bedrog laten betalen.”

Beiden begonnen te weenen. De man zeide, dat de Hoekoesar hem daartoe had gedwongen. De vrouw deed haren man het eene verwijt na het andere en bad mij, dat ik haar althans zou doopen, omdat zij aan dat Heidensch bedrijf geen deel genomen, integendeel haren man dit afgeraden had. Ik zeide, dat ik dit niet zou doen, omdat het aanleiding zou geven tot tweedracht tusschen haar en haren man en dat zij liever moest wachten, tot dat hij ook bewijzen van bekeering des harten zou hebben gegeven.

13 Juli. Toen ik de godsdienstoefening te *Makalisoeng* zou aanvangen, kwam de hoofdman van *Rerer* met zijne vrouw en 2 kleine kinderen en bad mij, ten aanhoore van de gansche vergadering, dat ik ten minste zijne vrouw en kinderen zou doopen. Ik liet haar de geloofsbelijdenis openlijk opzeggen en doopte haar en de kinderen. Zoodra zij het zegel des Nieuwen Verbonds hadden ontvangen, kwam haar oude vader, een Alfoersch priester, nam de kleinen in zijne armen, kuste hen en verheugde zich, dat zij in het Verbond met den alleen waren God waren opgenomen. Daarna sprak hij tot mij: „Ik hoop, dat mijnheer nu ook medelijden met mij, ouden man, hebben en mij ook doopen zal, opdat ik één worde met mijne dochter en kleinkinderen.” Ik beloofde dat later te zullen doen, als hij zich eerst van het Heidendom losgemaakt en met geheel zijn hart aan den Heer Jezus Christus overgegeven zou hebben.

Den 8 Aug. kwam er eene vrouw tot mij, die hier in hooge achting staat, omdat zij uit de familie van een hoofdman afstamt, maar tijdens mijn verblijf alhier had ik veel van haren slechten levenswandel gehoord. Daarom verwonderde het mij, dat zij tot mij kwam. Ik vroeg wat zij wilde?

Zij: „Ik kom bidden om gedoopt te worden.

Ik: „Waarom wilt gij gedoopt worden?”

Zij: „Omdat ik het heil mijner ziel zoek en dit in den godsdienst der Christenen hoop te vinden.”

Ik: „Hoe kunt gij die hoop koesteren, daar gij onzen godsdienst nog in het geheel niet kent?”

Zij: „Oischoon mijne kennis ook hoogst gebrekkig is, zoo heb ik nogtans reeds veel over den godsdienst der Chris-

tenen nagedacht. Ik heb lezen geleerd, het „kort begrip” achter de Psalmen mij in het hoofd geprent en reeds eenige preeken mede aangehoord, waardoor ik tot de overtuiging ben gekomen, dat ik alleen door Jezus Christus kan verlost worden.”

Ik: „Het is wel zeer gelukkig, dat gij dit weet, maar mij dunkt, dat het voor u beter zou zijn, om bij den Alfoerschen godsdienst te blijven; dan zoudt gij verder kunnen leven, gelijk gij gedaan hebt en uwe verantwoording ten dage des oordeels zou niet zoo zwaar zijn.”

Zij: „Wanneer ik dat voornemen had, zou ik niet tot mijnheer zijn gekomen; want ik weet zeer wel, dat de Christenen niet in ontucht mogen leven. Vroeger heb ik in zulk eene schande, als velen hier, mijne eere gesteld. Thans heb ik het schandelijke daarvan leeren inzien.”

Ik gaf haar eene maand uitstel, om verder daarover na te denken, nog meer te leeren en met hare bloedverwanten overeen te komen, dat zij, na haren doop, naar Alfoersch gebruik, niet weder voor f 200 of f 300 aan eenen man zou verkocht worden.

28 Sept. Heden doopte ik de vrouw, die voor eene maand bij mij was geweest, in tegenwoordigheid eener groote schare, nadat ik over de woorden: „Deze neemt de zondaars aan” Luk. 15, 2 had gepredikt.

25 Dec. Heden was de kerk zoo vol Alfoeren en Christenen, dat velen buiten de deur moesten staan. Wel is waar waren de meesten gekomen, omdat men nog altijd meent, dat, wie Christen wil zijn, op kerstfeest en nieuwjaarsdag ter kerk moet gaan, ofschoon hij er anders ook het geheele jaar niet verschijnt; maar nogtans zijn er enkelen, die zich over de blijde boodschap der geboorte onzes Verlossers verheugen en God er hartelijk voor danken.

1 Jan. 1835. Heden werd de nieuwjaarsdag anders gevierd, dan vroeger. Den voorgaanden Zondag had ik in de kerk afgekondigd, dat Donderdag het nieuwe jaar zou aanvangen en dewijl ik den grooten voorraad a r a k, in de negerij aanwezig, vreesde, de Christenen herinnerd aan hunne roeping, om den Heer Jezus Christus na te volgen en door een onbstraffelijken wandel hun licht te laten schijnen voor de Heidenen. Deze vermaning heeft de Heer boven verwachting gezegend; want in de geheele negerij is op dien dag noch het dolzinnige getier van vroegere jaren gehoord, noch iemand onbekwaam gezien. Eenigen dankten mij zelfs voor die vermaning en zeiden, dat hetgeen zij voorheen onmatig hadden genoten, hen krank en tot den arbeid onbekwaam had gemaakt, maar dat zij nu alles matig en met dankzeg-

ging aan God genoten en een gezond lichaam behouden hadden. Dit gaf mij aanleiding, om den volgenden Zondag te prediken over de woorden: „De godzaligheid is tot alle dingen nut en heeft de belofte van dit en van het toekomstige leven” 1 Tim. 4, 8.

15 Febr. Heden zegende ik 4 echtparen kerkelijk in. Over één paar verwonderde men zich, omdat zij hunnen echt aanvingen zoo als in *Tondano* nog geen paar gehuwd was. De jongeling had voor zijne bruid niets betaald en hare ouders hadden ook niets voor hunne dochter geëischt; terwijl het hier eene gewoonte is, dat de dochters tot een huwelijk gedwongen, van geringe afkomst van *f* 15 tot *f* 500 en van aanzienlijke afkomst zelfs tot *f* 1000 verkocht worden. Dat uit dit gebruik veel onheil voortvloeit laat zich begrijpen. Maar eenigen beginnen reeds het verkeerde van deze gewoonte in te zien en het Evangelie, dat ook de rechten der vrouw, in de Heidenwereld zoo miskend, beschermt, zal ook in dit opzicht wel zegenrijke verbetering te weeg brengen.”

Zoo ver RIEDEL's mededeelingen. Men ziet er uit, dat hij eenvoudig verhaalde. Hij was bij zijne mededeelingen altijd bevreesd, om te veel te zeggen en had liever in stilte gearbeid, alleen voor het oog van God, zonder de menschen veel over zijnen arbeid te laten spreken. Daarin stemde hij weder met vader JÄRNICKE overeen. Alleen het gevoel van verplichting aan de H.H. Bestuurders van het Ned. ZGschap was in staat, hem dien afkeer te doen overwinnen.

Het ZGschap eischt van de zendelingen jaarlijks de beantwoording van 6 vragen.

In 1835 antwoordde RIEDEL daarop:

1. De godsdienstige toestand der menschen, onder welke ik arbeid, is nog bedroevend. De Christenen, wier aantal ongeveer 300 bedraagt, zijn zeer onwetend en bijgeloovig en eenigen onverschillig. De oorzaak van dit kwaad schijnt daarin te moeten worden gezocht, dat zij geen genoegzaam onderwijs hebben genoten en alzoo Christenen zijn geworden, zonder den godsdienst te kennen. Nogtans beginnen enkelen, van het vrouwelijk geslacht, in kennis te vorderen en godsdienst des harten te betoonen, in een onbestraffelijk wandel. De Alfoeren, tot welke de toegang mij openstaat, schijnen het Christendom meer genegen, dan vijandig te zijn. Jammer, dat dit voortvloeit uit onverschilligheid jegens allen godsdienst.

2. Mijne werkzaamheden zijn de volgende: Elken Zondag prèek ik eenmaal in de Maleische taal. Na kerk-tijd komen de groote schoolkinderen in mijn huis, waar ik

de gehoudene leerrede in vragen en antwoorden herhaal. 's Avonds heb ik catechisatie met eenige jongelieden, die ik later hoop te kunnen aannemen als lidmaten der gemeente. 's Maandags en 's Vrijdags catechiseer ik met 3 gehuwde vrouwen met hetzelfde doel. Donderdags met de schoolkinderen en Zaterdagavond met 2 vrouwen, die reeds tamelijk ver gevorderd zijn.

Ook ga ik dagelijks 's morgens in de school en laat de kinderen in den Bijbel lezen, dien ik dan, naar hunne bevattingsvermogen, zoek te verklaren. Behalve de school van *Tondano* heb ik het toezicht over nog 4 andere scholen, die ik dikwijls bezoek. In deze worden te zamen 240 jongens en 20 meisjes onderwezen in het zingen, lezen, schrijven en den godsdienst. De boeken, die er gebruikt worden, zijn: het Nieuwe Testament, twee schoolboekjes van H. WESTER en „Het eenvoudig onderricht in den godsdienst” van BRINK. Maar ik heb aan al deze boekjes gebrek.

3. Vruchten van mijnen arbeid bespeur ik wel in uitwendig zedelijk gedrag, maar ik wenschte meer vruchten van bekeering te zien. Het aantal mijner toehoorders vermeerderd en de kleine houten kerk wordt bijkans te klein, terwijl er elken Zondag eenigen zeer aandachtig naar het Evangelie luisteren en hoop geven, dat de Heilige Geest hunne harten tot een levend geloof zal bewerken.

4. Tegenwerking ontmoet ik niet, behalve de onverschilligheid op het stuk van godsdienst; maar medewerking vind ik ook niet, of het moest zijn de openlijk door de Regeering uitgesproken wensch, dat de kinderen getrouw ter school zullen gaan. Dit heeft goede uitwerking gedaan.

5. Andere werkzaamheden heb ik niet.

6. Bijzonderheden, voor het Z.G.schap van gewicht, zijn mij niet bekend”.

J. F. RIEDEL.

XIV.

Vervolg. Betrekking op het vaderland. De lente komt.

Bezoeken wij *Toudano* op een der laatste avonden van Zomermaand 1835. Ofschoon de regen letterlijk met eimers van den hemel was gegoten en de bodem in een moeras was herschapen, is toch de avondkoelte zeer welkom na een heeten dag. De arbeiders keeren uit de koffietuinen naar huis terug. Nog slechts weinige mannen dragen den ouden tijdak; de meesten katoenen broeken en een buis van dezelfde stof. Onder de vrouwen, die vlug met hare manden op het hoofd loopen, zien wij reeds velen, die zich rein gewasschen en het hoofdhaar net gevlochten hebben.

Ook op het meer is het woelig. Dáár plassen de kinderen, luid joelende, in het water en jagen en vangen elkander, als elders de kinderen op het land. „Hei dáár, gij bruine jongen! die man in zijne blotto zal zoo over u heen varen, als gij niet afluat van de vervolging van uwen speelmakker,” maar niet alzoo. Zoodra de uitgeholde boomstam vlak bij zijn hoofd is, zinkt hij als een stuk lood in het water, om elders weder boven te komen, waar hij den vervolgd knaap juist achterhaalt. — Maar eensklaps maakt een luid geroep op den oever een einde aan dat spel. „De pandita komt!” roept men. Plotseling snellen allen naar het land. Fluks trekken eenigen hunne blauw en wit gestreepte broeken aan, die sporen dragen van den doorweekten bodem. Zij loopen naar de brug. Ieder wil de eerste

zijn. RIEDEL komt aanrijden van den weg van *Tomohon*. Hij is naar *Menado* geweest, om bij afwezigheid van Br. HELLENDORRN aldaar het huwelijk van een Europeaan kerkelijk in te zegenen. Ros en ruiter zijn met modder overspat, en toonen, dat de wegen, gelijk men zegt, letterlijk onbeaanbaar zijn.

„*Slamat berdjang toewan!*” klinkt de welkomsgroet van alle zijden, als hij voorbij rijdt. Aan den overkant der brug huppelt „*Bapa Bap!*” roepende de kleine FRITS aan de hand van een moeder zijn vader tegemoet, door eenige mannen gevolgd, die op eene draagbaar van bamboestokken eene vrij groote kist dragen. „Wat mag er toch wel in die kist zijn, die van *Menado* en dus zeker uit *Holland* komt? Misschien wel de Nieuwe Testamenten en de schoolboeken,” fluistert de kinderschaar.

Maar de zendeling is aan zijne woning en stijgt af. Eenige knapen nemen hem het paard af, terwijl hij den trap van zijne veranda opgaat. Zijne vrouw komt hem vriendelijk tegemoet en ook de kleine MARIA JUDITHA, op den arm van een bruin meisje gedragen, steekt verlangend naar vader de kleine handjes uit.

De kist wordt naar boven gedragen en ontpakt. Nog grooter wordt de blijdschap, nu daaruit kleedingstukken en tinnen soldaatjes voor FRITSJE, naalden en garens voor RIEDELS vrouw, een paar Duitsche pijpen en geurige, in Europa bereide tabak en nog veel meer van de bloedverwanten uit *Erfurt* te voorschijn komen. Diep bewogen staart RIEDEL dat alles aan en de herinnering aan zijne dierbaren dringt hem tranen in de oogen. „Zoo iets” zegt zijne vrouw „is hier nog niet gezien tusschen de bergen, midden onder de Heidenen. Die goede menschen in *Duitschland!*” De herinnering aan het lieve vaderland was heden bijzonder verlevendigd. RIEDEL verhaalde zijne vrouw nog veel van zijne bloedverwanten en reisde met haar reeds in den geest naar *Erfurt*. „Ja, indien wij hen in werkelijkheid nog eens konden bezoeken” sprak hij peinzend en blies eene lange rookwolk van de pas aangekomene tabak uit zijne nieuwe pijp langzaam in de lucht, „maar neen!” voegde hij er bij „dat kan op aarde niet geschieden; beter is het ook voor hen en voor ons, dat wij allen wandelen naar het *Seruzalem*, dat boven is, waar wij nimmermeer scheiden en bij den Heer zijn zullen altoos.”

Van RIEDEL's betrekkingen sprekende, voegen wij er uit eenen zijner brieven aan hen bij: „Gaarne zou ik” — zoo schreef hij in zijne dankbetuiging voor de vermelde bezen-

ding — , „nog eenmaal bij u in *Erfurt* willen zijn, ten einde u te hooren en te zien en elkander op den smallen weg naar den hemel te versterken, maar ook dit verlangen moet, om des Heeren wil, verloochend worden; want wie om Jezus wil niet al het wereldsche kan verloochenen, die kan zijn jonger niet zijn. Schrijf mij spoedig eens, hoe het in *Erfurt* gesteld is met de liefde voor de Heidenen en de onderlinge stichtelijke bijeenkomsten. Groet allen, die zich mijner herinneren en gedenkt in Uwe gebeden dikwijls

Uw geringen Broeder"

J. F. RIEDEL.

Een andere brief aan de kinderen van zijnen zwager eindigde aldus: „En nu nog een woord aan U, jongelieden! Zoo lang ik de genade heb, den Heer te kennen, heb ik voor alle mijne aanverwanten, dus ook voor U gebeden. Laat mijn bidden niet vruchteloos zijn! Er zijn nu bijkans 20 jaren verlopen, sedert ik den Heer leerde kennen en Zijne genade aan mijn hart heb ondervonden. Maar hoe dikwijls heb ik de 17 jaren beweend, die ik in treurige verwijdering van Hem en in den dienst dezer wereld heb doorgebracht. Zorgt toch, dat gij later ook geene 17 verlorene jaren hebt te betreuren, maar wijdt U toe in den bloei Uwer jeugd aan den Heer! Gij zijt aan zoo vele verzoekingen bloot gesteld, die gij zonder de liefde tot Christus Jezus nimmer zult kunnen overwinnen. Daarom zoekt den Heer, terwijl het heden voor U heet en geeft Uwe harten niet aan de ijdele dingen, aan de wereld, maar aan den Heer Christus Jezus, die met Zijn dierbaar bloed ook U heeft gekocht voor den dienst des Vaders!" [Gouden woorden, meer waard, dan goud! Mochten zij door de gansche Nederlandsche jongelingschap en edele maagdenrij worden ter harte genomen!]

De bloei van het Godsrijk in het vaderland lag hem steeds na aan het hart. Ook de voorvallen op kerkelijk gebied wekten zijne belangstelling. Met betrekking tot de oud-Luthersche beweging, die ook *Erfurt* bereikte, schreef hij in den geest der ware vereeniging, die de verlossing in Christus ver boven alle verschil in geloofsbelijdenis stelt. Hij zelf was immers een levend teeken dier ware vereeniging! Onder Luthersche vormen opgevoed en in Luthersche kringen tot een levend geloof gekomen, had hij de levenstaak ontvangen, om denzelfden Heiland, dien hij in de Luthersche kerk had gevonden, in Gereformeerde vormen te dienen. Bij hem had geene der beide geloofsbelijdenissen de voorkeur, om tot de gemeenschap met Dengene te komen, die de zondaars

aanneemt. Hij schreef daarover o.a.: „Hoe gaat het met de vereeniging der Luthersche en Gereformeerde kerk bij U te lande? Beter is het voor U, lieve Oom, lieve Broeders en Zusters, U daarin niet te mengen. Ambtshalve behoeft gij dit niet te doen. Maar hoe het zij, ik bid U, scheidt U niet af van de kerk, zij moge dan de Luthersche of de Gereformeerde of de Vereenigde kerk heeten. Dezelfde tekst wordt er immers gelezen, dezelfde vergeving van zonden verkondigd, dezelfde zegen uitgesproken en waar dit plaats heeft, dáár is de Heer en met Hem meerder of minder zegen, maar toch altijd een zegen, die in de afzondering niet gevonden wordt.”

Van het verkeer, dat RIEDEL en vrouw te *Tondano* en in de *Minahassa* hadden, wordt in onze bronnen weinig gesproken. In elk geval bezochten zij zeker dikwijls Br. SCHWARZ, dewijl *Langowan* niet ver af was. Zonder twijfel kwam ook SCHWARZ meermalen in *Tondano*, waar de ambtenaar CONSTANS, zijn schoonvader, woonde. Nog eene andere dochter van dezen heer huwde later met een zendeling, waarom wij wel mogen aannemen, dat ook RIEDEL en gade met deze lieden op vriendschappelijken voet hebben omgegaan. Vooral verblijdde het hun, als zij Br. HELLEDOORN en vrouw ontmoetten. Eens vonden zij deze in *Kema* en vierden daar met elkander het Heilig Avondmaal. Hartversterkende uren van gemeenschap in den Heer brachten zij door met elkander, en op de gemeente maakte die gemeenschappelijke viering des Avondmaals een zeer gunstigen indruk.

In 1836 kwamen twee nieuwe zendingen in de *Minahassa* aan, beiden Duitschers en ook te *Berlijn* gevormd in de door RÜCKERT voortgezette inrichting van JAENICKE. Br. HERMAN, de eene zendeling, had eene vrouw uit *Berlijn* en een moeielijken zendingspost te *Amoerang*. Na het verlies zijner eerste vrouw huwde hij de zuster der vrouw van Br. SCHWARZ. Br. MATTERN, de andere zendeling, was uit *Spiers*. Deze had het letterzetten geleerd en bracht eene drukpers mede. Hij vestigde zich in *Tomohon* en bewees de *Minahassa* uitstekenden dienst door het drukken der benoedigde schoolboekjes. Zeker heeft RIEDEL ook met dezen man, die ons als een mensch van zachte inborst en beminnelijk karakter wordt beschreven, veel omgang gehad, te meer nog, omdat de weg naar *Tomohon*, wier school ook onder zijn toezicht stond, hem zeer bekend was.

Dat RIEDELS gezin vermeerderde, gaven wij reeds te kennen. Behalve de reeds genoemde 2 kinderen, werden hem nog 3 dochters geboren, SABINA, SOPHIA en HERMINA, die

allen niet wekelijik werden opgevoed, voorspoedig ontwikkelden en in duurzame gezondheid de meeste kinderen der daar wonende Europeanen overtroffen. RIEDELS opvoeding was gestreng. Steeds had hij de roede bij de hand, gelijk weleer grootvader MULLER. Maar zijne gestrengheid werd door de zachtmoedigheid der moeder getemperd, die nog heilzamer werkte, dan de roede. Althans de kinderen waren zoo lief gehoorzaam, dat menig Europeër zich er over verwonderde.

Voegen wij hierbij, dat doorgaans 6 moerids en 4 anak-pijara mede tot dat hnisgezin behoorden, dan hebben wij eene voorstelling van RIEDEL's woelige huishouding.

Letten wij nu verder op de vele ambtsbezigheden van RIEDEL, dan vinden wij hem in klimmende mate werkzaam met de voorbereiding van degenen, die den Doop begeerden en aan het Avondmaal wenschten deel te nemen. Eerst waren het weinigen, later geheele groepen, die hij regelmatig op zijne studeerkamer ontving, om hen te onderwijzen en vooral door gebed aan hunne harten te arbeiden. RIEDEL bezat eene groote vaardigheid, om zich met de menschen over hunne hoogste belangen te onderhouden en daarbij hunne harten te ontsluiten. Zijn omgang was zielszorg. Hoe sterk hij ook op het aanleeren van de onmisbaarste kennis aandrong, zoo stelde hij nogtans geene te hooge eischen voor de toediening van den Doop. Hij vergat niet, dat het de Heilige Geest is, die het hart des zondaars moet bewerken. Waar hij oprecht verlangen naar verlossing van bijgeloof en zonde zag, dáár weigerde hij den Doop niet. Onmisbare voorwaarden waren bij allen, die vatbaar daarvoor waren, het leeren lezen, het kennen en verstaan van het doopformulier, van het „Onze Vader” en de belijdenis des geloofs, een zedelijk gedrag en onthouding van alle Heidensche euveldeaden. Bij bejaarde lieden werd van de eerste voorwaarden afgezien. Dikwijls toch baden lieden van 50 tot 70 jaren hem, om gedoopt te worden. Deze konden ook de Maleische taal niet meer leeren. RIEDEL onderwees hen daarom in hunne moedertaal. Het besprokene moesten zij dan in de eerstvolgende bijeenkomst met hunne eigene woorden zoeken weër te geven. Wij zien er uit, hoe afkeerig hij was van letterknechterijen en formuliergeloof.

Zoo was reeds in 1836 de doop van bejaarden geene zeldzaamheid (1) meer. De toediening daarvan had altijd iets

(1) In 1838 krom het getal der volwassen gedoopten tot 80. In 1839 tot 144.

plechtigs. Ook Heidenen kwamen bij zulke gelegenheid ter kerk en menigeen werd dan door de roerende belijdenis der doopelingen, die geenszins tot de enge grenzen van het formulier was beperkt, bewogen, om zelf den Heiland te zoeken, wiens genade zij zoo roerend hoorden prijzen. Daardoor wies de gemeente en het aantal kerkgangers snel aan. In genoemd jaar beliep het laatste van 80 tot 90, maar één jaar later verdrongen zich elken Zondag van de 200 tot 300 menschen in de kleine kerk, zoodat velen voor de deur moesten blijven staan. RIEDEL, die tot heden toe in de Maleische taal had gepredikt, werd daardoor hoe langer zoo meer overtuigd, dat hij ook de landstaal moest gebruiken. Door menigeen werd hij, na de preek, naar de beteekenis van de eene of andere uitdrukking gevraagd, hetgeen wel een bewijs was van aandacht. En toen ook oude liederen kwamen, die geen woord Maleisch verstonden, begon hij de hoofdgedachten regelmatig in het Alfoersch te herhalen.

Het in de preek gehoorde moest zoo veel mogelijk worden ingeprent. De Zondagsnamiddags-bijeenkomsten, met zoo veel slangenlist begonnen, moesten daartoe dienen. Deze werden dan ook hoe langer zoo meer herhalingen van de preek, zoo als JARNICKE die had gehouden, behalve dat te *Tondano* nog meer vrije uiting van gedachte heerschte. Daarbij werd uitsluitend Alfoersch gesproken, ofschoon het gebed en gezang in de Maleische taal plaatsvonden. Weldra waren het voorvertrek en de ruimte der veranda voor deze bijeenkomsten te klein.

„Hadden wij slechts een grooter leervertrek” had RIEDEL reeds dikwerf gedacht. Tegenover zijn huis was nog plaats genoeg en die ruimte ware ook wel van het gemeentebestuur te verkrijgen geweest, maar een eenvoudig gebouw zou f 600 hebben moeten kosten. En waar haalde RIEDEL dat geld van daan? Zijn inkomen, dat hij van het Hulp ZGschap van *Batavia* ontving, was hij noodig voor zijne huishouding. Dat geld kwam ook ongeregeld. Daardoor verkeerde hij wel eens in geldelijke verlegenheid.

Maar de liefde is vindingrijk. Toen RIEDEL zóó eens zijn huis beschouwde, dat, gelijk wij boven zeiden, ook op palen stond, dacht hij: „Waarom moet dan die ruimte tusschen deze palen doelloos blijven liggen? Hier behoefde men geene dure balken en geen dak aan te brengen, slechts een paar zijwanden met vensters en eene deur en ik zou een ruim leervertrek van 12 voet hoogte hebben. Daartoe besloot hij. De onkosten beliepen nog f 150, maar deze moesten bespaard worden. Eenige weken later werd reeds het nieuwe leerver-

trek ingewijd. Sedert spoedde zich elken Zondag eene groote schaar naar de woning van den pandita. Enkelenvan kwamen misschien om het nieuwe van de zaak, maar het bezoek verminderde toch niet. Iederen Zondag waren daar van de 70 tot 80 menschen en dan was de herder onder zijne kudde blij te moede, dat hij nu niet meer in het gedrang behoefde te zitten, maar vrij rondgaan en met ieder spreken kon.

Spoedig werd dit vertrek niet alleen des Zondagsnamidags, maar ook 's Maandags- en Donderdags-avonds voor Bijbellezingen gebruikt. Slechts de avonduren konden daartoe worden gebezigd. Maar hoe zou RIEDEL nu met de verlichting? Eerst wilde hij de lieden aansporen, om zelve kaarsen mede te brengen, maar hij begreep, dat hij hen geene lasten moest opleggen. Als zij, van hun dagwerk in de koffietuinen vermoed, zich 's avonds nog door het Woord Gods lieten trekken, achtte hij dit reeds voldoende. De onkosten der verlichting moest hij dan maar weder zoeken uit te zuinigen. In vroolijken moed begon hij dien arbeid en zag spoedig, dat er zegen op rustte. „Wat beteekenen” zeide hij tot zijne vrouw „eenige guldens bij al dien zegen! Wanneer ik die 80 menschen aanzie, die voor korten tijd nog dwalende schapen zonder herder waren en hen nu lofliederen ter eere van den Verlosser hoor aanheffen, dan springt mij het hart op van vreugde!” Aandachtig luisterde de schare dan ook iederen avond en veel heilzame bijbelkennis werd op deze wijze verspreid.

Ik kan mij niet wêrhouden, eene bekeeringsgeschiedenis door RIEDEL uitvoerig vermeld, hier in te lasschen. RIEDEL was spaarzaam met de mededeeling van zoodanige gebeurtenissen. In een brief van hem van den 22 Nov. 1837 wordt van 8 catechisanten, allen tusschen de 50 en 70 jaren gesproken. „Onder deze 8 personen” — zoo heet het dáár — „was ook de oudste en voornaamste priester in het vogelgeschrei, de hoofdman van *Rerer*. Hij was priester van den *Makalonsong*, den voornaamsten afgod in *Tondano*, die regen en zonneschijn geeft en dus, naar de meening der Alfoeren, rijst en vruchtbaarheid schenkt. Dien afgod ter eere werden vele feesten gevierd, maar zijn opperpriester werd door de tering aangetast. In zijne krankheid kwam hij tot bezinning en begon den dood te vreezen. Ik ging tot hem en vond zijn huis vol priesters. Nadat ik geruimen tijd met hem had gesproken, verklaarde hij, dat hij Christen wilde worden en bad mij, zijne gewijde zaken weg te werpen. Ik weigerde zulks en zeide, dat God niet zijne toovergereedschappen, maar zijn hart eischte en hij zich in oprecht

berouw en geloof tot den Heere Jezus moest wenden. Daarna ging ik heen, maar was nog geen half uur te huis, of vernam, dat hij de schoolkinderen had laten roepen, om zijn grooten trommel en andere zaken weg te brengen. De Christenen verheugden zich daarover; „want” zeiden zij „als het opperhoofd der Walian's Christen wordt, dan blijkt het duidelijk, dat hunne geheele godsdienst niets anders als bedrog is” Maar onder de Alfoeren ontstond groote verslagenheid. Zij liepen naar den opperpriester, sloegen op hunne borsten en kondigden hem allerlei ongeluk aan, toen zij zagen, dat de trommel, enz. verdwenen was. Anderen smeekten hem, dat hij toch het geloof der vaderen niet ontrouw zou worden, opdat niet hunne geesten de negerij verwoestten. Maar toen de priesters van minderen rang zagen, dat noch smeeken, noch dreigen baatte, baden zij hem, dat hij hun al zijne geheimen zou mededeelen, opdat zij voortaan de fossos konden maken. De oude man bleef echter standvastig en antwoordde alleen: „Wat ik eenmaal heb uitgespuwd, dat zal ik niet weder oplekken, gelijk de hond doet.”

Gedurende mijn onderwijs, waarmede ik in Juli aanving, bespeurde ik duidelijk, dat de Geest Gods aan zijn hart en ook aan het hart zijner vrouw arbeidde. Toen ik hun duidelijk had gemaakt, wat zonde is, gaf hij zijne verwondering te kennen, dat de Almachtige zoo lang zijn leven, vol bedrog, had gespaard. En toen ik hem daarna op Christus wees als den Verlosser en Verzoener onzer zonden, schreide de oude man van blijdschap en zeide: „Mijnheer! gij verkondigt een godsdienst, die het hart vertroost. Ik heb vele goden offeranden aangeboden, maar nooit van eenen God gehoord, die Zijnen Zoon als Verlosser van de zonde gezonden heeft, om de menschen zalig te maken. Wij vreezen onze valsche goden, maar Uw God heeft ons lief.” Toen ik hem de lijdensgeschiedenis onzes Heeren verhaalde, riep hij dikwerf uit: „Dat is liefde jegens de vijanden! Dat is eerst liefde jegens zondaren!”

Dewijl de oude man hoe langer zoo zwakker werd, bad hij mij, om gedoopt te worden, opdat hij niet uit deze wereld zou verscheiden, zonder zijn geloof openlijk beleden te hebben. Ik bepaalde daarvoor den 27 Aug. Die dag was voor mij een blijde dag. De Alfoeren stonden in hunne deuren of op den weg, om te zien, of het dan waarheid was, dat hun Opperpriester heden zou worden gedoopt. Toen zij nu zagen, dat de oude man, reeds te zwak om alleen te gaan, op den arm van zijnen zoon leunende, naar de kerk werd geleid, ontstelden zij; want zij gevoelden, dat nu aan

hunnen godsdienst in *Tondano* de doodsteek werd toegebracht. De kerk was eivol. Ik hield eene korte toespraak over de liefde des Heeren jegens zondaren en las vervolgens het doopformulier, waarna mijne 8 oude catechisanten openlijk beleden, dat zij in Christus Jezus als den Verlosser geloofden en van Hem alleen het heil en de behoudenis hunner zielen verwachtten. Ik zelf sprak in de landstaal. Dat verwekte opschudding, want de Alfoersche taal was nog niet tot zulke doeleinden gebezigd. Toen nu deze bedaagde lieden bij de doopvont nederknielden en weenend den Heiligen Doop ontvingen, ontstond er zulk een luid gesnik, dat ik eenige oogenblikken met spreken moest ophouden. Ook mij werd het harte vol. Dat Gods Geest in ons midden werkzaam was, gevoelden velen.

Na de plechtigheid bezocht ik den ouden Opperpriester, die op zijn verlangen den naam van **IBRAHIM** had ontvangen en vond er vele Christenen en anderen, die hij aan zijn disch had laten noodigen. Hij zelf sprak niet veel, maar was dankbaar en wenschte de dagen, die hem nog restten, tot eer van Jezus te leven. Zeker zou hij een sieraad der gemeente zijn geworden, als God zijn leven had gespaard. Maar God wilde het anders. **IBRAHIMS** krankheid nam toe en reeds den 19 October verwisselde hij het tijdelijke met het eeuwige.

Nogtans wist hij den korten tijd na zijne bekeering uit te koopen. Hij bad in waarheid nacht en dag. Zondags moesten zijne vrienden komen, om hem mijne preek te vertellen. Op een anderen dag liet hij alle zijne bloedverwanten, die nog Heidenen waren, roepen en bezwoer hen, het Heidensche bijgeloof te laten varen en hun heil bij den Heere Jezus te zoeken, „bij Wien,” zoo als de man zich uitdrukte, „hij het zoo goed had, die zijn lijden verzachtte en hem al zijne zonden had vergeven, zoodat hij nu den dood niet meer vreesde, maar wist, dat, als zijn lichaam stierf, zijne ziel tot God ging.” **IBRAHIMS** bloedverwanten waren daarover verbaasd en beloofden hem, dat zij er ernstig over zouden denken.

Daags voor zijn einde was ik nog bij hem. Hij sprak afgebroken veel van de liefde van Christus en van de zaligheid der oprechte Christenen tot de aanwezigen. Bij mijn heengaan zeide ik, dat het niet lang meer zou duren. Hij antwoordde: „Ja, morgen avond zal de Heer zich over mij erbarmen en mijne ziel tot Zich nemen”. Toen ik den volgenden morgen weder kwam, kon hij nauwelijks meer spreken. Nogtans kende hij mij en reikte mij de hand. Daarna hief hij zijne handen ten hemel, om te bidden. Zijne vrouw

wilde die ondersteunen, maar hij sprak: „Laat mij los, ik bid.” Zoo gaf hij den geest. En Heidenen en Christenen, daarbij tegenwoordig, spraken weenende: „Zoo gerust wenschten wij eenmaal ook wel te kunnen sterven!”

Groote blijdschap genoot RIEDEL, toen hij z e s lidmaten, die hij lang had onderwezen, tot de gemeenschap des Avondmaals kon toelaten. Hoe onbekrompen hij ook mocht zijn in de toediening van den Heiligen Doop, op het punt van het Avondmaal ging hij zeer gestreng te werk, ten einde, voor zoo ver het hem mogelijk was, het onkruid van de tarwe te schiften. Slechts die personen, die duidelijke bewijzen van zinsverandering gegeven en geruimen tijd een Christelijk leven geleid hadden, werden tot het onderwijs over het Avondmaal toegelaten. Zonder dat het er juist op aangelegd werd, — want van kunstmatig opgezweept gevoel was RIEDEL een vijand —, begonnen de Alfoeren dan somtijds te weenen. De Alfoer is licht bewogen. Deze eerste Avondmaalsviering met geboren Tondaneezen was zeer hartverheffend. Velen waren van elders gekomen, om er bij tegenwoordig te zijn en namen daarvan onuitwischbare indrukken mede. RIEDEL schreef er van: „Welk eene reine blijdschap kan de zendeling op zijne moeitevolle loopbaan toch midden onder de Heidenen smaken! Ik mocht heden den dood des Heeren verkondigen met menschen, die, voor 3 jaren nog van top tot teen Heidenen waren. Door zulke feiten toont de Heer ons, tot onze bemoediging, dat onze arbeid niet vruchteloos is”.

Ook het onderwijs der kinderen bleef niet vruchteloos, maar overtrof spoedig de verwachting en werkte ver buiten den kring der scholieren, daar zelfs volwassenen van de kinderen poogden te leeren. Terwijl bij RIEDEL's komst slechts weinigen iets van het Maleisch verstonden, werd 7 of 8 jaren later deze taal in *Tondano* reeds veel gebruikt. Een groote hinderpaal bleef nog het gebrek aan boeken. Er waren er, die gaarne lezen zouden hebben geleerd, als zij slechts een leesboek gehad hadden. Er waren er ook, die zeer gaarne een paar guldens zouden hebben uitgegeven, als zij zich daarvoor een Nieuwe Testament hadden kunnen verschaffen. Wel had de pers te *Tomohon*, sedert 1837, in het gebrek aan schoolboekjes en Catechismussen reeds voorzien, maar RIEDEL's verzoek, om Bijbels en Nieuwe Testamenten werd lang van de hand gewezen. Een zwaard sneeden getrouwen getuige van Christus telkens door de ziel, als hij moest hooren: „Nu heb ik lezen geleerd, maar wat baat het mij, als ik niets heb om te lezen!” — Eindelijk

echter kwam eene groote kist, vol Bijbels en Nieuwe Testamenten. Als een loepend vuur verspreidde zich die tijding door *Tondano*. Van alle zijden kwamen ouden en jongen, om Gods Woord te koopen.

Velen hadden de koperen munt in de handen en telden die nog eens over, of zij wel genoeg hadden. Die geen gereed geld bezaten, kwamen met een zak rijst, eene mand met eiëren of een paar hanen, ezv. Ordelijk deelde RIEDEL de Bijbels en Nieuwe Testamenten uit, nu en dan met eene vermaning en had hij niet eenige exemplaren voor de buitenaf wonende Christenen terug gehouden, dan zou de geheele bezending spoedig weggegrepen zijn geweest. In de dringendste behoefte was echter vooreerst voorzien en 's avonds kon men voor menige woning eene groep menschen zien, die luisterden naar een knaap, die hun bij de flikkerende lichtvlam van een harstfakkel uit Gods Woord voorlas. Men was algemeen verheugd, nu den lang gewenschten schat te bezitten! [En bij ons? Helaas! welk boek wordt minder gelezen, dan de Heilige Schrift, ofschoon „zij nuttig is tot leering, tot bestraffing, tot verbetering en tot onderwijzing in de gerechtigheid (2 Tim. 3, 16), en onze Heer zelf heeft gesproken: „Zoekt in de Schrift, want — zij is het, die van Mij getuigt” (Joh. 5 : 39)].

Het aantal scholieren, dat eerst 30 had bedragen, was nu meer, dan vertienvoudigd en kwamen ook niet alle kinderen geregeld, toch was de oude school te klein geworden. Er moest eene nieuwe gebouwd worden, hetgeen het district *Tondano* in 1837, zonder hulp der regeering, uit eigen midelen tot stand bracht. Den 24 Febr. 1838 werd het nieuwe schoolgebouw plechtig ingewijd.

Ook de bouw van eene nieuwe kerk werd vereischt. De bouwvallige houten kerk kon nauwelijks de helft bevatten dergenen, die ter godsdienstoefening kwamen, want in den regel pleegden zich elken Zondag van 400 600 menschen en op de Christelijke feestdagen nog grooter getal te verzamelen. Men mocht op verderen aanwas rekenen. Daarom werden 800 zitplaatsen in het nieuwe kerkgebouw aangebracht, hetgeen een langwerpigen achthoek vormde, 64 M. lang, 50 M. breed, alles op 6 voet hooge palen. Voor 2 groote deuren waren breede trappen met leuning aangebracht. Aan de eene zijde der kerk werd de Sakristie aangebouwd. Niet ver van den ingang der Sakristie stond de achthoekige kansel van ebbenhout, met snijwerk voorzien, door een inlander vervaardigd.

Een Europeaan gaf de sloten, die daar moeielijk zijn te

verkrijgen en een eenvoudig Tondanees leverde een fraai tafeltje insgelijks van ebbenhout, om het doopbekken daarop te plaatsen. Velen hadden ook zonder loon geholpen. Juist een jaar na de inwijding der nieuwe school kon ook de nieuwe kerk worden ingewijd. „Aan elke plaats, waar Ik Mijns Naams gedachtenis zal stichten, zal Ik tot u komen en u zegenen” Exod. 20: 24b, was de tekst van RIEDEL's eerste preek, waarbij de geheele ruimte met toehoorders gevuld was. Welk een onderscheid tusschen deze talrijke vergadering en die van 10—20 menschen voor 7 jaren! Ja, de Heer gaf in *Tondano* rijken zegen en van het nieuwe Godsgebouw, waarin de eer van Zijnen Naam werd verkondigd, gingen telkens nieuwe stroomen van zegen uit over vele onsterfelijke zielen.

Maar nu ook nam de Zondag aldaar eene geheel andere gestalte aan. Reeds vroeg rustte de rijststamper. Geen gedoopte waagde het meer op den dag des Heeren met de Heidenen uit te gaan, om te arbeiden. Zelfs niet-gedoopten begonnen den rustdag te onderscheiden. Ten tijde van den rijsttoogst, als velen in hunne veldhutten wonen, zag men deze lieden des Zondagsmorgens van alle zijden aankomen, om zich te reinigen en in zuivere kleeding de godsdienstoefening bij te wonen. Ook kwamen er uit andere negerijen aanwandelen of over het meer varen. Zoodra het teeken met de Tifa werd gegeven, begonnen zij de kerk te vullen, die op den aanwas der gemeente was berekend. Het duurde dan ook niet lang, of van de 800 zitplaatsen waren slechts weinige meer onbezet. Ook het kerkgezag klonk voller, dan voorheen. Aandachtig luisterde men naar de eenvoudige, maar niettemin kernachtige leerredenen van RIEDEL. De meesten verstonden nu het Maleisch, maar luisterden evenwel met verdubbelde aandacht, wanneer RIEDEL de hoofdgedachten in het Alfoersch herhaalde. Menigeen pinkte dan een traan weg van de bruine wangen.

Zoodra de godsdienstoefening was geëindigd, volgde eene groote schare den leeraar, links om, over de brug naar zijne woning, waar RIEDEL al vragende, zijne preek herhaalde. Na den vooral op Zondag eenvoudigen maaltijd ving zijne vrouw haren Evangelischen arbeid met vrouwen en meisjes aan. Daarna kwamen weër mannen en jongelingen, die door den getrouwen zielzorger in de kennis van het Evangelie dieper werden ingeleid. De avond werd in stilte doorgebracht. Zoo verliep elke Zondag.

„Hoe zeer is *Tondano* in korte jaren veranderd!” zeiden de oude Alfoeren. Het dolzinnige getier, dat men vroeger

bijna iederen avond hoorde, verstomde meer en meer. Beschonkene lieden werden zeldzaam. De zedelijke toestand der bevolking was opmerkelijk verbeterd.

In eenen brief van RIEDEL uit 1839 lezen wij: „Ofschoon de gemeente in zedelijk opzicht ook nog veel te wenschen overlaat, inzonderheid wat het wettig en Christelijk sluiten van het huwelijk betreft, zoo is toch de losbandigheid van vroeger hier veel verminderd. Van overspel en echtscheiding, waarin men vroeger zijne eere stelde, hoor ik weinig meer. Het stelen, bedriegen en wraaknemen, waarin de Tondaneezen vroeger andere negerijen overtroffen, is zeer verminderd. Fosso's vinden geene algemeene deelneming meer. De invloed der Walians is gebroken en het Heidensch bijgeloof in zijn hartader aangetast. De bekeering der priesters, die openlijk hun bedrog beleden, heeft daartoe veel bijgedragen.

Vroeger werd geen akker bearbeid, vóór de Walians er hun Hokuspokus hadden gemaakt. Doch toen men zag, dat de akkers der Christenen even goede vruchten droegen, werd ook dat Heidensch gebruik nagelaten. Zoo wordt de Heidensch zuurdeesem allengs krachteloozer.” Groot was de gezegende invloed des Evangelies op de Tondaneezen. Vlijt, orde en zindelijkheid namen van jaar tot jaar toe. Dit ontging de opmerkzaamheid van den Gouverneur der Molukken en ook Z. K. H. Prins HENDRIK der Nederlanden niet, bij hunne bezoeken van de Minahassa (1). Onze ruimte gedooft niet de feestelijke wapendansen van de kabesaran (2) bij zulke bezoeken te beschrijven. Om deze redenen legde de Regeering de zending in de Minahassa ook geene hinderpalen in den weg, maar ondersteunde haar, door een getrouw schoolbezoek bijzonder aan te prijzen. Die onderlinge goede verstandhouding werkte zeer gunstig. De koffiekweeking nam in het district van *Tondano* nu een grooten omvang aan en men mag ronduit beweren, dat juist de zending, die den van nature tragen Alfoer aan vlijtigen arbeid gewende, aan de voor Nederland zoo voordeelige koffieaanplanting, een groot aandeel heeft gehad, waardoor de *Menado*-koffie op de Europeesche markten een zeer gezocht voorwerp in den handel is geworden.

Maar wij keeren tot RIEDELS werkzaamheid terug. Er

(1) De eenigste Telg uit het Huis van Oranje, die ooit voet op Celébes gezet heeft.

(2) Wie van de Kabesaran meer wensch te weten, die ontbiede „de Minahassa in feestgewaad” 8 bldz., uitgegeven in 1875 van wege het Ned. ZGschap te Rott., bij M. WIJT EN ZONEN.

kwamen steeds meer scholen in de Minahassa. Uit de moerids van RIEDEL ontwikkelden zich steeds bekwaame onderwijzers, die hunnen vaderlijken vriend en opvoeder getrouw bleven aanhangen en meest allen hun ambt waarnamen onder den invloed der van hem ontvangen Christelijke opleiding. Welk eene blijdschap smaakte RIEDEL, als hij die scharen van zindelijk en behoorlijk gekleede kinderen aanschouwde, die op belangrijke vragen, den godsdienst betreffende, vrij goede antwoorden konden geven en dat in die plaatsen, die tot hiertoe door den nacht van Heidensch bijgeloof beheerscht geweest waren.

Op zekeren morgen vaart hij in een reeds vermelden uitgeholden boomstam over het meer van *Tondano* naar *Eris*. Hartverheffend is het schouwspel, dat de schoone natuur hem in het stille morgenuur aanbiedt. Diep en verkwikkend ademt hij de frissche morgenlucht in. Zij, die nooit de hitte van een brandenden dag in den heeten aardgordel hebben verduurd, kunnen zich niet voorstellen, hoe zeer die frissche morgenlucht lichaam en ziel verkwikt. Zoo zit RIEDEL, vol dankbaar gevoel in het gebrekkige vaartuig en nu en dan een diepen trek uit zijne pijp doende, heeft hij reeds menig vriendelijk woord met zijne bruine roeiërs over de goedheid Gods, zoo zichtbaar in geheel de schepping, gewisseld. Hij verheugt zich, dat ook zij gevoel daarvan hebben en menige, daarop doelende Bijbelspreuk kunnen aanvoeren. Allengs komt men der negerij *Eris*, op den Oostelijken oever van het meer gelegen, naderbij. Links op een heuvel, nabij het meer, staat een achthoekig gebouw, de school, die de kleine gemeente op eigen kosten heeft opgericht. Twee maanden geleden werd daar een van RIEDEL'S kweekelingen als onderwijzer aangesteld. Eensklaps hoort men kinderstemmen, door fluiten begeleid, de wijs van den 128 Psalm zingen, zoodat het over het water klinkt:

U mag men zalig heeten,
 Dien 's Heeren vrees bekoort;
 Die met een goed geweten
 Steeds wandelt naar zijn woord;
 Gij zult uw' nooddrift vinden
 Door d' arbeid van uw hand;
 Wat ge u moogt onderwinden,
 Komt, naar uw wensch, tot stand."

De blotto is aan land gekomen. RIEDEL zit nog en luistert, tot de laatste toonen zijn weggestorven. Een der roeiërs zegt bewogen: „Mijnheer wie had dat vroeger kunnen denken, dat hier nog zulke liederen zouden worden gezongen!”

De Schoolopziener is aan wal gestapt. Met bedaarden gang en nu en dan hoestend stilstaande, klimt hij den heuvel op. Zijn blik weidt over de rozenheg, waarmede de speelplaats is omgeven en over het gebouw. Zijn glimlach en zacht hoofdknikken schijnen te zeggen: „Voor een begin zeer goed. Hij treedt het schoolgebouw binnen, tot groote blijdschap van den onderwijzer, die van de komst des geliefden mans niets wist, maar vele kinderen zijn nog zoo schuw, dat zij plotselings onder hunne bank verdwijnen. Eenige andere kinderen zijn reeds vertrouwelijker, omdat zij voor 2 maanden van den koek hebben ontvangen, dien de pandita als lokaas toen had medegebracht, om hen voor de school te winnen. Deze begroeten hem in koor. RIEDEL spreekt hen vriendelijk aan en allengs komen nu ook de andere kinderen weder uit hunne schuilhoeken te voorschijn. Allen zitten weêr geregeld. Zijn sommigen ook gebrekkig gekleed, allen zijn toch zindelijk. Twee maanden geleden gingen zij nog geheel naakt. De banken bestaan uit blokken van een doorgezaagden boomstam, waarop ongeschaafde planken zijn neêrgelegd. Tafels zijn er niet voorhanden. Ook het zwarte bord, waarop bij ons met krijt wordt geschreven, ontbreekt. Aan den wand hangt eene met kalk bestreken plank, waarop met inkt de letters van het alphabet zijn geprent. Vele andere schoolbehoeften ontbreken, behalve de rotang-stokjes, die somtijds ook wel noodig zijn, als b.v. een jongen zoolang aan de losse bank heeft gewrikt, dat de geheele rij zijner kameraden op den grond tuimelt.

Het onderzoek begint. Het spellen gaat reeds tamelijk goed. Het hapert aan a. b. c. boeken, maar RIEDEL heeft er eenige medegebracht. Ook het schrijven begint reeds redelijk te worden. Een twaalfstal letters kunnen de kinderen nabootsen, maar hebben daarvoor niet anders, als een armelijk, door hen zelve met kalk bestreken plankje, waarop zij met ganzenpennen en Chineesche inkt de letters prenten. Deze plankjes leggen zij op hunne bank, waarvoor zij dan nederknielen, om haar ook als tafel te gebruiken. Nu volgt het onderzoek in de bijbelsche geschiedenis en die bruine kinderen kunnen er reeds iets van vertellen. Wat laat zich meer van een onderwijs van 2 maanden verwachten? Ten slotte wordt een Psalmvers gezongen, waarbij eenige knapen de zangwijs blazen op hunne van bamboeriet vervaardigde fluiten. Welk een verschil reeds met de vroeger walgelijke muziek der Alfoeren vergeleken. Waarlijk groot is de omkeering ook hier in het volksleven reeds te weeggebracht! Met dankgebed wordt gesloten. Nu worden nog als prijzen tot

verdere aanmoediging uitgedeeld eenige vellen wit schrijfpapier en eenige stukken Chineesche inkt. Verheugd ijlen de kinderen naar huis. Maar in de negerij is het reeds ruchtbaar geworden, dat de pandita er is en vele mannen en vrouwen hebben den arbeid gestaakt en zich gereinigd en staan voor het huis van den Kapala te wachten, om den pandita te bidden, om ook gedoopt te worden. Met deze houdt RIEDEL zich nu een paar uren bezig, om hen te onderwijzen.

Intusschen heeft de hoofdman den maaltijd voor zijnen gast gereed laten maken. Na het eten wordt er nog een stichtelijk woord in de school door RIEDEL gesproken. Gedoopten en Heidenen zijn daarbij tegenwoordig. Aan het einde daarvan danken eenigen hem, dat hij hunne negerij de eer heeft aangedaan, haar te bezoeken en vertellen hem, hoe goed het thans is, dat zij iederen Zondag den onderwijzer eene preek kunnen hooren voorlezen.

De blotto ligt ter afvaart gereed. „Mijnheer!” — zegt de Kapala — „ik vrees, dat wij storm zullen krijgen” en wijst op eenige dicht opeengestapelde witte wolken, die zich tusschen de toppen der verschillende bergen vertoonen. Hij wil RIEDEL bewegen, den nacht in *Eris* door te brengen. Maar deze spreekt lachend: „Wees niet bekommerd. Wind en zee gehoorzamen ook nu nog den Heer” Onder nage-roepen afscheidsgroet schiet de blotto snel over de effene watervlakte. Maar weldra rollen dof bonzende donderslagen.

De eerste rukwind krult reeds de meervlakte in kleine golfjes. Zwijgend slaan de roeiers hunne riemen met verdubbelde kracht in het water, om zoo mogelijk, nog vóór het losbarsten van de bui de negerij *Tandengan* te bereiken. Maar nieuwe rukwinden en sterker donderslagen verijdelen dit plan. Er bestond groot gevaar, dewijl de boot op zijde ging liggen. Nu moest er tegen de hooger gaande golven worden opgeroed. Het onweér ontboeit reeds zijne vreeselijke krachten. Aanhoudend schieten de bliksemstralen uit de zwarte wolken en tot in gebeente en merg schokkend weërgalmen de donderslagen tusschen de bergen. Nu moet er gewerkt, maar ook gebeden worden. Ook RIEDEL schept het water uit de boot. De gedachte, dat zijn laatste uur geslagen kon zijn, ontperst de beklemde borst menige verzuchting, die tot den rechten Helper in den nood wordt omhoog gezonden. En — het behaagt den Heer van dood en leven, zijnen dienaar te sparen. De bange ure gaat voorbij. De stormwind gaat liggen. Allengs effenen zich de baren en wordt de lucht weér helder. De aankomst is wel vertraagd, maar in het

schijnsel der volle maan loopt het ranke vaartuig veilig den smallen stroom in. Bij de brug staan reeds eenige moerids den geliefden leermeester op te wachten, die nu, door hen vergezeld en hoewel doornat, nogtans met dankzegging aan God naar zijne woning gaat.

De meeste negerijen, waarin scholen waren gebouwd, lagen aan de overzijde der bergen. Om die te bezoeken, had RIEDEL steeds meer dagen, later eene gansche week noodig. Omdat de menschen, die dáár woonden, slechts zelden naar *Tondano* konden komen, werd de school er ook tot kerk gebruikt en daar dan volledige godsdienstoefening gehouden, ook somtijds het H. Avondmaal gevierd. De meesten dier scholen werkten gunstig en ook vele volwassenen leerden te huis van de schoolkinderen. De ouders lieten zich des avonds door de kinderen vertellen, wat deze op school geleerd hadden. Daardoor openbaarden zich in die negerijen bij velen een diep schuldgevoel, een breken met de Heidensche gewoonten en liefde tot Hém, die de zondaren aanneemt. Zoo werd de grond vóór RIEDEL's werkzaamheid door het onderwijs op de scholen gelegd. Slechts was de eene grond iets harder, dan de andere. Daardoor scheen de ijverige AMOS lang vruchteloos te Kapataran te arbeiden en deed RIEDEL die gemeente eens eene soort van kerkelijken ban aan, door en in twee jaren geen Avondmaal te bedienen en ook niemand te doopen, wat op eenigen althans eene gewenschte uitwerking teweegbracht.

Van de naastbij liggende negerijen kwamen er elken Zondag groote scharen, geestelijke liederen zingende, naar *Tondano*, omdat zij aan RIEDEL's krachtige prediking de voorkeur gaven boven het voorlezen eener preek door den onderwijzer. En met het Brood des Levens gevoed, keerden zij's avonds even zóó Gods lof zingende, terug.

Kwam RIEDEL over de bergen, dan was er blijdschap in alle de op de zee kust gelegene negerijen. Was daar ook nog menigeen onverschillig, nogtans keerde RIEDEL nimmer huiswaarts, zonder de blijde ervaring, dat de Heilige Geest er aan veler harten krachtig arbeidde. Vergelijkt men *Tondano* en zijn district vóór RIEDEL's komst met tien jaren daarna, dan mag men zeggen: vroeger geleek het opeen harden door de vorst bevrozen grond, maar nu waren de knoppen en bloesems zwellende en begon zich alom nieuw leven na den langen winterslaap te vertoonen. De leute voor het Godsrijk brak aan. In diepen ootmoed dankte onze Zending daarvoor den Heer. „Niet ons, niet ons, o Heer! maar Uwen Naam zij de eere” was altoos de grondtoon van

zijn gemoed. Daarom poogde hij zich ook nooit te verheffen boven zijne medewerkers, die met minderen zegen in den wijnberg des Heeren arbeidden. Ook zegt hij uitdrukkelijk: „dat het in zijne gemeente niet alles goud was, wat er blonk; want dat eenigen niet wandelden, zoo als zij beloofd hadden”, maar hij voegt er bij: „Ik klaag daarover liever niet aan de menschen, die hierin toch niet kunnen helpen, maar zeg dit te meer aan mijnen Heer, Hem biddende, dat Hij de harten vernieuwen en veranderen wille.”

In Aug. 1839 leden RIEDEL en zijne medewerkers een groot verlies, toen Br. HELLENDOORN uit zijn aardschen werkring werd afgeroepen en — tot zijne eeuwige ruste inging. Nu moest RIEDEL dikwerf naar *Menado*, om dáár te prediken of andere ambtsbezigheden te verrichten. Men vermoedde, dat hij naar de hoofdplaats zou worden beroepen, omdat hij de oudste van de ambtsbroeders was. Doch hij bad de Bestuurders van het Ned. ZGschap dringend, hem niet weg te nemen van *Tondano*. Hij gevoelde zich te nauw met zijne gemeente vereenigd, dan dat hij haar zou hebben kunnen verlaten. Hetzelfde gevoelden zijne gemeentenaren. Velen zeiden: „Als dat geschiedt, dan gaan wij met U, want de ziel moet haar voedsel hebben en zonder u vermachten wij.” Maar een oude Alfoer schudde het sneeuw-witte hoofd en sprak: „Niets, niets, dan de dood alleen kan den pandita van *Tondano* scheiden. Wij zijn zoo aan elkander gehecht, als onze nagels aan ons vleesch. Als men die losrukt, bloedt het vleesch.”

XV.

Zware beproeving.

Die oude Alfoer had juist gesproken. De smart doorvlijmt het vleesch en het hart bloedt, als menschen, innig met elkander vereenigd, van elkander gescheiden worden. Dat moest RIEDEL ook ondervinden. Hij behield wel zijne hem dierbare gemeente, maar zijne lieve vrouw werd hem door den dood ontrukkt en dat smartte hem diep.

Eerst werd hij zelf in 1840 geruimen tijd aan het ziekbed gekluisterd. Eene dysenterie bracht hem op den rand van het graf en hij was ook bereid te sterven. Maar de vele gebeden, voor zijn behoud opgezonden, werden verhoord. God zegende de geneesmiddelen van den uit *Menado* ontboden arts en de kracht der ziekte werd gebroken. Maar hij was er zoo zeer door verzwakt, dat er negen weken verlieden, vóór hij weder durfde preéken „en” — schreef hij in dien tijd — „de vorige kracht zal ik wel nooit terugkrijgen.”

Maar deze beproeving was gering, in vergelijking van de smart, die de dood van zijne voortreffelijke vrouw hem veroorzaakte. „Sedert Maart 1841” — zoo schreef hij — „sukkelde mijne vrouw en op den 14 Aug. nam God haar weg.” Zij was een toonbeeld van eene huisvrouw. Tien jaren lang heb ik met haar de gelukkigste dagen doorleefd. Zij was eene moeder, zoo als men er zelden hier vindt. Zij was eene bekwame huishoudster; zonder haar had ik het nooit zoover gebracht. Zij was eene ootmoedige, voor den Heer levende zendelingsvrouw, die geene opoffering schroomde, om zielen voor den Heer te winnen. Ondanks onze beperkte

inkomsten was zij steeds dankbaar en tevreden. Het aardsche had voor haar weinig waarde. Om haar goed hart was zij door rijken en armen bemind. Altijd verstrekke het haar tot blijdschap, onderricht te mogen geven en vooral Heidenen tot Jezus te geleiden. Het weinige, waarover zij had te beschikken, wendde zij ijverig aan tot uitbreiding van Gods koninkrijk. Gelijk haar leven een voorbeeld was voor Christenen en Heidenen, zoo was ook haar einde, mij wel is waar eene oorzaak tot diepe droefheid, maar haar eene oorzaak tot hooge blijdschap, dewijl zij den dood als vredebode aanzag. Geruimen tijd verlangde zij ontbonden te worden en bij den Heer te zijn. Toen ik in April om ambtsbezigheden naar *Menado* moest, liet zij, zoo als doorgaans, als ik op reis was, Christelijke vrienden bij haar komen, met wie zij las en zong en bad. Tot hen zeide zij toen: „Wij hebben onlangs den dood des Heeren verkondigd en ons in Zijne gemeenschap gelukkig gevoeld, maar als gij weder Avondmaal zult vieren, dan ben ik bij mijn Verlosser. Gedenkt er dan aan, als gij van onze Evangelische gezangen weder no. 100 „Het heugelijk tijdstip nadert weer enz.” zult zingen, dat dit altijd mijn liefste gezang was.”

Eenige dagen vóór haar verscheiden bestelde zij alles omtrent hare begrafenis. Eenige dagen voor haren dood sprak zij: „Ik ben nu nog bij mijn volle bewustzijn; als mijn doodstrijd komt, misschien niet meer; daarom roep de kinderen en vrienden. Ik wil van allen afscheid nemen.” Toen deze bij hare veege sponde stonden, gaf zij aan elk de hand en voegde er een vermaanwoord naar elks behoefte bij. Tot mij sprak zij: „Wij hebben dikwijls gedacht, *RIEDEL*, dat *gij* vóór mij zoudt heengaan; maar ik zou het niet overleefd hebben, dat ik met vijf kinderkens alleen ware achtergebleven in deze wereld. Daarom heb ik God menigwerf gebeden, dat Hij mij vóór u mocht wegnemen. Dat gebed wordt straks verhoord. Ween echter niet te zeer. Ik sterf immers niet, maar slechts mijn stoffelijk omkleedsel. Ik ga u vooruit. Eens zullen wij voor den troon van God elkander wedervinden en eeuwig bij elkander zijn.” Zoo ging de brave vrouw in tot de vreugde haars Heeren.

Nu zit ik alleen met vijf nog jonge kinderen, die ik alleen heb te verzorgen naar lichaam en geest. Ik moet in de keuken, in de badkamer, in het waschhuis, in één woord overal zijn, om alles alleen in orde te houden. Weenende schrijf ik dit, hoewel ik mijne dierbare gade haar geluk niet misgun. Ik ben doorgaans stil en in mij zelven gekeerd.”

Op hare begrafenis, die in het warme klimaat van *Indië*

niet langer, dan één dag na den dood mag worden uitgesteld, kwamen scharen van nabij en van verre; want de treurmare van haar overlijden had zich met de snelheid van den stormwind over den geheelen omtrek verbreid. Heidenen zoowel, als Christenen volgden de geliefde doode met de innigste deelneming naar hare laatste rustplaats."

Was RIEDEL gedurende hare krankte dikwerf in zijne ambtsbezigheden verhinderd geworden, dewijl hij hare verpleging bijna altijd op zich moest nemen, na hare teraardebestelling vatte hij zijn werk met nieuwen ijver aan, inzonderheid de lang uitgestelde bezoekreizen en vond als herder en zielzorger en schoolopziener overal genoeg te doen. Maar thans kon hij niet meer reizen, als vroeger. Hij was wel genoodzaakt, zijne kinderkens altijd mede te nemen, dáár hij niemand te huis had, aan wien hij hen kon toevertrouwen. Keerde hij eenige dagen daarna terug, dan vond hij zijne woning ledig, hetgeen hem weemoedig maakte. Dan moest hij zelf de spijsen voor zijne kinderkens bereiden, omdat de zeden op *Celébes* een ongehuwd man, niet veroorloven, eene huishoudster te nemen.

Het was voor RIEDEL een zeer moeielijke tijd. „Waarom?" vraagt de mensch, maar de Christen spreekt: „Ook deze droefenissen zijn wegen des vredes onzes Gods!" Dit zeide de bedroefde weduwnaar dan ook dikwerf en dacht daarbij aan het vers van vader JAENICKE:

„Altoos kleiner en steeds reiner,
Moet ik worden hier op aard;
Tot ik boven Hem zal loven
Voor de zonde vrijgewaard!"

Men zou kunnen meenen, dat deze treurige omstandigheden voor RIEDEL een groote hinderpaal zouden geweest zijn in de getrouwe waarneming van het zendingswerk. Maar juist omgekeerd. Gods leidingen zijn wonderbaar!

Wij zullen terstond zien, hoe juist met den dood van RIEDELS edele gade, die kalm en in vrede als was verscheiden, in de zendingsgeschiedenis van *Tondano* eene nieuwe afdeeling begint. Gelijk door de blakerende zomerhitte, waarin alle dierlijke leven naar verademing smacht, juist het edele koren rijp gestoofd wordt, zoo werd het ook RIEDEL gegeven, in de hitte zijner droefenis juist de edelste schoven voor den Heer des oogstes in te zamelen.

inkomsten was zij steeds dankbaar en tevreden. Hetaardsche had voor haar weinig waarde. Om haar goed hart was zij door rijken en armen bemind. Altijd verstrekte het haar tot blijdschap, onderricht te mogen geven en vooral Heidenen tot Jezus te geleiden. Het weinige, waarover zij had te beschikken, wendde zij ijverig aan tot uitbreiding van Gods koninkrijk. Gelijk haar leven een voorbeeld was voor Christenen en Heidenen, zoo was ook haar einde, mij wel is waar eene oorzaak tot diepe droefheid, maar haar eene oorzaak tot hooge blijdschap, dewijl zij den dood als vredebode aanzag. Geruimen tijd verlangde zij ontbonden te worden en bij den Heer te zijn. Toen ik in April om ambtsbezigheden naar *Menado* moest, liet zij, zoo als doorgaans, als ik op reis was, Christelijke vrienden bij haar komen, met wie zij las en zong en bad. Tot hen zeide zij toen: „Wij hebben onlangs den dood des Heeren verkondigd en ons in Zijne gemeenschap gelukkig gevoeld, maar als gij weder Avondmaal zult vieren, dan ben ik bij mijn Verlosser. Gedenkt er dan aan, als gij van onze Evangelische gezangen weder no. 100 „Het heugelijk tijdstip nadert weer enz.” zult zingen, dat dit altijd mijn liefste gezang was.”

Eenige dagen vóór haar verscheiden bestelde zij alles omtrent hare begrafenis. Eenige dagen voor haren dood sprak zij: „Ik ben nu nog bij mijn volle bewustzijn; als mijn doodstrijd komt, misschien niet meer; daarom roep de kinderen en vrienden. Ik wil van allen afscheid nemen.” Toen deze bij hare veege sponde stonden, gaf zij aan elk de hand en voegde er een vermaanwoord naar elks behoefte bij. Tot mij sprak zij: „Wij hebben dikwijls gedacht, RIEDEL, dat *gij* vóór mij zoudt heengaan; maar ik zou het niet overleefd hebben, dat ik met vijf kinderkens alleen ware achtergebleven in deze wereld. Daarom heb ik God menigwerf gebeden, dat Hij mij vóór u mocht wegnemen. Dat gebed wordt straks verhoord. Ween echter niet te zeer. Ik sterf immers niet, maar slechts mijn stoffelijk omkleedsel. Ik ga u vooruit. Eens zullen wij voor den troon van God elkander wedervinden en eeuwig bij elkander zijn.” Zoo ging de brave vrouw in tot de vreugde haars Heeren.

Nu zit ik alleen met vijf nog jonge kinderen, die ik alleen heb te verzorgen naar lichaam en geest. Ik moet in de keuken, in de badkamer, in het waschhuis, in één woord overal zijn, om alles alleen in orde te houden. Weenende schrijf ik dit, hoewel ik mijne dierbare gade haar geluk niet misgun. Ik ben doorgaans stil en in mij zelve gekeerd.”

Op hare begrafenis, die in het warme klimaat van *Indië*

niet langer, dan één dag na den dood mag worden uitgesteld, kwamen scharen van nabij en van verre; want de treurmare van haar overlijden had zich met de snelheid van den stormwind over den geheelen omtrek verbreid. Heidenen zoowel, als Christenen volgden de geliefde doode met de innigste deelneming naar hare laatste rustplaats."

Was RIEDEL gedurende hare krankte dikwerf in zijne ambtsbezigheden verhinderd geworden, dewijl hij hare verpleging bijna altijd op zich moest nemen, na hare teraardebestelling vatte hij zijn werk met nieuwen ijver aan, inzonderheid de lang uitgestelde bezoekreizen en vond als herder en zielzorger en schoolopziener overal genoeg te doen. Maar thans kon hij niet meer reizen, als vroeger. Hij was wel genoodzaakt, zijne kinderkens altijd mede te nemen, dáár hij niemand te huis had, aan wien hij hen kon toevertrouwen. Keerde hij eenige dagen daarna terug, dan vond hij zijne woning ledig, hetgeen hem weemoedig maakte. Dan moest hij zelf de spijsen voor zijne kinderkens bereiden, omdat de zeden op *Celébes* een ongehuwd man, niet veroorloven, eene huishoudster te nemen.

Het was voor RIEDEL een zeer moeielijke tijd. „Waarom?" vraagt de mensch, maar de Christen spreekt: „Ook deze droefenissen zijn wegen des vredes onzes Gods!" Dit zeide de bedroefde weduwnaar dan ook dikwerf en dacht daarbij aan het vers van vader JAENICKE:

„Altoos kleiner en steeds reiner,
Moet ik worden hier op aard;
Tot ik boven Hem zal loven
Voor de zonde vrijgewaard!"

Men zou kunnen meenen, dat deze treurige omstandigheden voor RIEDEL een groote hinderpaal zouden geweest zijn in de getrouwe waarneming van het zendingswerk. Maar juist omgekeerd. Gods leidingen zijn wonderbaar!

Wij zullen terstond zien, hoe juist met den dood van RIEDELS edele gade, die kalm en in vrede als was verscheiden, in de zedings-geschiedenis van *Tondano* eene nieuwe afdeeling begint. Gelijk door de blakerende zomerhitte, waarin alle dierlijke leven naar verademing smacht, juist het edele koren rijp gestoofd wordt, zoo werd het ook RIEDEL gegeven, in de hitte zijner droefenis juist de edelste schoven voor den Heer des oogstes in te zamelen.

XVI.

De volle oogst.

Had RIEDEL ook in het eerste tiental jaren van zijn zendingsarbeid menige vrucht van zijne trouwe werkzaamheid als eerstelingen gezien en dat wel in zulk eene mate, als aan vele zendelingen nimmer te beurt valt, zoo vangt nogtans de volle oogst van zijn Evangelischen arbeid eerst aan in het tweede tiental jaren zijner werkzaamheid.

„Mijne, uit de Heidenen verzamelde gemeente” — zoo schreef hij op het einde van 1841 — „is sedert den dood mijner lieve vrouw niet terug —, maar vooruit — gegaan, en naar het mij voorkomt, heeft juist het voorbeeldige afsterven dier Onvergetelijke zeer veel daartoe bijgedragen; want in dit bijkans afgeloopen jaar heb ik den Doop toegediend, na voorbereidend onderwijs aan volwassenen 136 op voorbede van Christelijke vrienden aan kinderen van Heidenen met toestemming van hunne ouders 195 aan kinderen van Christenen 63

in het geheel dus aan

 394 pers.

En als het kerkbezoek blijft toenemen, gelijk tot dus ver, dan zal de nieuwe kerk spoedig ook te klein zijn. Met mijn leervertrek is dit reeds het geval, zoo dat velen voor de vensters en deuren moeten blijven staan. Hieruit blijkt, dat ik volop werk heb. De Heidenen beginnen in te zien, dat het met hun bijgeloof uit is, maar de Christenen zeggen: „God verhoort onze gebeden om de uitbreiding zijns koninkrijks!” Ik ben er ootmoedig dankbaar voor en acht de

naaste oorzaak dezer godsdienstige opgewektheid gelegen in het blijmoedig afsterven mijner dierbare vrouw. Inimmers geheel *Tondano* heeft er den mond vol van en vele Heidenen staan er verwonderd over, dat het geloof in den Heiland zoo zeer leert den dood te verachten en den schrik des doods en des grafs te overwinnen."

Het getal dergenen, die verlangden gedoopt te worden, nam hand over hand zoo zeer toe, dat RIEDEL in 1847 kon berichten: „Er zijn hier nog maar weinigen, die niet verlangen gedoopt te worden." En toen hij weinige jaren later den zendingsarbeid aan anderen moest overgeven, bleek het uit de door hem gehoudene registers, dat hij aan 9341 personen den H. Doop had toegediend en 3851 nieuwe leden door hem tot het H. Avondmaal waren toegelaten. Dit alleen vereischte bij nauwgezet onderwijs eene buitengewone inspanning en het verwondert ons niet, dat hij den wensch, om eenen medehelper te ontvangen aan de Heeren Bestuurders van het Z.G.schap te kennen gaf. Dien wensch „om een nederigen, gemoedelijken en geloovigen Medebroeder" te mogen ontvangen, gaf hij eerst in 1845 te kennen, toen hij weder 665 personen, na voorbereidend onderwijs, gedoopt had en zich weder omstreeks 500 personen hadden aangemeld, om tot de viering van het H. Avondmaal te worden toegelaten. Eerst 5 jaren later zou die wensch vervuld worden.

Het zou wel zonderling zijn geweest, wanneer deze buitengewoon gezegende Evangelieverkondiging, waarvan wij in de geheele geschiedenis der Protestantsche zending geen tweede voorbeeld zóó aantreffen, geen haat bij de God en Zijnen Gezalfde wederstrevende wereld had opgewekt. Sommige reizigers, die de *Minahassa* slechts ter loops bezocht hadden, spraken dan ook van het doopen bij geheele scharen, van onchristelijken wandel der gedoopten en van verdeeldheid tusschen de zendelingen onderling. Dit geschiedde reeds in 1840. Tengevolge daarvan om ophelderingen door de Bestuurders des N. Z.G.schaps gevraagd, zond RIEDEL hun deze rechtvaardiging:

„Eene eerste beschuldiging schijnt te zijn, dat wij den H. Doop te onbehoedzaam toedieneu. Ik vertrouw, dat het Ned. Z.G.schap geene mannen zal uitzenden, die roekeloos met de Bonlszegelen des N. T. zullen omgaan. Zoolang ik hier ben, weet ik niet één voorbeeld daarvan te noemen. Ik voor mij vrees wel eens, sommigen te doopen en zou de keus daarvan gaarne aan anderen overlaten, maar heb wel eens ondervonden, dat diegenen, voor wie ik eerst vrees koos-

terde, later uitnemende Christenen zijn geworden en daar ik hier niemand heb, aan wien ik die keus kan opdragen, zoo doop ik allen, die eerst onderwijs ontvangen en belijdenis des geloofs afgelegd hebben, opdat ik van mijnen kant althans de komst van Gods koninkrijk niet verhindere. Mocht er eens een onwaardige onder zijn, dan zou ik toch nog zooveel kwaad niet gedaan hebben, als wanneer ik iemand had uitgesloten, die wel waardig was, den Doop te ontvangen.

Wij weten verder: „dat het geloof ook in de harten wordt gewerkt door het hooren des Woords.” Indien nu de Heidenen niet mede naar de kerk kwamen, in de hoop van gedoopt te zullen worden of wij hen gedurende 2 of 3 jaren ter kerk wilden laten gaan, alvorens hen te doopen, dan zeker zouden er weinigen hunner komen. Zij zouden ook niet hooren en het geloof zou niet gewerkt worden in hunne harten. En wie zou ten slotte de schuld daarvan dragen?

Een tweede bezwaar, mij gemaakt, betreft de toelating der lidmaten tot de viering des H. Avondmaals. Voor onwaardige genieting heeft men hier weinig te vreezen, omdat hier, zooals vroeger ook in *Holland*, niemand tot het H. Avondmaal zal toetreden, of hij moet voor zich zelve verzekerd zijn, dat hij Jezus Christus waarlijk lief heeft. Ik meen in tegendeel, dat hier vele oprechten worden gevonden, die te veel tegen het H. Avondmaal opzien en het meer noodig hebben, tot deelneming daaraan aangespoord, dan daarvan terug gehouden te worden. Gedurende mijn twaalfjarig verblijf alhier heb ik althans nog slechts één persoon van de deelneming aan het H. Avondmaal behoeven uit te sluiten.

Wat de inzegening des huwelijks betreft, niemand zou zich daaraan onttrekken, zoo dit slechts eene zuiver kerkelijke zaak was; maar wij moeten met de bestaande toestanden rekenen. Kan ik mannen, die van 40—60 jaren oud zijn, die 20—40 jaren met ééne vrouw geleefd en reeds kleinkinderen hebben, nog gaan dwingen, bij het burgerlijk Bestuur verlof aan te vragen, om zich kerkelijk te doen inzegenen?

Mag ik hun den Doop weigeren, omdat zij niet kerkelijk zijn gehuwd? Ik ken velen, die eens op Alfoersche wijs huwden, maar die later gedoopt, onbestrafelijk hebben gewandeld en blijmoedig zijn gestorven. Dit neemt evenwel niet weg, dat ik altoos op het sluiten van het huwelijk op Christelijke wijs blijf aandringen.

Van verdeeldheid tusschen de zendelingen is mij niets bekend. Wij leven allen met elkander in hartgrondige en

wederkeerige liefde, als eens de Apostelen, ofschoon ieder natuurlijk zijne eigenaardigheden heeft.

Over den Doop, aan de volwassenen toegediend, heb ik lang nagedacht en met dat doel meermalen de Handelingen der Apostelen nagelezen en ook de kerkgeschiedenis geraadpleegd, ook het gedrag van de zendelingen van andere genootschappen overwogen. De Apostelen waren in het bezit van den H. Geest en doopten, zonder lang voorafgaand onderwijs, alleen op belijdenis des geloofs in den Heer Jezus Christus. Wij, die den H. Geest niet in die mate bezitten, als de Apostelen, geven lang voorbereidend en uitvoerig onderwijs en zij, die daarop wenschen te worden gedoopt, moeten veel belijden en veel beloven. Zullen wij dat alles voor veinzerij houden? . . . Dan zouden wij ons tegen vele oprechte zielen zwaar bezondigen. PHILIPPUS bezat den H. Geest en doopte nogtans eenen SIMON, den toovenaar, Hand. 8: 9—24. PAULUS stichtte de gemeente te *Korinthe*, waar later verdeeldheid ontstond, een bloedschender onder de gedoopten en een dronken aan het H. Avondmaal was. Zou de Apostel PAULUS misschien niet lang genoeg met den Doop gewacht hebben? . . . God dank! zoo ver is het hier nog niet gekomen. Ik roem in de genade onzes Heeren Jezus Christus, die hier velen gaf, die den Vader in geest en in waarheid aanbidden.”

Vervolgens wederlegt hij de beschuldiging, dat de gemeente onverschillig zou zijn op het punt van godsdienst. „Ik achi het geene kleinigheid” — zoo schrijft hij — „van zijn vaderlijken godsdienst en zeden afstand te doen en openlijk te belijden, dat men een verdoemelijk zondaar voor God is, te meer nog, als ik bedenk, dat vele bedrevene zonden voorheen niet als zonden golden. Als oude lieden nog lezen willen leeren, ofschoon het hun bij den arbeid in hunne tuinen niet te pas komt en geen stoffelijk gewin kan opleveren, zou dat met onverschilligheid op het stuk van godsdienst zijn te rijmen? Ik kan dat alleen verklaren uit de begeerte, dat zij zelve de Schrift wenschen te onderzoeken. Ik zou vrij wat brillen (1) behoeven, om den wensch van alle oude lieden, die nog lezen willen leeren, te vervullen. Wie zal dat onverschilligheid noemen?”

„Zes palen van *Tondano*” (gelijk aan één uur gaans) — zoo vervolgt RIEDEL dan — „aan den anderen kant van het meer ligt de kleine negerij *Watoemaja*, uit slechts 46 ge-

(1) Later zijn er werkelijk eenige dozijnen brillen naar de Minahassa gezonden.

zinnen bestaande. In het begin dezes jaars verzocht de hoofdman of schout mij om een onderwijzer. Ik zond er eenen. Thans leeren er 48 kinderen en de geheele negerij heeft het Heidensch bijgeloof afgezworen en op eigen kosten een net kerkje opgericht.

Zou dat ook onverschilligheid op het stuk van godsdienst wezen?

Misschien zullen de Heeren Bestuurders van het Ned. ZGschap zeggen: „Hoe bemint RIEDEL zijne Tondanceezen!” Ik beken gaarne, dat ik die menschen lief heb en voeg er bij: zoo lang een prediker de menschen, onder welke hij werkt, niet lief heeft, zal zijn arbeid onder hen ook geene vruchten dragen.”

Bovenstaanden brief hebben wij opzettelijk wat breedvoerig meêgedeeld, omdat hij RIEDEL en zijnen arbeid geheel kenschetst.

Erger, dan de tegen de zending op *Celèbes* meest in *Europa* ingebrachte beschuldigingen, was de tegenstand, die haar in dat oord zelf door Europeesche ambtenaren werd in den weg gelegd. Zoo lang de Resident van *Menado* het zendingswerk genegen was, gingen de zaken goed. Maar toen deze was overleden, werd er een ander aangesteld, op wiens hoog bevel ook Zondags moest worden gearbeid. Zoo-genaamde christelijke opzieners dwongen hen, die reeds gedoopt waren, ook op den Zondag in de tuinen te arbeiden, ondanks hunnen wensch om de kerk te bezoeken. Velen zijn daarbij martelaars geworden en hebben liever slagen verduurd en zich met de voeten in het blok laten vastsluiten, dan op den dag des Heeren te arbeiden.

De zendelingen hebben zich daarop met hunne klachten tot den Gouverneur der *Molukken* en met gunstig gevolg gewend. Zelfs hebben ambtenaren gepoogd, de *fosso's* met hunne zedeloosheid weder in te voeren, maar de geest van het reinigend Evangelie had God lof! reeds te diepe wortelen in de harten der *Alfoeren* geschoten, dan dat die toeleg zou gelukt zijn!

Ook tegen de Christelijke school werden bezwaren ingebracht van de zijde van dweepzieke Mohammedanen. Deze verlangden, dat in de scholen, die met medewerking der regeering waren opgericht, alleen onderwijs in het lezen, schrijven en rekenen aan de jeugd gegeven zou worden, om het denkvermogen te oefenen, maar het onderwijs in den christelijken godsdienst van de scholen zou worden geweerd. Deze zaak heeft veel vijandschap gezaaid, die nog niet weder is bijgelegd. De scholen, door het Z.G.schap gesticht ten be-

zoldigd, staan alleen onder het toezicht van de zendelingen, terwijl die, waarin de onderwijzers van regeeringswege bezoldigd en die daarom ook Gouvernementscholen genoemd worden, aan het toezicht van het burgerlijk bestuur zijn onderworpen. Omdat ook de school van *Tondano* tot deze laatste behoorde, vond RIEDEL het geraden, zich van haar eindelijk terug te trekken, te meer, dewijl hij elders gelegenheid genoeg had, positief-Christelijk op de jeugd te werken.

Ondanks al dien tegenstand van de zijde der booze wereld nam het aantal dergenen, die op Christelijke wijs hun huwelijk lieten inzegenen, de lidmaten en kerkgangers boven verwachting toe. Ook begon men den dag des Heeren met meer onderscheiding te behandelen. Reeds vroeg in den morgen trokken geheele scharen van verre, geestelijke liederen zingende, op naar *Tondano*. Regen of wind hielden hen niet terug. Sedert 1846 hing, nevens de kerk, eene groote klok, die gedragen werd door palen van 36 voet hoogte. Deze werd Zondagmorgen te 8 uren reeds geluid en kon zeer ver in den omtrek gehoord worden.

Eens liet RIEDEL de menschen tellen, die ter kerk kwamen. De menigte beliep over de 2000. De kerk was telkens zoo vol menschen, dat RIEDEL moeite had, om op den kansel te komen. Onder het aanhooren der leerrede werd menig oog vochtig. Vroeger had RIEDEL zijne preken altoos zorgvuldig uitgewerkt en vervolgens zakelijk van buiten geleerd (gememoriseerd), maar sedert lang kon hij den tijd tot het schrijven zijner leerredenen niet meer vinden, omdat bijna al zijn beschikbare tijd door het onderwijzen van de doopkandidaten en van diegenen, die ook het H. Avondmaal wenschten te vieren, werd ingenomen. Hij koos nu in het begin der week een tekst, overdacht en besnouwde dien van alle zijden, vooral Zaterdagavond en sprak dan des Zondags kort, maar duidelijk en indrukwekkend daarover. Had hij in de afgelopen week iets onbetamelijks gehoord of gezien, dan werden uit de wapenkamer des Woords daartegen scherpe pijnen afgeschoten. Zoo werden zijne preken dikwijls gelegenheidsleerredenen, juist gepast voor zijne gemeente. Daarenboven was elke preek eene uiting van zijn gemoedsleven.

Na de preek hield hij de preekherhalingen aan huis. Ook daaraan nam steeds grooter aantal deel. Had men de nieuwe kerk, die door eene aardbeving veel had geleden, moeten afbreken omstreeks het jaar 1844 en van de voorhandene bouwstoffen eene grootere noodkerk voorloopig op-

getrokken, nu was ook het leervertrek te klein geworden. Daarom liet RIEDEL de lieden op het grasperk vóór zijn huis vergaderen, waarover de snel opgeschotene boomen hunne schaduwen wierpen. — Daar waren eenige banken geplaatst voor de ouden van dagen. De jongeren van jaren stonden daar rondom en er waren dikwijls over de 100 menschen. De meer ontwikkelden werden door RIEDEL aangemoedigd, om te spreken. Met vuur en klem van woorden sprak dan menigeen, want de Alfoer is van nature levendig, bewegelijk, gemoedelijk en bezit veel aanleg tot welsprekendheid.

Anderen luisterden. Onder de ouden ging dan de *pinangdoos* wel ijverig rond, maar vader RIEDEL had het jeugdige geslacht reeds die onzindelijke gewoonte afgeleerd. Met gezang en gebed werden altijd deze bijeenkomsten gesloten.

's Namiddags werden de Doop- en Avondmaals-kandidaten onderwezen. Ook voor de Bijbeloefeningen, die 's avonds in de week door RIEDEL werden gehouden, was het leervertrek te beperkt geworden. De noodkerk kon daarvoor niet gebruikt worden wegens gebrek aan verlichting: Er bleef daarom niets anders over, als die bijeenkomsten te splitsen. En alzoo ontstonden in *Tondano* de *Conventikelen* of godsdienstige samenkomsten, die regelmatig in sommige huizen werden gehouden. In het eene kwamen de mannen, in een ander de vrouwen, ginds de jongelingen, elders de jonge dochters bijeen en overal werden gedeelten uit de Schrift voorgelezen en zoo goed men dat vermocht, verklaard, terwijl RIEDEL dikwerf om voorlichting werd gevraagd.

In RIEDEL's leervertrek vergaderden destijds de jongelingen. Hij zelf was altijd in hun midden en schreef er van: „Ik moet dikwerf vreugdetranen storten, als ik de dankbaarheid hoor, die zij voor de kennis van het heerlijk Evangelie aan den dag leggen en ik geloof, dat menig jongeling in *Eurapa* met beschaamde kaken zou staan, als hij het bidden hoorde van deze pas uit de Heidenen bekeerde jongelingen.”

Maar ook deze samenkomsten moesten wegens gebrek aan voldoende ruimte weldra gestaakt worden. Zoo werd de wensch om eene doelmatige ruimte te hebben, steeds luider. Deze verkreeg men eerst in 1849. In dien tusschentijd vermeerderten de *Conventikelen*, zelfs zonder voorkennis van RIEDEL.

Zoo wandelt hij eens langzaam door de negerij. Onder de laatste huizen is er een, dat door een goeud man den behoeftigen bewoners ten geschenke is gegeven. Eene 60jarige weduwe, die lang slavin was, woont daarin, die niet alleen

hare lichamelijke vrijheid heeft herkregeu, maar wat hooger zegen is, door den Heere Jezus geestelijk is vrijgemaakt. Bij haar in leeft een zoon, die vroeger soldaat geweest, in dienst blind geworden en met gering pensioen als invalide naar huis gezonden is. Een derde bewoner heet SIMON, een ongelukkig verkromd mensch, de oom der vrouw. Op gezegden avond bij dat huis komende, hoort RIEDEL daar binnen'shuis luid spreken. Hij klimt bij den ingekerfden boomstam op en ziet, dat het er zoo vol menschen is, dat hij de deur niet kan binnenkomen. In het midden zitten de krapele en nog drie andere jongelingen op eene mat. Een dertig mannen luisteren aandachtig naar alles, wat gene spreken.

„Maar SIMON!” vraagt RIEDEL na vriendelijken groet, „wat is hier te doen?” En het antwoord luidt: „Deze vier jongelieden komen elken Zondagavond zamen, om over uwe preek te spreken en te bidden. Heden zijn wij gekomen, om naar hen te luisteren en met hen mede te bidden. Mijnheer heeft dezen morgen over „den zaligen dood der geloovigen” gepreëkt. Die woorden hebben ons in het hart gegrepen en wenschen wij nog eenmaal te hooren!” — Zoo greep het louterende vuur des H. Geestes in steeds breeder kringen rondom zich in *Tondano* en reinigde er het volk merg en bloed. De huisvaders pleegden des Zondags de hunnen over de gehoorde preek te onderhouden en velen hunner baden vervolgens met de huisgenooten om de komst van Gods koninkrijk op aarde en de algeheele overwinning van alle Heidensche dwaling. Zelfs vond men er jongelingsvereenigingen, die elkander in den godsdienst onderwezen, om tot den H. Doop te worden toegelaten.

RIEDEL zag eindelijk zijn wensch, den bouw van „eene kleine huiskerk”, gelijk hij haar noemde, vervuld. Tegenover zijne woning lag een moerasachtig stuk grond, waarop riet en kreupelhout welig tierden. Het burgerlijk Bestuur schonk aan de gemeente dien grond. Vele jongelingen roeiden nu, zonder loon, het kreupelhout uit, hoogden den lagen grond op en deden dat alles bij lichte maan, nadat hun dagelijksch werk was afgeloopen. Nadat de plek in gereedheid was gebracht, velden zij boomen, zaagden en behakten de boomstammen, brandden houtskool voor den smid enz. Vele handwerkslieden arbeidden zonder —, anderen voor de helft van — het gewone loon. Verheugd zag men het gebouw steeds hooger oprijzen. Een gegoed man gaf f 100 voor het dak, een ander een tafeltje van ebbenhout, een derde wederom koperen kroonen. De geheele bouw was een werk des geloofs en der liefde; want toen RIEDEL er mede zou aanvangen,

was er geen geld voorhanden. Later zond het Ned. ZGschap nog f 600. Hetgeen er nog aan ontbrak, vulde de gemeente aan. Daardoor was er over de kleine kerk geene schuld, toen zij voltooid was. Van buiten en binnen geleek zij op eene groote zaal. Boven de buitenste deur stond in het Maleisch, in hout uitgesneden: „Bewaar Uwen voet, als gij ten huize Gods ingaat en kom, om te hooren” Pred. 4: 17, en boven de deur van het portaal aan de binnenzijde: „Zoo zie nu wel toe, hoe gij hoort, Luk. 8: 18.

Zoo konden dan nu de Bijbeloefeningen in de kleine kerk des avonds weder geregeld worden gehouden. Ook werd zij gebruikt voor het geven van godsdienst-onderwijs. In alle deze bijeenkomsten was RIEDEL als een vader onder zijne kinderen. Overigens was hij de herder, die de hem toevertrouwde kudde met de onwederstaanbare macht van zijne verstandelijke en zedelijke meerderheid leidde. Ik stip daarvan slechts één voorbeeld aan uit vele:

Er is twist ontstaan over de grensscheiding van de negerijen, *Tondano* en *Tomohon*. De onderhandelingen, om de twist bij te leggen, zijn vruchteloos geweest. Een oorlog schijnt onvermijdelijk. Reeds worden de wapenen te voorschijn gehaald. Niet alleen de Heidenen, maar ook vele reeds gedoopten sieren zich met den ouden krijgsmansdos, de speer, het schild en een bladeren-krans om de slapen. Aan den voet van het gebergte *Massarang* vatten de vijandige scharen post tegen over elkander. Spoedig zal het bloedvergieten, het ellendigste bedrijf van alle bedrijven, een aanvang nemen. Maar daar nadert in die ure de man des vredes, onze lange en magere zending, een kind van dien God, die wil, dat alle menschen elkander zullen lief hebben. Onbevreesd gaat hij door de strijdzuchtige rijen en spreekt vredeswoorden van het Evangelie. De strijdlustige mannen, die straks nog de lucht met hunne woeste oorlogskreten vervulden, zwijgen en luisteren. RIEDEL noemt het onmensche-lijk, dat redelijke wezens elkander als wilde dieren aanvallen en gebiedt hen, in naam van God, van den strijd af te zien en naar huis te gaan. En waarlijk de een druipt af, na den ander en eindelijk gaan ook de overigen heen. Zoo werd door zijn invloed een bloedige strijd afgewend in *Tondano*.

Vraagt men: van waar hij dien grooten invloed uitoefende op de bevolking? Wij antwoorden: door zijn levend en krachtig geloof. Het was hem daardoor gegeven, zich den weg tot de harten der menschen te banen en zich met hen in innerlijke betrekking te stellen. Verder was hij de vriend van elk huisgezin, deelnemend in aller vreugde en leed en

met raad en daad allen helpende, zoo veel hij kon. Wie het verdiende, dien bestrafte hij, zonder aanzien des persoons. Men zou van hem mogen zeggen: dat hij het openbare geweten der gemeente was. Van daar zijn groote invloed en zoo veel zegen op zijne zielzorg.

De bezoeken der gemeenteleden bepaalde hij doorgaans tot de morgenuren, omdat velen over dag afwezig waren bij den arbeid in de tuinen. Beschouwen wij hem eens bij die morgenbezoeken:

't Is nog slechts de vijfde ure in den ochtend. De dag begint te schemeren. De meesten echter zijn reeds opgestaan. Reeds heeft het rijst stampen onder de huizen een aanvang genomen. RIEDEL begeeft zich op weg in een eenvoudige morgenjasje, zoo als de meeste Europeanen aldaar dragen. Rookende wandelt hij langzaam voort. Menige vriendelijke groet wordt hem toegeroepen door de rijststampende vrouwen en meisjes en door de mannen, die in de nabijheid van hunne woningen eenigen arbeid verrichten. Zij, die hem ontmoeten en voorbijgaan, verheugen zich, dat zij hem de hand kunnen drukken. Eenigen maken zelfs een omweg, om dit te kunnen doen. Slechts één poogt zich achter eene dichte haag te verbergen voor hem. Maar dit gelukt hem niet. RIEDEL's oog heeft hem reeds gezien en nu klinkt het: „Hola TANGENDONG! waarom verbergt gij u? Kom eens nader!” En waarlijk hij nadert zijn zielzorger, als door eene onzichtbare hand te voorschijn getrokken. Thans zal er — zoo meent misschien menigeen — een hevig onweder op het hoofd van den schuldige losbarsten? . . . Maar neen! RIEDEL spreekt geen woord in toorn. Op vasten toon brengt hij den schuldige zijne overtredingen onder het oog, die al dieper en dieper het hoofd buigt en voor ditmaal wordt hij daarmede vrijgelaten.

Maar daar ontmoet RIEDEL een ouden, hooghartigen zondaar. Dien spreekt hij harder toe. Als mokerslagen vallen zijne woorden, die tot schaamte en berouw vermanen, op dat verharde gemoed. Wij hopen, dat het er door vermurwd werd.

RIEDEL gaat verder. Door het vuur zijner strafrede is het vuur in zijne pijp uitgedoofd. Om haar weder te ontsteken, klimt hij den trap op van een nabijstaand huis. Hier ziet men geen ingekerfden boomstam, geene lage opening in de zijwanden meer, waardoor men naar binnen moet kruipen, maar een werkelijken trap en eene fatsoenlijke deur. Hier heerscht welvaart. Het gezin bevindt zich juist aan het ontbijt en de pandita wordt er met blijdschap begroet. Men

vraagt: „waarmede men hem mag dienen?“ „Met niets anders, antwoordt RIEDEL, dan met een vlammetje, om mijne pijp weder te doen ontbranden.“ En straks spreekt hij van den grooten en milden Gever aller goede en volkomene gaven en wekt de leden van dit gezin op tot dankbaarheid aan God en liefdebetoon jegens de naasten.

RIEDEL gaat verder en nu een hoek omslaande, ontmoet hem eene jeugdige moeder, die bij den aanblik van den geliefden leeraar eerst verblijd, dra aanvangt te weenen. Voor korten tijd stierf haar eerste kindje. „Win oei! dengenen, die God liefhebben, moeten alle dingen ten goede medewerken! Geloofst gij dat?“ — zoo spreekt hij der bedroefde moeder toe, terwijl de toon van zijne stem van hartelijke deelneming getuigt en daarna spreekt hij woorden van milde vertroosting, die het gewonde moederhart balsem en een zalig geloofsvertrouwen instorten.

Ginds gaat hij weder eene woning binnen. Daar ligt een Heiden krank, die nog niet om den H. Doop verzocht heeft. RIEDEL heeft een geneesmiddel voor hem medegebracht, maar weet ook van den eenigen Geneesmeester der zielen te getuigen. „'t Is toch eene treurige geschiedenis met U“ zegt hij tot dezen. „Vroeger hebt gij u allerlei onzin laten voorpraten door uwe priesters en die ruim betaald, om te worden genezen. Thans hebt gij geene Walians meer. Maar zoo gij ook herstelt, uwe genezing zal u niets baten, zoo lang gij den rechten Geneesmeester voor de ziel, den Heer Jezus Christus niet leert zoeken.“

Een paar uren zijn met deze herderlijke morgenbezoeken voorbijgegaan. Thans keert RIEDEL naar huis terug, waar hem vele andere werkzaamheden wachten.

Zijne werkzaamheid wekte meer en meer de belangstelling in Nederland. Men verlangde er meer van te hooren en RIEDEL was in zijne mededeelingen doorgaans karig en kort, omdat hij geene eer bij de wereld zocht, maar het hem genoeg was, door zijn Hoogen Zender als een getrouwe dienstknecht gekend te worden.

De Bestuurders van het N. ZGschap drongen evenwel op meer breedvoerige mededeelingen aan en daarop antwoordde RIEDEL in Febr. 1851:

„Ik vind dien wensch van de HH. Bestuurders zeer billijk en acht mij ook verplicht, dien te vervullen. Maar als ik wilde doen, gelijk voor 18 jaren, waarmede zou ik beginnen?“

Wanneer de zendelingen van andere landen van de inboorlingen, vruchten of andere zaken ten geschenke ontvangen, goede antwoorden of gemoedelijke belijdenissen hooren,

beschouwen zij dit als een gunstig teeken en berichten dat. Zoo iets geschiedt hier dikwijls en ik dank daarvoor wel den Heer der gemeente, maar schat dat niet te hoog. Ik verheug mij daarover wel eens met beving: want ik weet, dat niet alle schoone bloesems vruchten worden. Ik ben juist daarom dikwerf kort in mijne mededeelingen, omdat ik niet wensch, dat de heilige zaak van het koninkrijk Gods, na mijnen dood, blijke anders te staan, als ik haar heb voorgesteld.

Nog beijver ik mij der korthed, wegens mijne veelvuldige werkzaamheden. Sedert lang kan ik den tijd niet meer vinden, om mijne preken te schrijven, maar heb dat ook niet meer noodig. Op den Zondag heb ik bijna geen tijd, om te eten, want dien dag is, de tijd van de openbare godsdienst-oefening uitgezonderd, mijne woning doorgaans vol menschen, zoodat ik 's Maandags en dikwerf ook Dinsdags nog moede ben van den Zondag. Maar ik wil daarover niet klagen. Integendeel, ik dank God daarvoor en wil werken, zoo lang het dag voor mij is. In die vele werkzaamheden zie ik immers, dat God mijne gebeden verhoort. Juist daardoor ontbreekt mij de tijd dikwijls tot breedvoerige mededeelingen. Maar ik voeg hier nu eene bijlage bij."

Wij ontleenen daaraan alleen het volgende: „Als eene schaar volwassenen komt, om mij om den H. Doop te verzoeken, dan vraag ik elk in het bijzonder: „Wat hem drijft, om een Christen te worden?" Ik verneem dan soms antwoorden, als de volgende:

1. „De Heidenen keeren God den rug toe en het gelaat naar de zonde. Met de Christenen is het omgekeerd."
2. „Ik ben een groot zondaar en behoef een Verlosser, dien de godsdienst der Alfoeren mij niet kan geven. Die godsdienst maakt ook niet zalig."
3. „Ik vrees, als Heiden te sterven, maar wanneer ik als Christen sterf, dan kan ik hopen op den hemel."

Zoo kwam er eens een Heiden tot mij, die mij bad om hem te doopen. Hij had dat zelfde verzoek reeds meermalen gedaan. Toen ik hem antwoordde, dat er den volgenden zondag niet gedoopt zou worden, viel de man op de knieën en bad hij: „Nu Heere Jezus! Gij weet het, dat ik in U geloof; want Uw H. Geest heeft dat geloof in mijn hart gewerkt. Uit genade hebt Gij mij alle mijne zonden vergeven en zoo ik ook heden moest sterven, zult Gij mij niet verstooten, ofschoon ik ook niet gedoopt ben."

Als er volwassenen in de groote kerk, te midden van ongeveer 2000 menschen zijn gedoopt, dan komen zij 's avonds

in de kleine kerk nog eens zamen, waar hun door godvreezende lieden wordt gevraagd: „Welke gevoelens er bij hunnen doop en hunne harten zijn omgegaan en op wat wijs zij hunne dankbaarheid voor het ontvangen van den H. Doop zullen betoonen?” Dan hoort men antwoorden als deze:

1. Vroeger was ik een slaaf van mijne zinnelijke lusten, maar de Heer heeft genadig mijn leven gespaard. Nu ben ik een door Jezus Christus verlost en een kind Gods geworden door zijne genade.

2. Nog gisteren was het mij, als had ik een bezoedeld kleed aan, maar de Heer heeft mij de reine kleederen des heils aangetrokken. Hierover springt mij het hart op van vreugde in mijne borst en ik hoop, mijn dank aan God en de menschen te bewijzen, door mij te beijveren, om een Christelijken wandel te leiden en door te worstelen, om in geloof, liefde en alle goede werken toe te nemen.”

3. „Vroeger zat ik in het knellende blok en de banden der zonde en was ik door het Heidensch bijgeloof als met touwen gebonden. Maar de Heer heeft mij vrijgemaakt. Daarvoor wil ik Hem mijn dank betalen, door niet alleen mijn gelaat, maar ook mijn hart en geheele lichaam van de zonde af te keeren en Gode toe te wijden.”

4. „Ik heb reeds lang in den Heer Jezus Christus als Verlosser van de zonde en de ellende der zonde geloofd. Heden heb ik de verzegeling van Hem gekregen, dat mij mijne zonden door Hem vergeven zijn. O, oudere Broeders en Zusters! vermaant mij, zoo ik ooit weder van den smallen weg mocht afwijken en bidt voor mij, dat ik standvastig moge blijven tot aan mijn einde.”

Na zulke treffende belijdenissen worden de nieuw gedoopten vermaand; daarna wordt er gebeden en de geheele samenkomst met een geestelijk lied besloten.

Op dergelijke wijs geschiedt ook de voorbereiding voor het H. Avondmaal in de kleine kerk. Ieder staat het vrij, daarbij te spreken. Hun, die ergeris gegeven hebben, wordt dit voorgehouden. Zij mogen zich verdedigen. Maar blijkt hunne schuld en onboetvaardigheid, dan worden zij van de deelneming aan het H. Avondmaal uitgesloten door de gemeentelieden zelve, die zich bewust zijn, dat zij geroepene heiligen zijn. Op berouw en verbetering worden de uitgeslotenen eveneens door de gemeentelieden weder aangenomen. Is deze een man, dan wordt door de broeders, is deze eene vrouw, dan wordt door de zusters een gemoedelijk woord van vermaning gesproken. Ik ben daarbij als de oudste broeder onder de broeders. Ook wordt daarbij menig treffend

woord door de gemeenteleden gesproken. Zoo zeide een zuster van 60 jaren eens: „Broeders en Zusters! wil ik u eens zeggen, hoe ik mij altijd op de viering van het H. Avondmaal voorbereid? Ik bid slechts, om den H. Geest te mogen ontvangen.” — Op de vraag; „Wat moet de H. Geest u dan doen?” antwoordde zij: „Hij moet als een scherp snijdend mes alle mijne zondige gedachten en overleggingen uit mijn hart wegsnijden of als een verteerend vuur alles, wat boos en Gode wederstrevend in mij is, afbranden en vernietigen, mij verlichten, reinigen en aanvuren, om God boven alles en de naasten, als mij zelve lief te hebben.”

Een ander zeide bij die gelegenheid eens: „Ik ga tot het H. Avondmaal, gelijk de verloren zoon tot zijnen vader ging. En de Hemelsche Vader bereidt mij in zijne genade ook een feest, als de vader zijn verloren zoon. O, mocht ik Hem slechts dankbaar zijn voor zijne genade!”

Moet men van zulke belijdenissen niet zeggen: zij zijn schoone bloesems van Christelijk godsdienstig leven? In hoe menige gemeente zoekt men vruchteloos naar zulke schoone bloesems. Doch ik wil het opgewekt godsdienstig leven mijner Tondaneezen niet als een ideaal verheerlijken. Ik weet, dat niet alle bloesems vrucht zetten. De groote Hartenkenner kent de zijnen. Ik zou daarom soms ook de schaduwzijde dezer liefdelijke schilderij wel donker willen kleuren, opdat men mij later niet van overdrijving kunne beschuldigen.

Ik zou nog veel van zulke doove bloesems kunnen zeggen. Maar men telt immers de bloesems niet mede, die de wind als sneeuwvlokken doet verstuiven. Doch dit is zeker, dat er onder de Christenen in *Tondano* niet weinigen worden gevonden, bij wie het Christen te zijn geloof en heilig leven is.” Aan hunne vruchten zult gij ze kennen” heeft de groote Meester eens gezegd.

Dezen toetssteen mocht men gerust op RIEDELS gemeente aanwenden. Een paar voorbeelden nog daarvan:

Eene bruid was voor haar bruiloftsfeest met geleenden tooi opgesmukt. Dit is hier een gebruik. Wel is het reeds zeer verminderd. Ook deze bruid had zich eerst daartegen sterk aangekant, maar eindelijk aan het verlangen harer vriendinnen toegegeven. Nu geschiedde het, dat zij op weg uit de kerk naar hare woning een kostbaren gouden ring, met diamanten omzet, verloor. Haar zwager, die voor dien geleenden ring borg was gebleven, zou een arm man zijn geworden, indien hij de waarde van dien ring had moeten vergoeden. Maar zie, wat gebeurt. Twee dagen later komt er een jon-

geling tot hem, die den ring had gevonden, om hem dien weder ter hand te stellen. Zulk eene daad van eerlijkheid en goede trouw zou hier voor 20 jaren niet hebben plaats gevonden. Te dier tijde zou ieder Heiden in des jongelings-plaats zich met het gevondene voorwerp spoedig naar *Menado* begeven en het daar heimelijk aan de Chineezzen verkocht hebben.

Nog een voorbeeld: In het jaar 1848 kwam er een dansmeester naar *Tondano*. Op menige plaats was het hem gelukt, Europeesche dansen in te voeren, waardoor nog heden ter dage de polka eene groote rol speelt in de *Minahassa*. Eenige Europeanen waren er dan ook sterk voor en zeiden, dat het dansen door het Evangelie niet verboden werd en aan het lichaam eene goede houding gaf.

Velen merkten nochtans aan, dat door het dansen wel booze lusten konden worden opgewekt en zelfs jongelieden wederstonden de verleiding, die hun onder den dekmantel van een geoorloofd genoegen werd voorgehouden. „Wij kunnen onzen tijd beter gebruiken, dan door dien met dansen te verslijten” zeiden zij „en moge het ook waar zijn, dat de Heer Jezus Christus het dansen niet verboden heeft, zò heeft Hij het ons toch ook niet geboden”. Daardoor duurde het niet lang, of de dansmeester moest aftrekken.

„Als ik — zoo schreef RIEDEL — die grondige Bijbelkennis, die onder tranen afgelegde treffende belijdenissen, in het kort al der zegen nadenk, dien het God behaagt, op mijn geringen arbeid te leggen, dan sta ik dikwijls verstomd en gevoelende, dat ik zwakker word, denk ik dikwijls aan mijn einde, maar mijne laatste gedachte zal zijn: „Alles was genade!”

Na den zendingsarbeid van RIEDEL gedurende het tweede tiental jaren van zijn verblijf in *Tondano* in zijn samenhang beschouwd te hebben, moeten wij nog iets over zijn huisgezin zeggen. Vijf jaren lang na den dood zijner gade verzorgde hij zelf zijne geheele huishouding. Maar eindelijk werd die zorg hem toch te zwaar. De grooter wordende kinderen behoefden ook meer tucht en opleiding. Daarom moest hij wel besluiten te hertrouwen. Zijne tweede vrouw was de dochter van een ambtenaar en eene zachtvaardige, maar zwakke vrouw. Door hare moederlijke zorgen werd het hem mogelijk zich weder onverdeeld aan zijne taak toe te wijden.

Zijn zoon FRITS was toen niet meer te huis. Eerst door zijn vader onderwezen, was hij later te *Menado* op school besteld. In zijn 14e levensjaar had hij bij zekeren heer FRANCIS, commissaris der regeering, als schrijver gearbeid en zoo zeer diens genegenheid gewonnen, dat deze hem op eene

reis naar de *Moluksche* eilanden had medegenomen en ook behulpzaam wilde zijn, om hem naar *Europa* te zenden. Hij ried den ouden RIEDEL aan, zijn zoon schilder te laten worden. Deze wenschte, dat zijn zoon ook eenmaal den Heer der gemeente als zendeling zou willen dienen, maar wilde hem vrij laten in zijne keus. Toen FRITS naar *Europa* onder zeil ging, was het nog onbeslist, of hij naar *Dusseldorf* op de teekenschool zich begeven of naar *Rotterdam* gaan zou, om tot zendeling te worden opgeleid. FRITS besliste uit eigen keus voor het laatste en dit was voor RIEDEL „eene groote vertroosting op zijnen ouden dag“, gelijk hij zelf schreef.

De oudste dochter MARIA had hare ziekelijke stiefmoeder in de verzorging der huishouding getrouw geholpen, tot dat zij in 1850 met den schout van de negerij *Kema*, den majoor PALINKAHOE huwde. Dit is, mijns bedunkens, wel een bewijs voor den voortgang der Christelijke beschaving in de *Minahassa*, dat een zendeling besluiten kon, zijne dochter aan een inboorling tot vrouw te geven. Dit huwelijk was zeer gelukkig.

Tot vermeerdering van RIEDEL's vreugde kwam juist op den dag, waarop MARIA's bruiloft werd gevierd, de langverbeide medehelper van RIEDEL in de *Minahassa* aan.

Vier jaren na het sluiten van zijn tweede huwelijk moest RIEDEL ook zijne tweede vrouw verliezen. Van dien tijd af namen zijne drie jongste dochters de huishouding waar.

Van groot belang voor de zending op *Celebes* was het bezoek, dat de WelEerw. Z.Gel. Heer L. J. VAN RHIJN 1) in 1847 als Inspecteur der Zendingenposten dáár bracht. Door zijn toedoen is dat gezegende arbeidsveld in zijne hooge beteekenis den vrienden der zending in *Nederland* eerst recht bekend geworden. Sedert dat bezoek van Z.W. Ew. heeft het Ned. Z.G.schap dan ook dáár zijne krachten verdubbeld, zoodat in den loop van het derde tiental jaren het getal der zendingenposten aldaar tot acht werd vermeerderd, waaraan later nog drie zijn toegevoegd. Van deze naar de *Minahassa* afgevaardigde zendingen, noemen wij, behalve de Broeders WILKEN en LINEMAN, ook nog Br. HARTIG, die vroeger op *Timor* werkzaam was en nu naar *Kema* werd overgeplaatst. RIEDEL kende dezen van *Berlijn* en had het uitstekend genoegen, in zijne vrouw ook eene oude bekende te ontmoeten,

1) Thans nog hooggeacht Evangeliedienaar te *Wassenaar* bij *Leiden*.

t. w. LENA OUDSHOFF, de dochter van zijn voormaligen kostheer te *Rotterdam*.

Deze vluchtige schets van de ontwikkeling der zending in de *Minahassa* toont ons, dat de vruchten van RIEDEL's arbeid ver buiten de grenzen van *Tondano* genoten werden. In *Tondano* werd eerst de tegenstand verbroken en van dáár uit verbreidde de stroom der Christelijke beschaving zich allengs meer en meer over het geheele eiland. En moeten wij een man noemen, die onder hooger en daartoe het meeste heeft gedaan, dan mogen wij, zonder Br. SCHWARZ of andere zendingen te kort te willen doen, met vrijmoedigheid zeggen: „de baanbreker voor de overwinning des Christendoms in de *Minahassa* is JOHANN FREDERIK RIEDEL geweest.”

XVII.

Riedels laatste tiental jaren.

't Was meer dan tijd, dat er een helper naar *Tondano* kwam, want RIEDELS krachten verminderden. Wel was hij nog niet ver boven de 50 jaren oud, maar *Indie's* klimaat maakt den Europeaan vroeg oud, vooral als hij er 20 jaren in afmattenden arbeid doorbrengt. En RIEDELS arbeid was nog steeds toenemende. In den herfst van 1851 schreef hij:

„Nu 3 jaren geleden schatte ik het getal mijner toehoorders des Zondags gemiddeld op 1500—2000; thans komen er op zijn minst 2500. In mijne kleine huiskerk, die voor 300 lieden ruimte bevat, komen gemiddeld van de 500—700 menschen, zoodat zij letterlijk op elkander gepakt zitten, velen buiten moeten staan en men het er van wege de hitte bijkans niet kan uithouden. Een aanzienlijk heer, van het eiland *Ternate*, herwaarts tot herstel zijner gezondheid gekomen, betuigde, dat hij nooit zoo iets gezien had.”

RIEDEL ontving dikwerf bezoek van Europeanen, omdat zijn naam vermaard was geworden, maar de meesten verlieten hem teleurgesteld.

Br. GRAAFLAND schreef daarvan: „RIEDELS uiterlijk heeft geen aantrekkelijks, zelfs iets terugstootends. Zijne magere en in scherpe lijnen geteekende gelaatstrekken worden er niet vriendelijker op, als hij meestal korte antwoorden geeft of zonder aanzien des persoons de verkeerdheden bestraft. Zijn afkeer van weelde gaat somtijds zoo ver, dat hij tegen de welvoegelijkheid zondigt. Ook in zijne kleeding volgt hij de grillen der mode niet. Daarom beschouwt menig Europeaan

hem als een zonderling en ziet hem wel eens aan als een gestrengen boetprediker uit den tijd der oude profeten, wanneer hij hem de waarheid hoort zeggen. Met dat al acht ieder den man hoog om zijne edele beginselen. Zijne standvastigheid en wilskracht zijn van algemeene bekendheid en van grooten invloed op een volk, dat nog als kinderen geleid moet worden. In menschenkennis heb ik nooit iemand ontmoet, die hem overtrof. Uit gelaat, stem en gebaren der Alfoeren wist hij dikwijls af te leiden, wat er in hun binnenste omging.“

RIEDEL'S gestalte was te dier tijde reeds zeer gebogen. Met vasten wil weêrstand hij nogtans lang zijne toenemende zwakte en deed zonder verzuim zijne werkzaamheden. Hij was echter zeer verblijd, toen hij in Br. HENDRIK WILLEM NOOIJ een gemoedelijken en nederigen helper mocht ontvangen.

HENDRIK WILLEM NOOIJ was in 1825 te *Dordrecht* geboren en had reeds als knaap groot verlangen getoond, om predikant te worden. Maar zijne ouders ontbraken de geldmiddelen daartoe. Later met de zending bekend geworden, rijpte in zijn gemoed het voornemen, om den Heer der gemeente als zendeling te gaan dienen onder de Heidenen. In 1844 werd hij in het Zendingshuis te *Rotterdam* opgenomen, waar hij zich door zijn goedaardig, vredelievend en oprecht karakter ras de toegenegenheid zijner leermeesters en medekweekelingen verwierf. Na voltooide opleiding uitgezonden, kwam hij in Jan. 1850 in de *Minahassa* aan en ging terstond naar *Tondano*, waar hij zich met stalen ijver toelegde op het aanleeren van de Maleische en de Alfoersche talen.

Zoolang hij van de Regeering nog geen verlof had bekommen, om zich als zendeling te vestigen, reisde hij naar de andere zendelingen en leerde juist daardoor het volk te beter kennen. Hij keerde nogtans telkens naar *Tondano* terug en het is wel eene vereerende getuigenis voor hem, dat hij spoedig het volle vertrouwen van vader RIEDEL, die hem zekere met scherpen blik zal hebben gadegeslagen, mocht verwerven. Zoodra hij de taalbezwaren had overwonnen, werd hij door dezen tot zijn werkkring ingeleid.

Br. NOOIJ nam eerst de verzorging der buitenaf gelegene gemeenten op zich, terwijl vader RIEDEL nu zijnen arbeid meer bepaalde tot de de *Tondaneezen*. Dit was te meer noodzakelijk, omdat RIEDEL de reis te paard naar de aan het zeestrand gelegene gemeenten niet meer kon doen. Tot nog toe had hij zich tweemaal 'sjaars in een draagstoel derwaarts laen vervoeren. Nu ondernam hij die reis voor de laatste

maal, om die gemeenten aan zijnen opvolger over te dragen. Br. Noorj schreef daarvan :

„RIEDEL kiest tot zijn bezoek van de strandgemeenten met opzet den tijd, waarin de meeste arbeid op de rijstvelden en in de koffietuinen is afgeloopen, om de regeering geene ergernis te geven. Den overigen tijd is de zorg voor deze gemeenten aan de onderwijzers opgedragen, die zich zeer lofwaardig van deze taak kwijten. Immers deze zoeken niet alleen de harten der schoolkinderen, maar ook der volwassenen voor het Woord des Kruises te winnen. R bezoekt die gemeenten dan ook niet, om er door prediking het Evangelie uit te breiden, maar slechts om de inwendige belangen der gemeenten te regelen, om degenen, die voldoende onderwijs ontvangen hebben, te doopen en de verder ontwikkelden, die zich onbestraffelijk gedragen hebben als lidmaten aan te nemen en tot de gemeenschappelijke viering van het H. Avondmaal toe te laten. Bij die bezigheden staan eenige leden der gemeente van *Tondano* hem ter zijde als *penoelongs*, d. i. inlandsche medehelpers.

Door hen doet RIEDEL meer, dan hem zonder hen mogelijk zou zijn. Zij zijn zijne tolken en zoeken hunne in de ellende der zonde verlorene broeders naar het vleesch op, om hun de blijde boodschap des heils te brengen en vervolgens hen tot den *pandita* te leiden, opdat deze hen verder onderrichte. Zij moeten het gedrag der gemeenteleden onderzoeken, hetgeen RIEDEL alleen onmogelijk zou kunnen doen. Zij vermanen de afgedwaalden en oefenen ook kerkelijke tucht uit. Door deze medehelpers wordt niet alleen de band van wederkeerige liefde tusschen de moeder-gemeente en de dochter-gemeenten onderhouden, maar ook in de laatstgenoemde gemeenten eene steeds vaster kern gevormd, waaraan de overigen zich later aansluiten.”

Na deze algemeene aanmerkingen verhaalt Br. Noorj :

„Op een Maandagmorgen verlieten wij in den vroegen ochtend *Tondano*. Velen kwamen vader RIEDEL eene voorspoedige reis wenschen en zeiden, dat zij gedurende zijne afwezigheid als kinderen zonder vader en moeder waren. Op den weg en de plaats der afvaart stonden groepen, om van den geliefden leeraar afscheid te nemen. Ons reisgezelschap was talrijk, want behalve de *penoelongs*'s vergezelden ons nog velen, die de broeders aan het strand ook wilden bezoeken. De reis ging eerst over het meer van *Tondano*. Verscheidene, uit boomstammen gehouvene *blotto's* brachten ons over. Allen waren zeer opgeruimd. De schoone morgen en de heerlijkheid der natuur, verbonden met ons geheiligd

doel, brachten allen in blijmoedige stemming. Op dat meer, waarop de Tondaneezen weleer hunne gevangene vijanden op de maat der muziek aan stukken hakten en de ellendig verminkte ledematen voor de visschen ten prooi wierpen, weêrklonken nu liederen des vredes, tot eer van God en den Heiland. Nadat wij ruim een uur over de spiegelgladde oppervlakte waren voortgeroeid, kwamen wij aan de negerij *Toulian Kitjel*, van waar de reis verder over land zou worden voortgezet. Men had ons dáár reeds in de verte bemerkt en tot onze ontvangst alles in gereedheid gebracht. Na den gewonen groet: „Tabé toewan! slamat datang, d. i. gegroet mijne heeren! zijt welkom!” werd er een lied ter onzer eere aangeheven.

Vroeger waren de Alfoeren zeer schuw, maar door het Evangelie is die blooheid zeer verminderd en is er vrijmoedigheid en wederzijdsche toenadering ontstaan. Ik merkte dat ook hier weder op. Met hartelijkheid begroetten deze menschen hunne broeders uit *Tondano*. Men drukte en schudde elkander de beide handen en trok elkander naar zich toe. Dat was eene ongekende blijdschap. Maar wat verschil ook hier nu of voor 20 jaren! Toen heerschte ook hier het Heidendom der Alfoeren nog ongeschokt, welks taal zelfs niet eens woorden bezit voor vriendschap en liefde. Welk een verbazende ommekeer in het volksleven, ook hier door het Evangelie te weeg gebracht!

Na eenige uren oponthoud gingen wij naar de negerij *Kombi*, waar wij nog tijdig genoeg aankwamen, om hen, die den doop begeerden en hen, die tot de viering van het H. Avondmaal wenschten te worden toegelaten, te ondervragen. Onze komst was ook voor deze negerij een feest. 't Was vermakelijk, om de bedrijvigheid te zien, die overal heerschte. Hier kwam er een met gezuiverde rijst op reine schotels, ginds een met visch en groote zeekrabben, elders weder een ander met vruchten aanloopen, terwijl jongen en ouden bezig waren met hoenders te vangen of een varken te slachten, om ons toch recht feestelijk te onthalen. Des avonds had men de negerij door harstfakkels verlicht en was men tot diep in den nacht onder stichtelijke gesprekken en het zingen van godsdienstige liederen bijeen.

Den volgenden dag ging de reis over *Kolongan* naar *Rerer*, het voornaamste doel onzer reis. Ik was met eenigen vooruit gegaan. Maar reeds spoedig na mij kwam vader RIEDEL in zijn draagstoel aan, door 20 mannen uit *Kombi* gedragen. Zij hadden hem bijna even snel, als de paarden ons, over de bergen gedragen en zongen, hoewel nat be-

zweet, in het Alfoersch: „Hé so emigi, maka wa noc” d. i. „hola dorpelingen! eert onzen heer!” En RIEDEL zong dapper mede. Zoo gemeenzaam was hij met de inboorlingen, zonder dat deze den eerbied voor hem uit het oog verloren.

In *Rerer* werden wij weder feestelijk ontvangen. Ik ving spoedig aan met het schoolonderzoek. Het onderwijs bepaalde zich hier tot lezen, schrijven en zingen, de bijbelsche geschiedenis, de Maleische taal en een weinig rekenen, maar dit is daar ook voldoende. Het schrijven vooral had reeds veel nut gedaan, want velen hadden het onderwijs van RIEDEL afgeschreven, om zich en anderen in het geloof te bevestigen. Ook door het zingen der Evangelische gezangen werden velen de waarheden van den Christelijken godsdienst ingeprent, in het kort, ik moest een gunstig oordeel over het onderwijs in *Rerer* uitspreken.

Daarna begon RIEDEL de mate der kennis dergenen, die begeerden gedoopt en tot het H. Avondmaal toegelaten te worden, te onderzoeken. Met schaamte moet ik belijden, dat hier door eenvoudige onderwijzers in den geringen stand betere vruchten verkregen werden, dan door vele godsdienst-
onderwijzers in het vaderland. De vergaderde gemeente moest hare toestemming tot de aanneming dezer lieden geven. Eén, die zich onbetamelijk had gedragen, werd uitgesloten. Den volgenden dag had de bediening van den H. Doop en het H. Avondmaal plaats. 's Avonds verzamelden zich velen voor de woning van den onderwijzer en roemden in de genade, hun van God bewezen.

Een voorbeeld van nauwgezette vervulling van godsdienstige verplichtingen gaven de Christenen te *Kolongan*, waar wij den volgenden dag aankwamen. Daar had iemand op den dag des Heeren zijn gewonen dagelijkschen arbeid verricht en de gemeente wilde daarom dezen man niet tot het H. Avondmaal toelaten.

Van hier keerden wij naar *Kombi* terug. De gemeente aldaar muntte uit in een Christelijken wandel. Als de tifa of kleine trommel des Zondagsmorgens de Christenen ter openhare godsdienstoefening opriep, zag men net gekleede mannen en vrouwen, de laatste met een witten neusdoek in de eene en het Nieuwe Testament en gezangboek in de andere hand naar het bedehuis opgaan. Twintig jaren vroeger leefden de Alfoeren daar als wilden, zonder eenige beschaving. Welk een ommekeer! En nog grooter was de omkeering der geesten, waarvan al dat uiterlijke slechts eene afspiegeling was. De Heidensche duisternis was dáár door het licht van het Evangelie geheel en al verdreven.

Van *Kombi* begaven wij ons naar *Laloempej* over *Rana-wangko*. In laatstgenoemde negerij werd RIEDEL aangenaam verrast door de aanschouwing van een net klein kerkje, hetgeen de inwoners zonder zijn medeweten, sedert zijn laatste bezoek, uit eigen middelen gebouwd hadden. Vroeger hadden zij altijd naar *Laloempej* ter kerk moeten gaan. Nu hadden zij eene eigen kerk en verzochten RIEDEL het te willen inwijden en er den H. Doop en het H. Avondmaal te willen bedienen. RIEDEL voldeed aan dezen wensch, ofschoon onze reis daardoor een dag langer gerekt werd, te meer, omdat hier een oud moedertje woonde, dat zich elken Zondag naar de kerk van *Laloempej* had laten dragen. Ook hier wandelden de Christenen onbestraffelijk en was de hoofdman of schout een man, die allen met een Christelijk voorbeeld voorging.

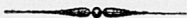
Den volgenden morgen was het nog duister, toen RIEDEL ons reeds kwam wekken. 40 mannen stonden reeds gereed, om hem in zijn draagstoel te vervoeren. Wie dien mede mocht aanvatten, beschouwde dit als een voorrecht. En hoewel deze inspanning op bergachtig terrein niet gemakkelijk is, zoo liepen de dragers nogtans vroolijk zingende snel voorwaarts. Wij gingen naar *Kapataran* en hoewel hier reeds sedert eene eeuw Christenen werden gevonden, stond deze gemeente toch ver ten achteren bij de eerst onlangs gestichte gemeenten. Menigeen, die den doop begeerde, moest daar ook worden afgewezen. Lang was de grond hier zoo rotsachtig geweest, dat het zaad des Evangelies er geen wortel had kunnen schieten. RIEDEL heeft van deze plaats verdriet gehad en er eens gedurende twee jaren noch den H. Doop, noch het H. Avondmaal bediend. Later echter is er het goede zaad des Woords beginnen te ontkiemen.

Zoo keerden wij, na eene moeielijke reis van elf dagen, naar *Tondano* terug. Allen waren blijde ons weder te zien en van alle kanten werd ons toegeroepen: „Slamat poelang toewan”, d. i. gezegend Uwe wederkomst mijne heeren! — Zoover Br. Noor.

Deze was RIEDEL's laatste reis naar de gemeenten op de zee kust gelegen. Wel zal hij aan zijn naderend einde gedacht hebben, daar hij gevoelde, dat hij tegen zulke vermoeienissen niet meer bestand was. Maar hij kon nu de zorgen voor deze gemeenten ook gerust aan zijn jeugdigen ambtsbroeder overlaten en zich onverdeeld aan eigen werkring in *Tondano* toewijden. Sprak hij eens van zijne verminderende kracht, dan zeiden de leden zijner gemeente, dat ij hem naar de kerk zouden dragen, als hij niet meer

zou kunnen gaan, zoo hij hun dan nog maar zittende het Evangelie wilde verkondigen. Zoo lief hadden zij hem.

Te huis vormde hij nog altijd knapen tot onderwijzers en meisjes tot degelijke huismoeders. In 1852 echter moest hij zijne SABINA aan Br. NOOL, die om hare hand aanhield, afstaan en hij deed dit met blijdschap. Hij was er dankbaar voor, dat zijne SABINA, gelukkig gehuwd, zoo in zijne onmiddelijke nabijheid kon blijven, want Br. NOOL had een huis en tuin onmiddelijk nevens RIEDELS woning gelegen.

XVIII.

Riedel nogmaals in de lijdenschool.

Allengs nam het lichamelijk lijden toe, hetgeen naar Gods raad RIEDEL nog was toegemeten in zijne aardsche vreemdelingschap. Steeds begon hij meer te hoesten en deze hoestbuiën waren dikwijls zoo hevig, dat het scheen, als zouden zij hem zijne laatste krachten ontrooven. Hij poogde nog altijd zijn werk voort te zetten en het ergerde zijne gemeente niet, als hij op den kansel door eene hoestbui overvallen werd en eene poos moest zwijgen. Stil verbeidde zij het oogenblik, waarop hij weder kon voortgaan. Maar de ongesteldheid nam toe. Was hem door het zware hoesten reeds het trommelvlies van het linker oor gebarsten, in 1853 schreef hij met van zwakheid bevende hand: „Uwen brief van den 19 Oct. j.l. heb ik ontvangen en het verwondert mij niet, dat de geachte Bestuurders van het N. Z.G.schap hoogen prijs stellen op het leven hunner zendelingen, vooral wanneer de Heer hunnen arbeid kroont met Zijnen zegen. Wat mij betreft, ik denk dikwerf

„Wat ik te kort kwam, Heer! vergeef!

Leid liefd'rijk mij, zoolang ik leef!”

en mijne laatste gedachte op aarde en eerste gebed op den morgen der eeuwigheid zal zijn

„Als een arm zondaar kom ik aan;

Och, Heer! laat mij voor U bestaan

En begenadigd van U gaan!”

Mijn lijden is aanhoudend. Ik heb alles beproefd, wat verzachting kon aanbrengen, maar niets baat. Mijne lijkist wacht op hare prooi. In den laatsten tijd heb ik het prediken in de groote kerk ook moeten staken en aan Br. Noorj overdragen. Het is des Heeren goedheid, dat ik niet bedlegerig ben en nog kan rondgaan, zij het dan ook langzaam

en niet ver meer. Ook het wachten op de ure der verlossing beschouw ik als genade. Het schijnt, als of de Heer de dierbare gemeente langzamerhand van mij ontwennen en aan Br. Noorj gewonnen wil."

Dat wachten op verlossing zou nogtans veel langer duren, dan RIEDEL zich had voorgesteld. De volgende brief van RIEDEL is van den 9 Dec. 1853 en luidt:

"In de eerste maanden van dit jaar verminderde mijn asthma en hoesten een weinig, maar bij geringe inspanning werd het weêr erger, zoodat ik na Paschen niets meer in het openbaar heb kunnen doen. Dat niets te kunnen doen, valt mij zwaar. Ik heb echter nog het voorrecht, dat ik in huis het kerkgezang der gemeente kan hooren en zing dan met haar mede. Velen komen na geeindigde godsdienstoefening mij bezoeken en zien; anderen begroeten mij, als ik voor mijn huis met een stok heen en weder wandel. 's Avonds ga ik nog een korten tijd naar de kleine huiskerk en spreek daar eenige stichtelijke woorden, waarover velen zich verheugen, maar ik moet daarmede voorzichtig zijn.

Op den verjaardag mijner komst alhier bediende Br. Noorj het H. Avondmaal en heb ik mij naar de kerk laten brengen, waarover allen verblijd waren.

In Nov. werd de *Minahassa*, door dysenterie bezocht, waardoor honderden aangetast werden en velen stierven. Ik hield toen bidstonden in de huiskerk. Hoe dikwijls de Heer mij nog deze genade zal schenken, is Hem alleen bekend. Mij in uwe christelijke voorbedding aanbevelende, verblijf ik hoogachtend

Uw J. F. RIEDEL."

De verzending van dezen brief werd vertraagd door eene gebeurtenis, die den zwakken grijsaard nog veel zwaarder kruis oplegde, dan al zijn lichamelijk lijden. Hij zelfschreef daarvan in een Post-Scriptum van den 10 Jan. 1854:

"De bidstonden vermoeiden mij wel, maar het scheen, als of mijne krachten zich spoediger, dan vroeger herstelden, zoodat ik het voornemen met Br. Noorj besprak, op het Kerstfeest nog eens weêr te willen prediken. Maar och, och! God wilde het anders. Menig kruis heeft Hij mij opgelegd en helpen dragen, maar geen heeft mij zoo terneêr gebogen, als het tegenwoordige. Gedurende de Epidemie was Br. Noorj nacht en dag werkzaam in de gemeente. Den 14 Dec. klaagde hij zelf over buikpijn. Den 15n was het niet beter. Van dag tot dag verergerde zijn toestand en de van *Menado* ontboden geneesheer vond hem niet zonder gevaar. Mijne beide andere dochters wisselden Noorj's vrouw af in

de verpleging van den kranke. Den 21n was hij zeer krank. Op dienzelfden dag stierf in zijne woning een van zijne meest geliefde kweekelingen. Wij zeiden hem niets daarvan en lieten het lijk stil uit zijn huis verwijderen, om het uit mijn huis te begraven. Maar reeds den zelfden namiddag ten 2 uren verliet hij zelf ons, onze dierbare Noor! Welk een slag was dat voor ons allen! De laatste woorden, die hij tot mij sprak, waren deze: „Vader! ik geef u mijne geliefde SABINA terug. Gij zult wel voor haar en voor hetgeen zij onder het hart draagt, willen zorgen!” Zoo heeft het dan God behaagd, mij in mijn zwakken ouderdom dien te ontnemen, die als mensch mijn beste vriend, als Christen mijn geliefdste broeder, mijn getrouwe helper en ijverige opvolger en nog daarenboven mijn schoonzoon was. Ik zoek in Gods wil te beruften, maar mijne oogen zijn altijd vochtig van tranen, niet zoo zeer om mijnentwille, want ik zal hem spoedig volgen, ook niet om mijner dochters wille, hoewel zij eene jonge weduwe is en slechts 21 maanden gelukkig was gehuwd, maar — maar om die arme gemeente, die pas aan Br. Noor gewend, nu eensklaps weeskind is geworden. Velen bidden, dat de Heeren Bestuurders van het Z.G.schap spoedig een gemoedelijken leeraar weder herwaarts mogen zenden, die als een vader voor de gemeente wil zorgen en dat bidt ook

Uw diep ter nedergebogen dienaar
J. F. RIEDEL.”

Bijkans één jaar bleef de gemeente van een herder verstoken. Wel kwamen Br. SCHWARZ uit *Longowan* en Br. WILKEN uit *Tomohon* somtijds eens prediken, maar dit geschiedde slechts zelden, omdat zij in hunne eigene gemeenten zoo veel hadden te doen. Doorgaans bestuurden de onderwijzers de godsdienstoefening. Om het verval der gemeente zoo veel mogelijk te keer te gaan, raapte de grijsaard nog éénmaal alle zijne geringe krachten te zamen en onderwees nog twee maanden ieder avond degenen, die wenschten gedoopt te worden.

Maar het verlies van Br. Noor drukte hem als een steen op het hart. Daarbij kwam nog, dat ook Br. HARTIG uit *Kema* kort daarna plotselings uit dit leven werd afgeroepen, dien RIEDEL sedert het jaar 1820 had gekend. Dit schokte hem op nieuw. Dikwijls sprak hij: „O Heer! hoe ondoordringelijk zijn Uwe wegen! Hoe veel hadden deze beide broeders nog voor Uwe heilige zaak op aarde kunnen doen en hoe luttel vermag ik, maar Uw wille geschiede!”

XIX.

Riedels laatste levensjaren en dood.

De herderloos geworden gemeente ontving dan later een nieuwen herder weder in HESSEL ROOKER, een jeugdig man, die zijne opleiding ook te *Rotterdam* genoten en op *Zuid-Celébes* eenige jaren gearbeid had. Daar deze in denkwijze en gezindheid veel overeenkomst had met Br. NOOIJ, zoo verwierf ook hij spoedig het vertrouwen van RIEDEL en van de gemeente.

RIEDEL hoest verbeterde niet. In de morgenuren had hij er den meesten last van. Over dag was zijn toestand dragelijk, behalve dat hij buitengewone zwakheid in armen en beenen gevoelde. Vooral het zitten was hem hinderlijk. Hij had dan een gevoel, als of de peezen zijner beenen waren opgetrokken. Indien hij slechts een vierde uur had gezeten, was het hem niet mogelijk, zonder hulp weder overeind te komen. Meestal ging hij daarom op een stok leunende, langzaam in huis of hof heen en weder. Een groot gedeelte van den dag bracht hij te bed sluimerende door. Dikwerf had hij aanvallen van kramphoest, wel drie uren lang. Voor de hoestvrije uren was hij steeds zeer dankbaar. Nooit hoorde men hem klagen. Altijd bad hij: „Bewaar mij, o God! voor ongeduld.” Men ried hem aan, op het zeestrand te gaan wonen, maar daartoe kon hij niet besluiten, hij was veel te sterk aan zijne gemeente gehecht.

God verleende hem den zegen, dat hij op den avond

zijns levens met dankbare blijdschap op zijne kinderen kon zien. Zijn zoon was in *Europa* noch schilder, noch zending geworden. Naar *Celebes* teruggekeerd is hij eerst Controleur te *Tanawangko* geweest en heeft hij zich verdienstelijk gemaakt jegens de *Bantikers*, de ruwsten onder de *Alfoeren*, door onder hen doelmatige volksspelen in te voeren. Later was hij Assistent-Resident, aanzienlijk ambtenaar in *Gorontalo* en lid van verschillende geleerde genootschappen.

RIEDEL'S oudste dochter was gelukkig in het huwelijk met den godvreezenden schout van *Kema*, die ook Br. LINEMANN zooveel mogelijk ondersteunde in de uitbreiding van het koninkrijk Gods. Zijne SABINA leefde met haar dochterken, na vaders dood geboren, alleen, naast zijne woning en kwam hem dagelijks bezoeken. Hij had veel vreugde aan dit lieve kleinkind. Later had hij het genoeg, haar weder gehuwd te zien met Br. ROOKER, ook door hem hoog geschat. Zijne derde dochter werd de gade van den zendeling, Br. TENDELOO te *Amoerang*. Van wege den grooten afstand kon deze hem niet komen bezoeken, maar hij ontving van haar steeds de verblijdendste berichten over haar huwelijksgeluk. Zijne jongste dochter werd eindelijk de vrouw van den zendeling GRAAFLAND. Zoo zegende God hem in de verzorging zijner kinderen en waren er door Zijn bestuur reeds nieuwe banden geknoopt, vóór de oude werden losgemaakt.

Maar — zegt men misschien — kon de zwakke grijsaard dan alleen blijven?.... Hij bleef niet alleen. Als in vroeger dagen nam hij weder kinderen der gemeente aan, om hen op te kweeken tot degelijke huisvaders en huismoeders. Zielzorg aan de gemeentenaren kon hij weinig meer uitoefenen. Twee knapen sliepen des nachts in zijne kamer, om hem nabij te zijn, als hij hulp mocht noodig hebben. Zondags moesten allen, op één na, naar de kerk en daarna hem de door Br. ROOKER gehoudene preek vertellen. 's Avonds, als hij dikwerf reeds was ingeslapen, lazen deze kinderen met elkander den Bijbel en vragden hem den volgende morgen om opheldering van dat gene, wat zij niet verstaan hadden.

Nadere echte bescheiden ontbreken ons, want met het hier medegedeelde eindigt de laatste brief, die door RIEDEL den 3 Mei 1858 in potlood opgesteld, door eene andere hand overgeschreven en met bevende hand door hem ondertekend, naar *Europa* gekomen is.

Van de laatste 2½ jaren zijns aardschen levens kunnen wij dus niet meer mededeelen. Wel zijn er geruchten tot ons

gekomen, dat RIEDEL op het einde zijner dagen naar lichaam en geest zeer verzwakt, in eenen staat van kindschheid zou hebben verkeerd, maar liefst zwijgen wij daarvan. Slechts dit deelen wij nog mede, dat RIEDEL in 1859 het nog moest beleven, dat zijn vriend SCHWARZ, die tot aan zijnen dood toe mocht arbeiden in den wijnberg des Heeren, hem ook naar betere gewesten is voorgegaan. Eindelijk kwam ook voor hem de laatste ure. Zij sloeg voor RIEDEL op den 12 Oct. 1860. Twee dagen later zou hij den verjaardag van zijne komst in *Tondano* nog eenmaal beleefd hebben. Wel zal zijn sterfbed door vele gemeentenaren met diep bewogen hart omringd zijn geweest en hij in den geest nog eens de 29 jaren, die hij onder hen had doorgebracht, hebben doorloopen. En zijne laatste gedachte zal gewis, bij het zien op zijnen door God zoo rijk gezegenden arbeid, in ootmoedig gevoel van zijne tekort komingen wel geweest zijn: „Het was alles, Uwe genade, o Heer!” terwijl zijn eerste gebed voor den troon van zijnen hemelschen Zender ook zal geweest zijn:

„Ik kom als een arm zondaar aan;
 „Och, Heer! laat mij voor U bestaan
 „En begenadigd van U gaan!”

XX.

Als toegift nog een blik op Tondano.

Hoe gaarne zou ik u naar de plek geleiden, waar misschien in de schaduw van een statigen kamferboom het moede gebeente van RIEDEL, dien getrouwen dienstknecht van onzen Heer Jezus, rust van zijn afmattenden arbeid.

Maar ik kan deze plek niet vinden. Wat hindert ons dat ook; als wij slechts rondzien, ontwaren wij links en rechts de vruchten van zijne werkzaamheid. Laat ons deze eens wat nauwkeuriger beschouwen, opdat wij ze mogen zien, gelijk zij werkelijk zijn.

Moge bij menigeen ook het vuur der eerste liefde aanmerkelijk verflauwd zijn en het, zooals RIEDEL zelf dikwijls vreesde, reeds lang zijn gebleken, dat niet alles proefhoudend goud was, wat eens schitterde, nog altijd zien wij er eene groote menigte, die door zijn ijverigen arbeid den weg ten eeuwigen leven heeft gevonden en dien ook getrouwelijk blijft bewandelen. Het Woord des Kruises, hetgeen door den getrouwen Jonger in de harten der Tondaneezen werd geplant, betoont zich nog altijd ook hier de heiligende en zaligende kracht Gods voor allen, die gelooven. Zij het dan ook dáár velen nog eene ergernis of dwaasheid of misschien beter gezegd, eene verzegelde geheimenis. Rondom de kern der gemeente heeft zich nochtans ook hier allengs een bolster van het gewoonte- of naam-Christendom aangesloten; maar wáár is dat anders in de wereld? Als wij er op letten, hoe in weinige jaren dit oord van eene vervallene negerij van

Heidenen een bloeiend vlek vol Christenen is geworden, dan kunnen wij niet ontkennen, dat Gods zegen op RIEDEL's werk rustte.

Laat ons rondzien. Ik leid U van *Tomohon* af het vlek *Tondano* binnen. Links en rechts zien wij weelderige rijstvelden en rein gehoudene koffietuinen, in regelmatige vakken afgedeeld. Overal hooren wij ons door de arbeidenden een opgeruimd „ta b i k, welkom” toeroepen, wat anders klinkt, als het domme „u! u!” dat de Heidenen hier vroeger met half geopenden mond de voorbijgangers toespraken. In *Tondano* zelve zien wij niet meer die lage, maar lange houten woningen op hooge palen, vol zedelijke en lichamelijke onreinheid, verward door elkander geworpen, maar regelmatige straten, sommige van eene halve mijl lang, waar langs zindelijk en net onderhoudene tuinen, met rozenstruiken afgedeeld, aaneengeregen liggen, in wier midden men meestal onder lommerrijke boomen de woning van het gezin, op matig hooge palen vindt, van een goeden trap en v e r a n d a voorzien. Ook RIEDEL's liefde voor den tuinbouw heeft zich hier voortgeplant, want alom ziet men tuinen, met bloemperken en moesgroenten voorzien.

De voornaamste straten zijn behoorlijk geplaveid en worden rein gehouden. Welk een verschil bij voorheen, toen de drassige bodem door honderd zwijnen werd omgewroed! Ook gaan de menschen er thans behoorlijk gekleed, terwijl er vroeger de kinderen naakt liepen. De meisjes dragen het hoofdhaar bevallig gevlochten. Eenigen hebben daarin zelfs een paar rozeknoppen gestoken, terwijl vroeger de moeders hare dochters de haren maar wild rondom het hoofd lieten fladderen. 't Is er recht bedrijvig en druk. Op de markt hoort men de koopwaren aanbieden, in half Maleische en half Alfoersche taal koopen en verkoopen, vooral door Chineezzen, die er goede zaken doen. In de straten ziet men vele vrachten met wagens vervoeren, waarvoor vroeger alleen de menschelijke schouders werden gebruikt. Thans weet men van de kracht eens menschen beter partij te trekken. Zie slechts dat groote pakhuis voor koffieboonen daarginds. Dit zegt u, welk een omvang de koffiebouw sedert in *Tondano* en geheel de *Minahassa* heeft genomen.

En vergelijken wij de tegenwoordige wagens met de plumpe voertuigen van vroegeren tijd, welk een vooruitgang ontdekken wij dan in nijverheid en beschaving. Dit alles getuigt onwederlegbaar, dat het Christendom ook beschaving en vele stofelijke zegeningen den volkeren aanbrengt!

Maar wij willen *Tondano* ook op eenen Zondag bezoeken.

Wat plechtige stilte heerscht er nu rondom. Spade, hak of stamper en welke werktuigen de Tondancees meer gedurende de zes werkdagen ijverig hanteert, dat alles moet rusten op den dag des Heeren. Hoe meer het uur der godsdienstoefening nadert, des te woeliger wordt het in de straten. Allen zijn in hunne Zondagsche kleederen uitgedost. Onder het luiden der klok trekken bonte scharen naar de kerk. Wel ziet men er niet zoo velen meer als in de dagen van RIEDEL, maar het aantal kerkgangers belooft gemiddeld elken Zondag toch nog 1500, die eerbiedig en aandachtig naar de prediking van Br. ROOKER zitten te luisteren, welk getal op eene bevolking van ongeveer 7000 zielen tamelijk voldoende mag worden gerekend.

Een groot derde deel begeeft zich na geëindigde godsdienstoefening terstond naar de kleine kerk, waar de bespreking der preek plaats vindt in de Alfoersche taal. 's Namiddags komen vele oudere en jongere volwassenen in de Zondagsschool, waar een inlandsche helper van Br. ROOKER gedeelten uit de H. Schrift verklaart. Onder deze zijn altijd eenige Heidenen, die ook wenschen gedoopt te worden. 's Avonds vergadert weder de kern der gemeente in de kleine kerk, waar Br. ROOKER zelf den Bijbel verklaart. Doorgaans telt men daar 300, somtijds meer personen. Dan vindt men er nog kleinere vereenigingen, die tot onderlinge opbouwning met elkander het Woord onderzoeken. Ook worden er in eenige woningen bidstonden voor de bekeering der Heidenen gehouden, waar in één jaar eens *f* 258 voor de Heidenen werd ingezameld, hetgeen ook van toenemende welvaart getuigt.

Doch wij willen ook de schaduwzijden op deze liefelijke schilderij niet voorbij zien. Het christelijk leven is er nog niet volmaakt, nog niet geheel vrij van vlek of rimpel. Maar waar vinden wij dat in deze wereld? . . . Men vindt er, die meenen, dat zij hunne godsdienstige verplichtingen behoorlijk vervuld hebben, indien zij slechts éénmaal ter kerk zijn geweest, die den Zondag overigens als een dag van verademing en uitspanning beschouwen en niet dieper nadenken over hunne hoogere behoeften. Men treft er helaas! ook gezelschappen aan, waar de arakflesch ijverig aangesproken en hartstochtelijk kaart gespeeld wordt, eene ontheiliging van den dag des Heeren, die ons zeer smartelijk aandoet. Ook dáár vinden wij alzoo kaf onder het kooren. Maar waar ter wereld is dat niet alzoo? . . . Bij den rijken oogst dien RIEDEL inzamelde, kon dat wel niet anders. Maar de gemeente neemt toe in ontwikkeling en de Heer zal zijn dorschvloer

reinigen. Hoe grooter aan de eene zijde de hoop kaf wordt, des te meer zichtbaar wordt aan de andere zijde de hoop der goede tarwe.

Indien wij het Heidensche *Tondano* van voor 50 jaren met het *Tondano* van heden gaan vergelijken, dan bevinden wij: toen een geslacht van verdierlijkte, onbeschrijfelijk ruwe menschen, met alle gruwelen des Heidendoms bevekt, in diepe onkunde en zedeloosheid verzonken, — thans eene tegen het zedelijke kwaad strijdende gemeente van Christus, op geen lagen trap van beschaving, met een groot getal lidmaten, die in hunne woorden en werken een levend geloof aan den dag leggen, eene gemeente, waarin waarlijk groote belangstelling in de Evangelieverkondiging leeft, waarin kerkelijke tucht heerscht, die hare zielzorgers, om hunnes werks wille hoogacht en liefde toedraagt, in één woord eene gemeente, die menige vaderlandsche gemeente beschaamd maakt.

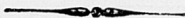
Lettede op die gezegende verandering dáár in korte jaren door het Evangelie te weeg gebracht, moet het ieder in het oog springen, dat het wel eeuwen oude, maar daarom nog niet verouderde Evangelie voor de in het booze liggende wereld nog is en ook wel blijven zal tot aan het einde der eeuwen die wederbarende, levendmakende kracht uit God, die den geest verlicht, het geweten scherpt, van bij- en on-geloof reinigt, van de ketenen der zinnelijkheid en der zonde bevrijdt, den mensch opheft uit zijnen val, adelt, met God verzoent en in de rechte betrekking tot God herstelt, een iegelijk, die gelooft. Gewis is dat alles door Gods genade geschied. Daarom zeggen wij ook: „Hem zij de eer en de dankzegging tot in eeuwigheid?” maar wij willen toch ook die trouwe mannen niet vergeten, die in Gods weg de bemiddelaars waren, op wier ijverigen arbeid het Hem behaagde, dien zegen te leggen. En onder deze mogen wij zeker met het volste recht JOHANN FREDERIK RIEDEL noemen.

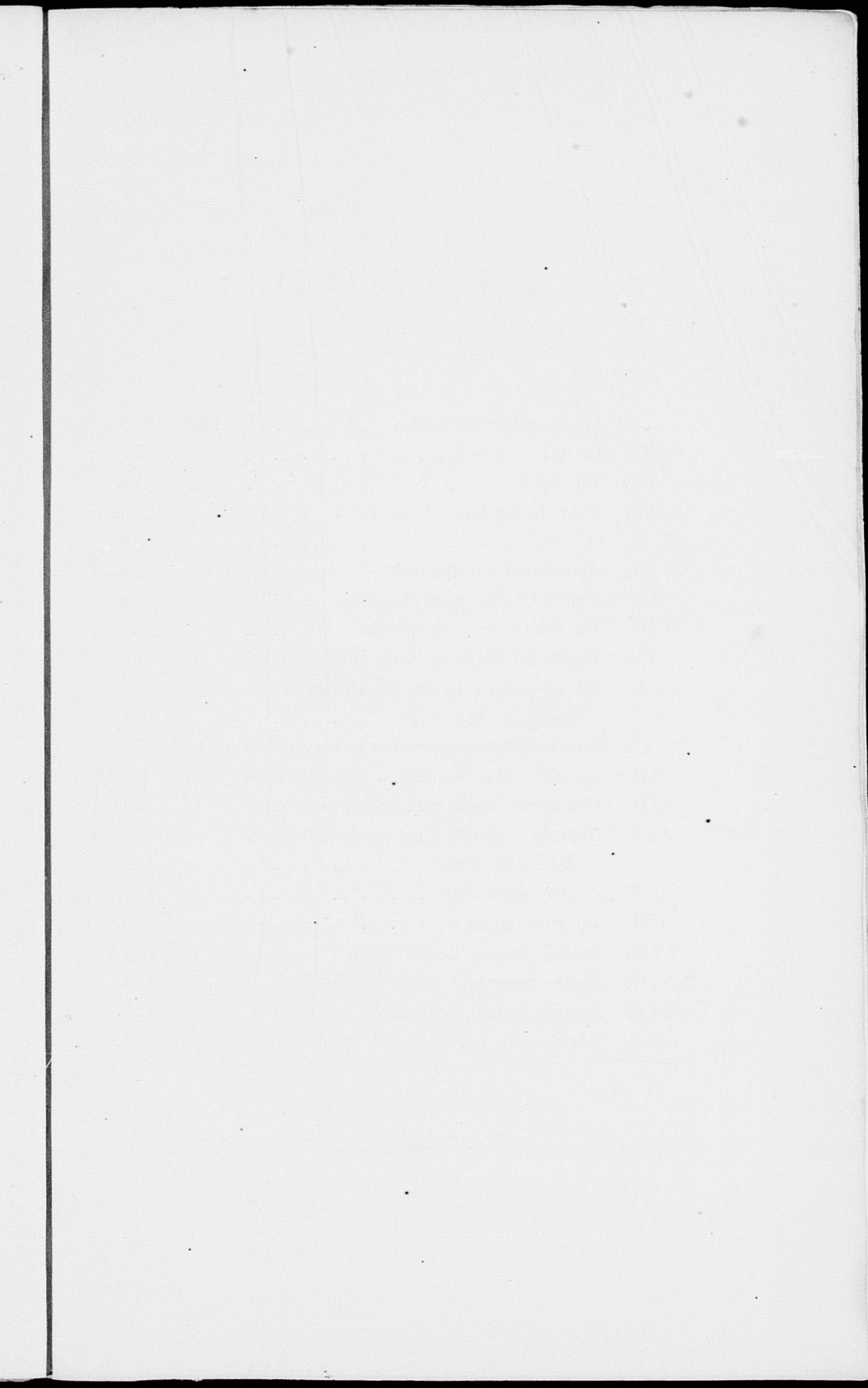
Van 110,000 in de *Minahassa* wonende Alfoeren zijn thans meer dan 80.000 Christenen en daaronder minstens 14.000, die getrouw en waardiglijk den dood onzes Heeren aan zijn Avondmaal verkondigen. In meer dan 140 gemeenten arbeiden thans 12 zendelingen, 17 hulpzendelingen en 12 inlandsche Christelijke onderwijzers. Ter opleiding van laatstgenoemden heeft er gedurende eene reeks van jaren eene kweekschool in *Tanawangko* bestaan, die voortreffelijk bestuurd wordt door Br. GRAAFLAND, RIEDELS schoonzoon, maar nu misschien hare opheffing nabij is, omdat ook de Regeering er eene kweekschool wil stichten, waartegen het Z.G.schap

bezwaarlijk den wedijver zal kunnen volhouden, vooral niet, wanneer men het geene grootere giften verstrekt.

In *Tomohon* is eene wekschool ter opleiding van p e n o e l o n g , inlandsche hulpzendingen en in *Tondano* ook eene kostschool voor de zonen van ambtenaren. Ook is er sedert eenige jaren eene drukpers werkzaam voor de zending, waarop ook een Christelijk Volksblad, de „*Tihaja Siang*“, de Glans van het daglicht” wordt gedrukt, hetgeen reeds zeer vele lezers telt.

Thans echter zal, vreezen wij, den verderen loop van het Evangelie groote belemmering worden in den weg gelegd, omdat de Regeering voornemens is ook in onze Overzeesche bezittingen de godsdienstlooze school in te voeren, ter wille van de Mahomedanen, wien het ergert, dat zij Jezus Christus den Zaligmaker hooren noemen. — Eerbiedig wenschen wij, dat de Regeering mocht kunnen besluiten, onze Overzeesche bezittingen van de schoolwet van 1857 vrij te stellen, naardemaal deze wet door het fanatisme der Mahomedanen dáár bepaald zeker nadeelig voor het Christendom zal werken. De Heer zelf beschermte en grondveste zijne gemeente en breide haar meer en meer uit op Celébes, Java en over de gansche aarde!

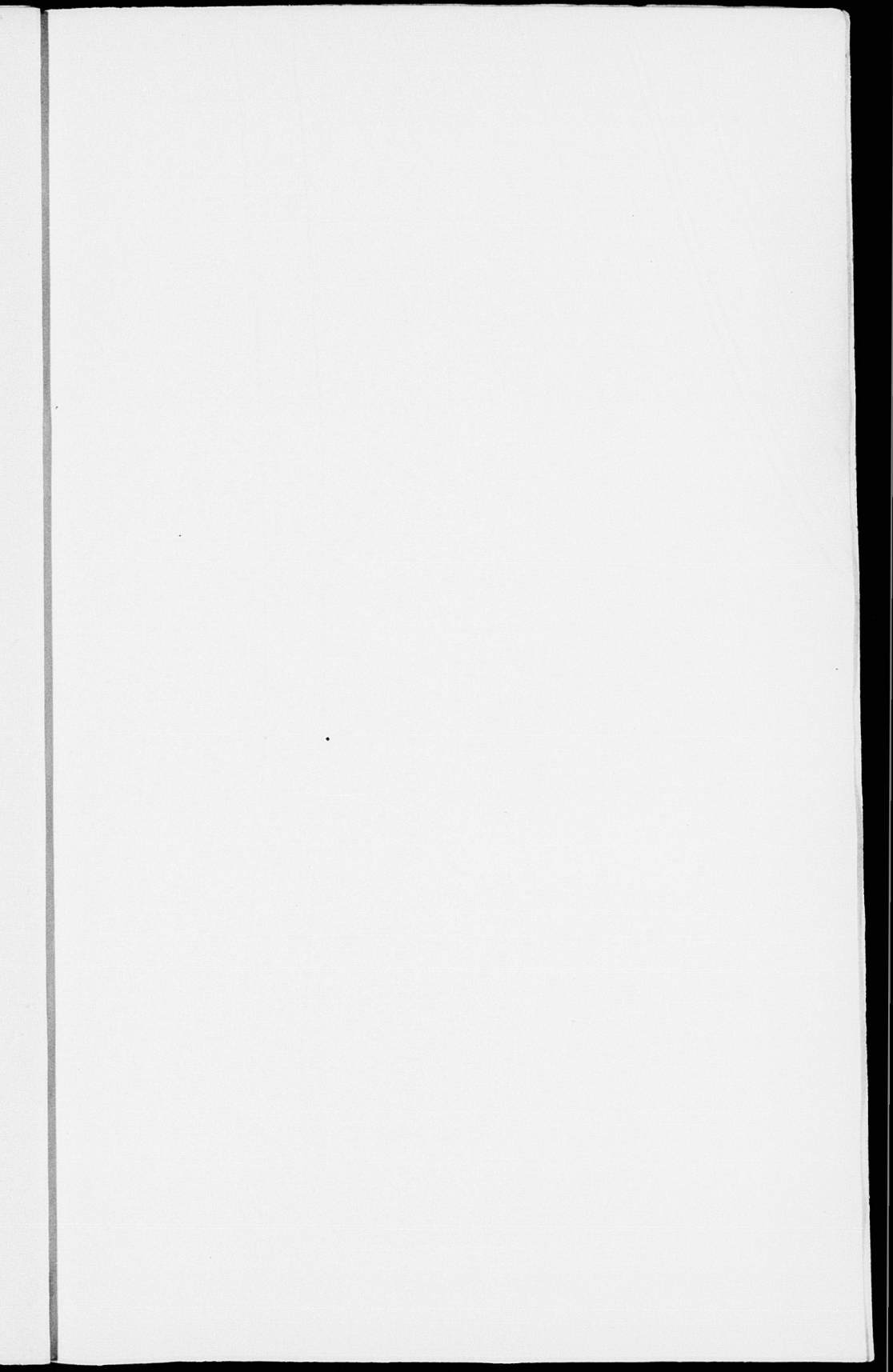

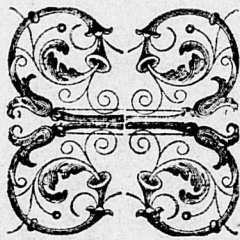
INHOUD.

I.	In de geboorteplaats	Bladz.	5.
II.	In den vreemde	„	11.
III.	Bij Jaenicke	„	18.
IV.	Naar Rotterdam	„	23.
V.	Op Java	„	29.
VI.	Oponthoud op Amboina	„	34.
VII.	Van Amboina naar Menado	„	38.
VIII.	De Heidensche Minahassa	„	41.
IX.	Begin der zending vóór Riedels komst	„	68.
X.	Riedels komst in de Minahassa en vestiging te Tondano	„	71.
XI.	Eerste uitstrooiing van het Evangeliezaad	„	80.
XII.	Riedels eigen woning en huiselijk leven	„	87.
XIII.	Het uitgestrooide zaad begint outkiemen	„	94.
XIV.	Vervolg. Betrekking op 't vaderland. De lente komt	„	103.
XV.	Zware beproeving	„	121.
XVI.	De volle oogst	„	125.
XVII.	Riedels laatste tiental jaren	„	141.
XVIII.	Riedel nogmaals in de lijdensschool	„	148.
XIX.	Riedels laatste levensjaren en dood	„	151.
XX.	Als toegift nog een blik op Tondano	„	154.

J.P.P.5

930

Ka
Pl